Харків, 2/XI — 41р.

Україна воскресає. В руїнах війни, в пожежах, з попелу виникає, як фенікс.

Харків майже наполовину спалений большевиками, знищений. Я все це бачив. Скільки пережито за останній місяць! А скільки ще попереду — і голод, і холод, і злидні, і кров... Але мій нарід, пройшовши це страшне горнило, зазнає нового, кращого життя. І що б там не було, а Україна, ставши двадцять п’ять років тому на шлях власної державності, крізь бурі, тортури, знущання і визиск все одно державності не втрачає і тепер починає новий рішучий етап свого ствердження.

Геть від Москви! — чи чуєш, Миколо? Коли б ти був зараз, коли б ти був з нами!

Вчора — дощ, холод. Я в місті. На майдані Держпрому величезний натовп, ждуть німецького радіо. В цей час з’явилось кілька німецьких солдатів, привели людину з зав’язаними очима. Оголосили, що це партизан і повісили тут же на балконі колишнього обкому.

Проти буд. "Саламандри" міститься міська управа. Величезна черга до бюра перепусток — регіструються інженери, техніки, лікарі, господарники, учителі. Щоб не стояти в черзі, я силоміць протиснувся до дверей управи, сказав черговому при дверях (якийсь інтелігентний хлопець в укр. сорочці), хто я і як мені найшвидше побачитись з бургомайстером п. Крамаренком. Моя рішуча поведінка і голосна українська мова справили враження. Він запропонував мені написати записку до Крамаренка і, якщо дозволено буде, обіцяв викликати. Я ждав недовго, мене викликали. В будинкові багато людей, метушня, окремі відділи по кімнатах, сутінь і бруд. Секретарка зустріла мене дуже прихильно, і я зрозумів, що й Крамаренко мною зацікавився. Справді, прийняв мене дуже чемно, привітно. Він — професор-технолог

Текст подається зі скороченнями, здійснено пунктуаційну та незначну лексичну правку, випущено окремі різкі авторські висловлювання (прим.ред.).

і був, крім того, директором якогось підприємства. Людина середніх років, рудуватий, на вигляд ніби спокійний, але, видно, стомлений, вже засмиканий. Для мене зразу запропонував і редакційну і видавничу роботу і врешті сам попрохав підказати йому, яку б роботу я вважав для себе за доцільну, найкращу. Я обіцяв поміркувати. Він запропонував посидіти в нього в кабінеті, потім разом іти до дому, — мовляв, багато про що хоче зі мною поговорити. Я сидів з ним три години, він в цей час безкінечно приймав одвідувачів. Сила-силенна різних справ. І дуже цікаво.

Прийшов кол. власник готелю "Асторія" Коваленко, пропонує швидко відремонтувати цей готель і ще двоє та відкрити ресторани й їдальні. З ним складають договір.

Приходить піп, протоієрей обновленської церкви, — старий геть і срібного хреста на груди почепив. Клопочеться про відкриття церкви. Йому натякнули про першочерговість автокефальної і що взагалі зараз тут релігійних справ не розв’язують. Це дальша справа парафіян. А молебен завтра можна на майдані служити?

— Ні, жодних зібрань, час воєнний.

Піп тут же почав "капати" на якогось іншого попа, що той ніби жодного сану не має... От виродки! Його попросили вийти.

Вривається група заплаканих жінок з криком, лементом. Вчора згорів Журавлівський базар, підпалений червоними диверсантами. Німці одразу позабирали 24 чолов. з прилеглої до базару вулиці, 12 тут же розстріляли, решту взяли на допит. Жінки просять урятувати цих, поки їх ще не розстріляли. (Людей взято загурт, хто під руку потрапив, — може,

серед них і жодного винного нема). Одразу ж послали урядовців з перекладачами вияснити справу і, коли можливо, урятувати. Але тут, звичайно, Крамаренко почуває себе зовсім безсилим.

Прибіг хтось і повідомив, що знайдено кілька десятків тонн жита і ячменю, яких не встигли вивезти большевики. Доповідають, що 1-й хлібозавод вже одремонтований. Молода жінка в білому кожушку повідомляє, що в місті закопано багато отруйних речовин. Вказує точно — де і скільки. Зав. будівельним відділом доповідає про ремонт електростанції, просить затвердити якусь схему. Безкінечно приносять на підпис папірці, перепустки. Входить редакційний робітник нової газети, яка організовується,

"Новий час". Він колишній співробітник "Соціал. Харківщини". К. рекомендує йому мене. Той, коли почув і побачив, остовпів.

— Як Вам пощастило залишитись?

І просить керувати газетою, але я одмовляюсь. Обіцяю лише активне співробітництво.

3/XI — 41 р.

Сьогодні вдень пішов у місто. На будинкові міської управи — великий шовковий жовто-блакитний прапор. Я так схвилювався, горло мені стиснуло так, що поспішив далі од людей, збочив у провулок повз "Березіль" і пройшов по Лимарській повз оперу. Трохи заспокоївся, хоч очі мимоволі були мокрі.

Нарада в редакції. В приміщенні колишніх "Вістей ВУЦВК". Знаменно! Старі вістянські знайомі. Просять взяти на себе ролю головного редактора, але я не згоджуюся. Тоді просять взяти відділ літератури й мистецтва та фейлетон. Згода. Потім заходжу до кімнат, де працював Блакитний, де жив Тичина, і мене проймає треміт...

Зустріч з Коником — пропонує назву газеті — "Українська думка", також видавати журнал для молоді — "Українське юнацтво".

4/XI — 41 р.

Розмова з Сліпченком. Потрібна організація укр. активу. Організовується укр. поліція. В ній чимало інженерів, студентів. В місті вже виловлено кілька сот черв, диверсантів і партизанів. [...]. Російську інтелігенцію, яка хоче з нами працювати, прихиляти до себе. Українська самостійна державність незаперечна і стверджується німцями. Щодо уряду — вичікування. Німці воліють демократичний уряд. Сліпченко показав агітку, привезену Коником — "Петлюра — Коновалець — Мельник —три імені — одна ідея". На вождя, отже, висувається полковник Андрій Мельник.

В міськ. управі крутиться багато підозрілого елементу. Панує, звичайно, російська мова. Вчора зайшов переодягнений колишній нач. міліції. Його впізнали, схопили — при ньому був револьвер.

Штат до газети поступово набирається. Німці одночасно з нашою хотять випустити німецьку газету. Наближається 7/XI — можна сподіватись большевицьких диверсій. Живемо без світла, води, хліба. Торгівля дозволена, і курс грошей визначений (10 крб. — 1 марка), але ніхто нічого на базар не приносить.

8/XI — 41 р.

Ще за кілька днів до 7/XI серед населення посилено розповсюдилась чутка, що на большевицькі свята будуть большевики бомбувати Харків і взагалі можливі партизанські диверсії. 6/XI біля 9-ї год. ранку з’явились справді три большевицькі самольо-ти. Німці їх негайно і вдало обстріляли — один спалахнув і впав, решта втекли. Біля 12-ї год. дня знову налетіли один чи два, їх сильно обстріляли вже з самольотів, шкоди заподіяти вони не встигли. Біля 3-ї год. ще була одна спроба без наслідків. Пішов

сніг, перший цього року. Небо густо вкрилось хмарами. Потім над вечір сніг обернувся на дощ.

Вдома біля 7-ї год. вечора я щойно зібрався вийти на двір на хвилинку, як біля других дверей надвірних, де зараз на постої живуть нім. лейтенант і фельд’єгер, зчинився великий шум. Німці сердиті, на когось кричать і ліхтариками присвічують. Звідти ж чути лементуючий чоловічий голос:

— Господа, єй-Богу, я нікогда нікому нічего плохого не делал. Пустіте мєня.

Потім сильний стук у наші двері і голос німця:

— Ніна! Ніна! [Дружина автора. — Ред.].

Ніна якраз несла в темряві окріп, обшпарила собі руки й живіт, вхопила пальто й вибігла. Я був напіводягнений, почав швидко одягатись. В цей час кличуть мене. Виходжу. Біля нашого ґанку під дощем стоять обидва німці і якийсь літній зарослий чолов’яга у шапці, у куртці. Вигляд ракла. Німці мені розповідають, що коли один з них вийшов на ґанок, то ця людина сиділа під сарайчиком, немовби спорожнюючись. Хто вона? Звідки? Чому тут? Я на це відповісти не міг, здивувався страшенно і схвилювався. На запитання до невідомого, хто він і чого тут спинився, маємо відповідь:

— Я з Журавлівки, мене там усі дражнять "партизаном", я боявся там ці дні бути і хотів переховатись.

Відповідь, звичайно, дурна. Коли переклали її німцям, вони зареготали і погрозили невідомому. Потім повели його до себе.

Я вернувся, надів пальто і пішов до німців, щоб докладніше порозумітись і, можливо, допомогти чимсь. А Ніна, бачу, вже принесла

шнурка, щоб тому невідомому руки в’язати. Німці одмахну-лись, знову бравадно, пиндючно, роблено засміялись. Ракла посадили тут же в глуху комірчину, двері замкнули, увесь час якось скоса, підозріло поглядали на нас обох. Офіцер одразу ж одягся і зібрався йти. Я запропонував йому ночувати у нас, він сухо подякував, знову бравурно, штучно засміявся: мовляв, на такі дурниці йому байдуже. Пішов швидко. Ми фельд’єгереві дали стару лампу (просив), спитали, може, ще треба щось. Ні, не треба. Він був дуже привітний, чемний, — аж занадто. Запитав: чи правда, що я український письменник? Чи бував я в Німеччині і коли? Що я тепер роблю? Ми трохи поговорили і розійшлись. Запропонували, що раз таке діло, то самі будемо уночі вартувати, щоб знову хтось не вліз. Ні, —каже, — не треба, спіть спокійно.

А коли вернулись до своєї хати, огорнув всіх нас великий неспокій. В наказі, який висить у місті, сказано ясно — якщо у когось десь виявиться партизан, той буде розстріляний. Ну, і от маємо у себе в дворі пізно ввечері партизана. Висновок звідси безсумнівний. Правда, при цьому партизані жодної зброї не виявлено. І він не захищався взагалі, і на тому місці, де він сидів, теж нічого не знайдено. Може, підпалювач? Але ж сьогодні з полудня валив мокрий сніг, потім дощ, все геть порозкисало — як же той підпал здійснювати? Дивна взагалі історія! І чому саме у наш двір заліз цей тип? І чого йому тут треба було, беззбройному? Може, просто — злодіяка? Тим паче, що нарід починає вже потроху голодувати. Але якого ж ідіота треба, щоб лізти саме туди, де на воротах написи і наліплені папірці про перебування тут німців, а перед ворітьми і вздовж усього провулку стоять військові машини. Чи якась спеціальна провокація? Я загубився в здогадах. Чи так чи сяк, а становище грізне. Адже щодня скільки тут людей вішають та розстрілюють за найменшою підозрою, просто задармо. То чому б їм і мене не "коцнути"? Річ цілком можлива. Тоді я спитав своєї інтуїції, і десь там глибоко мені відповіло: ні, нічого лихого, мабуть, не трапиться. Я ще з годину похвилювався, потім вирішив, що коли моя доля така підступна і я отак по-дурному ні за що маю пропасти, то все одно долі цієї не обминути. Хіба що негайно втекти з Харкова? Але тоді вже напевне вся родина поплатиться. Жаль, звичайно, на порозі нового життя втрачати власне життя, але що ж тут

зарадиш? Я ліг і з перевтоми міцно заснув. Вранці я ждав, що мене кудись покличуть і будуть допитувати. Ні. Все без змін. Ніна і тітка Віра пішли до німців прибирати. Кажуть, що ставлення німців до нас таке ж невиразно-стримане, як і було. Фельд’єгер в розмові сказав Ніні, що вони належать до польової жандармерії і самі розправляться з арештованим.

Я пішов на роботу до редакції. По дорозі на Білгородській вулиці вартовий німець хотів мене послати вкупі з іншими прибирати барикаду. Бачу, а там під дощем у болоті вже з сотня чоловіків працюють. Я пояснив вартовому, хто я, і йду, мовляв, на роботу, скаізав, що я українець. Він добродушно підморгнув мені і відпустив.

У редакції — зустріч з письменниками: Топчієм, ще якимсь молодим українським поетом і російським поетом Російським. Топчій поводить себе дивно, пише він і укр. і російською мовою, пропонує переклади свої з російської. Я сказав йому, що перекладів од нього не прийматиму, що йому треба остаточно визначити свою національну приналежність. Молодого дуже прихильно заохочував до праці, а росіянинові приобіцяв — якщо він даватиме твори, корисні для укр. народу, для укр. нації, для України, — будемо друкувати переклади.

Мені запропонували квартиру в центрі міста, на Ветеринарній вул. біля колишнього ЦК КП(б)У. Там три кімнати з обстановок) на третьому поверсі. Погодився, але вагаюсь.

Додому поспішав вертати, бо видано наказ, що ходити 7/XI, 8/XI і 9/XI можна лише до 4 год. дня. Хто пізніше з’явиться на вулиці, буде вважатися партизаном і на місці негайно розстрілюватись. По дорозі бачив посилені патрулі. Місто геть спорожніло. По Сумській вели велику партію затриманих, чи що, хлопців, на вигляд робітників.

Вдома без змін. Той ідіот-партизан все сидить у комірчині. Його виводили дрова рубати. А коли тітка Віра ходила туди топити в грубі, він весь час стогнав за дверима: "Водички".

День минув спокійно. Знову хмари і дощ. Я дві години рубав дрова у дворі. Німець-фельд’єгер зі мною привітно поздоровкався. На базарі вперше купили сьогодні 2 головки капусти за 10 крб. і за два тижні вперше наїлися пісного борщу. Німець попросив вимити манірку, там було з півманірки картоплі й сочевиці, тітка Люба й Ніна поснідали з апетитом.

Заходив Гільов. Він якийсь чи то млявий, чи стривожений. Я навіть спитав його, чи не хворий, бува? А на відході спитав мене, як прізвище моєї дружини. Підозріло…

А той ідіот-ракло й далі там сидить, до нього прилучили ще якогось хлопця. Вдень, коли проходила тітка Віра, а їх вивели на хвилинку за своїм, вони обидва почали просити у неї хліба й води. Німець щось сказав їй незрозуміле, і вона викликала Ніну, щоб розумітися. Німець попросив перекласти, чого вони хотять. Вони попросили знову хліба й води, а молодий додав:

— Пойдітє на (якусь там) вулицю і скажіте моєй мамє, чтоб она прінєсла мнє покушать.

Ніна точно переклала, додавши, що хліба у нас самих нема, а робити те, про що її просить молодий, вона взагалі не має права. Фельд’єгер затупотів, гримнув на заарештованих, зачинив їх знову.

Мені починає здаватися, що це все зроблено спеціально для перевірки нас. Зроблено як на те досить правильно: треба ж їм зрештою знати, з ким вони живуть і чи можуть довіряти людям, з якими живуть. На їхньому місці я, можливо, зробив би так само.

За повідомленням нім. інформбюро зайняті Феодосія, Сімферополь, Ялта, Курськ.

10/XI — 41 р.

Щ дні минули спокійно. Заарештованих уже забрали. Все скінчилось тихо. Сьогодні вранці год. о 9-й проскочив над Харковом большев. самольот, його обстріляли.

Зустрів у місті двох українських поліцаїв: армійські шинелі, на лівих руках наличники з жовто-блакитними смугами, на пілотках захисного кольору — жовті (поки що вишиті) тризубчики.

В управі, в загальній залі адміністр. відділу, добре намальовані плакати: "Слава великому німецькому народові" (і свастика), далі — великий золотий тризуб і з другого боку знову такого ж розміру плакат, писаний староукраїнським письмом і жовто-блакитним кольором: "Слава вільній Україні". А навпроти — на всю стіну транспарант: "Велика слава і дяка німецькому фю-рерові Адольфу Гітлерові, що визволив український нарід від жидівсько-московського гніту". Поступово, бодай зовні, Україна українізується.

Зустрів у темному коритарі управи Й. Гірняка — радість, обійми! Але ніколи було говорити як слід. Умовились побачитись завтра і наговоритися. Він мало змінився.

На Сумській винесли із шпиталю померлого німецького солдата — їх ховають біля колишнього ін-ту марксизму. Тут же провели велику партію полонених, один скочив на тротуар і вихопив у якогось громадянина цигарку, за ним інші, зчинився шум, замішання, німецький конвоїр підскочив, одігнав, трохи-трохи не вистрелив.

Згадую найсильніші моменти хвилювання: коли бомбували Харків, а я мимоволі залишився в хаті, бо через переслідування агентури не міг з’являтися на людях, і повітряною хвилею розчинило двері з галереї та сильно кинуло мене в коритар і потовкло — бачу крізь шкло галереї сонячний день, чую посвист бомб, вибухи і здригання будинку і дзенькіт розбитих шибок, помічаю, як сонце заслонили вже руді пасма пороху від вибухів, і думаю: отак має виглядати кінець світу. Потім, коли точився бій

за Харків і безперервно гула канонада, а на нашому провулкові кілька енкаведистів почали шукати по льохах, дахах, сараях і квартирах "якогось диверсанта" — а я ось тут, будь ласка, і ледве вискочив та втік через паркани чужими садками й дворами; коли вночі за чотири будинки від нас горіла взуттєва фабрика, жахливо тріскотіли, мов постріли, пляшечки з лаком, а у дворі було видко як удень і щохвилини вогонь міг перекинутись на нашу хату, ми сиділи у дворі на клунках, і плакав маленький переляканий Лесик [син письменника Всеволод. В сім'ї, по-домашньому його називали Лесиком. — Ред.], коли в нашому дворі об'явився невідомий "партизан" і мене покликали німці допитуватись, який це і що це. А скільки ще було всякого!...

Згадую: дорогою на Богодухів, коли я 12/IX, вкупі з А. Головком, Л. Смілянським і О. Кундзічем, хотів був проскочити на Київ, така процесія: гурт чоловік двісті, переважно селян (серед них і жінки), оточений чекістами, жидками, що на ланцюгах ведуть вівчарок, сунеться степом, а за нами на колясці, розвалившись як на канапі, їде троє, теж довгоносих, чекістів. Грязюка, дощик, безнадійність, осінній сірий степ, на чолі гурту літній уже селянин простує гордовито, збивши шапку на потилицю. Йдуть на загабіль — свіжа чергова жертва.

11/XI — 41р.

Сьогодні вперше з'явилась вода. Радість в хаті надзвичайна. А вранці я ще ходив за 1 1/2 кілометра до криниці, де стояла чимала черга, і приніс два відра мутної. Поява води, безперечно, піднесе настрій у населення.

З Києва чутки від людини, що приїхала позавчора (казали в редакції): все там ніби вже налагоджено, їжа є, базари функціонують, зруйнований дуже Хрещатик, частина Прорізної і райони окремі на Печерську. Що там з моєю хатою, з мамою, з братом? Поїзди звідти поки що доходять лише до Полтави. Решту наладнають ніби за тиждень-два. А поштового зв'язку нема.

Ми живемо на рештках сухарів, які їмо дуже обережно. Але щодня варимо якусь юшку — це основа. Базари торгують тільки на вимін. Я сьогодні добув торбинку пшеничних висівок (дав мені редактор Царинник), і це в сім’ї велику викликало радість. Я геть схуд, самого себе не впізнаю, і не впізнають мене інші. Ну, нічого.

17/XI — 41 р.

Позавчора, 15/XI, стало відомо — від вибуху мін, підкладених тепер уже червоними партизанами, загинула певна кількість німецьких солдатів. Тому повішено 50 комуністів (5 висить на колишньому будинкові обкому, 11 — на колиш. майдані Тевеле-ва), а 1000 чоловік заарештовано з попередженням, що на випадок ще однієї диверсії буде розстріляно 200 чоловік. Ходити по місту знову можна лише до 4-ї год. дня.

Вчора в приміщенні колиш. театру "Березіль" відбулися закриті збори активістів-українців — чол. 50. Виступали з ін-формаціями п.п. Крамаренко і Коник. Вшанували вставанням пам’ять Петлюри і Коновальця. Виголосили славу Україні і вождю Андрію Мельнику. Коник зробив доповідь про принципові настанови роботи і найближчі завдання укр. громад-ськости. Говорив стисло, ясно, розумно, ділово. Виявилось, що серед 1000 вчора заарештованих є чимало українців, бо бургомістри районів, де вимагалось запоручників, механічно вказали на перші ж квартали і там узяли перших-ліпших чоловіків. Це, крім глупоти, може бути й провокацією, вигідною для боль-шевицької агітації: от, мовляв, німці несли нібито українцям визволення і одразу тих же українців вішають. Жахлива річ! Прибігла ак-ка Горленко, 18-річного сина якої теж заарештували. Коник-занотував відомості про нього і обіцяв сьогодні ж визволити. Горленко плакала і дякувала. Визволено ще низку українців [... — Ред.]. Бургомістрів за цю справу притягнено до відповідальності, погоджено надалі справу з нім. командуванням; щоб українців не брати. Призначено на райони нових бургомістрів.

З учорашніх зборів ще раз бачу, який бідний в Харкові укр. актив, як нам треба людей, які важкі перед нами перспективи. Гірняк підійшов і признався, що побоюється повороту большевиків (фронт зупинився за 100 кі-лом. чи й ближче, і звідти легко можуть проникати боль-шевицькі диверсанти). Стоїть мороз до 11—12 стопнів, харчів нема і будуть не швидко. Важка зима перед нами!

Сьогодні до редакції зайшли Коник і прибулий з Києва журналіст Олійник. Він із Галичини, молодий, енергійний, допитливий. Мене знає з творів, пам’ятає про ВАПЛІТЕ і дуже цікавиться постаттю Хвильового. Обіцяв зайти завтра.

Читав "Сурму" за 1/XI — 41 р. і "Укр. слово" за 9/XI. В останньому добра стаття Самчука "Нарід чи чернь". В "Сурмі" незрозуміла для мене диверсія якихось Яриго-Бандер. Треба буде конче довідатись.

Сьогодні з усіх розмов ясно мені стало — німці ждуть, як саме виявить себе на Україні укр. елемент. Чи мають вони до діла з життєздатною нацією чи це омана. Так наче досі вони нас не знали — нових "дикунів" відкрили: ха! У них нібито українська проблема ще не розв’язана, і все, мовляв, залежить зараз від активности самих українців. Під цю пору на Наддніпрянщині дуже мало — їх геть знищили большевики. От і знову...

18/XI — 41 р.

Сьогодні зраня годин зо дві сидів у редакції з Олійником, розмовляючи про Хвильового, про багато пекучих справ. Надзвичайно цікава, жвава розмова, з якої я багато чого нового зрозумів щодо української проблеми. А в місті все лунали вибухи. То вибухали міни, закладені большевиками ще в дні боїв за Харків.

20/XI — 41 р.

Вчора з Олійником ходив на приміщення Хвильового, По дорозі зазирнули на Сумський базарчик: гурт чоловік ЗО понуро й метушливо сновигає, тримаючи під полами товар. Торгівля лише мінова. Погляди обережні, лякливі, підозрілі. Одкрито продавалась свиняча нога за якусь величезну ціну. Тут же — половина білого буряка, мішечок висівок з трісочками. Таких висівок я ще ніколи не бачив, і мені стало дуже неспокійно.

— Ходімо, ходімо, — смикнув мене Олійник, а потім додав: — У містах буде голод, треба вибиратись на село...

На кватирі Хвильового (я внутрішньо тремтів, підходячи до неї) — колодка. Пішли в домоуправління. Тим заправляє брат Тичини. Він мене впізнав, я його спочатку не міг упізнати. Виявляється, дочка Хвильового евакуювалась кудись із чоловіком, що працював на заводі, і потягла за собою Юлію Григор. Стара, кажуть, не хотіла їхати, плакала, але мусіла.

Пішли до матері Гжицького, хотіли в неї про дещо розпитати— не застали. Пішли на кватиру Смолича (який рейвах! живуть чужі люди), і там одібрали літературу (ВАПЛІТЕ, твори Хвильового, Йогансена, Куліша М., мої, ще дещо).

Сьогодні Олійник розповів: двоє хлопців з української поліції добули вчора спирту, напились, а на ранок померли, їх отруєно. Ясно, що Харків кишить ворогами і большевицька агентура діє старанно; я припускаю, що коли почне виходити газета, на мене може бути замах. Але тут не доводиться вагатись. Боротьба — так боротьба.

Водогін знову попсутий, води нема — вибухли в трубах міни. В м. [іській] у.[праві] сьогодні з’явилась електрика. Дають її обережно по окремих будинках, вичікуючи і вивіряючи, чи нема де потаємних мін. Сьогодні вперше приніс додому трохи капусти і солених бичків, куплених в буфеті м.у. Вдома це була подія і радість. Сьогодні в редакції Й. Гірняк багато розповідав про своє заслання і товаришів-засланців, зокрема про

О. Вишню. Цікавий випадок із якимсь Жмутьком, що був до заслання на закордонній роботі, а під час заслання був викликаний на кілька місяців до Києва, щоб попідписувати якісь закордонні векселі. Потім його назад одіслали на Соловки. Химерна доля! А ще другий випадок: галичанин один під час слідства наговорив неймовірних дурниць, запродавши всю свою родину і зробивши її членами УВО. Коли вчинили слідство віч-на-віч і син кинувся до батька:

— Тату, що ж ти брешеш? — той крикнув:

— Мовчи! Я — батько, я знаю, що роблю.

25/XI — 41 р.

Олійник приніс мені (до редакції) шматок хліба, дві пачки цигарок і аванс за статтю "Україна живе" (до київ, газети) — 300 крб. Обіцяв, що дадуть мені трохи продуктів, — цю справу він уже погодив. Все це виглядало досить несподівано і зворушливо.

Сьогодні другий день, як почали давати обіди в м.у.: борщ із солеными бичками і ті ж бички з огірками на друге. Без хліба. Захворів дуже мій Лесик. Так берегли його і все-таки не вберегли. Лікар констатував виразковий коліт. Єдина можливість була ще в мене працювати трохи вдома, але тепер і цієї можливо-сти не маю — малий марудить, стогне, безнастанно має стілець. В екскрементах з’явилась кров. Чи виживе? А коли виживе, чим я його тепер відживлю?

4/XII — 41Р-

Вже місяць, як взялися ми до газети, а вона й досі не вийшла. Досі нема електрики, нема води, а головне, німці тягли, ухилялись під різними приводами. Тепер ясно: на них дуже натискали росіяни, доводячи, що Харків — російське місто і що вони, мовляв, російські громадяни, просять категорично видавати тут російську газету. Але німці, кінець кінцем,

донюхались, зважили як слід (ми теж на них увесь час натискали, домагаючись укр. газети) і дозволили нам газету під назвою "Нова Україна".

Приїхав з Полтави П. Сагайдачний, старий укр. журналіст, що працює зараз при нім. армії. Він уже допоміг у кількох містах заснувати укр. газети. Тепер тижнів два попрацює у нас, поки все наладниться.

А працювати — ой, як важко! Хліба досі нема (живу на висівках). В Харкові дедалі частіші випадки спухнення від голоду. Сьогодні оголошено дозвіл виходити й приходити до міста в західнім напрямкові на 100 км. Може почнеться якийсь довіз. Проте — надій мало.

Харків у руїнах, у морозі, що незмінно вже держиться 3 тижні. Харків без світла, без води, без торгівлі, без хліба. Харків напружений, мовчазний, страшний. На базарі шклянка висівок — 10 крб. Копають мерзлі буряки (кормові) під містом і їдять. Великі ласощі — конина, хоч її дуже важко добувати.

Але партизани й різні інші большевицькі агенти роботи не припиняють. Населення не викриває їх, боїться, жде. Раз так — хай само населення гине з голоду, з холоду, чорт з ним! Таких громадян і "компатріотів" нам, звичайно, не треба. Зберегти б тільки українців, свідомих і корисних, швидше б їх згуртувати, витягнути на свій ясний, хоч небезпечний світ. А вся ота наволоч — пропадай пропадом, мать [далі неценз. — Ред.]

Вчора до мене приходить у редакцію якийсь професор Філі-пов, багато про себе починає говорити — філософ, мовляв, співробітник ВУАН і пише тепер працю про большевиків.

— Українською мовою? — питаю його.

— Нєт, по-русскі.

— Ну, то не треба.

— Как? Почему же? Позвольте? Із-за язика?

— Ну, а коли б ви принесли, прикладом, у Петрограді працю українською мовою, то у вас її взяли б хіба?

— Нєт. Но там ведь язика украінского не знают.

— А ми тут російської мови не знаємо. Розумієте? Не знаємо!

Він витріщив на мене очі, почервонів. Бачу — кипить, аж

губи йому тремтять. Зрештою, каже, що він шанує українську мову, що його мати — українка...

— А ви хто з національносте?

— Я... мне всьо равно... быть русскім ілі украінцем.

Тоді вже я скипів:

— Ви, значить, інтернаціоналіст, а пишете проти большевиків? Ви не знаєте самі, хто ви! Сидите на двох стільцях, ходите дволиким Янусом! Ну, це, зрештою, справа ваша... А наша справа: мата діло з одвертими людьми, які себе бодай трохи поважають.

Він пішов. Потім переказували мені, що був дуже розгублений і на мене нарікав, казав: — Етот Любченко даже... страшен — так ненавідіт Росію і русскіх.

18/XII — 41 р.

7/XII вийшов перший номер нашого часопису "Нова Україна". В ньому — моя стаття "Україна живе". З того дня виходить щоденно, раз тільки був перебій — довелось скрасти один день. Газета має великий успіх. Як на наші умови, вона, безперечно, непогана. Дуже дається взнаки брак струму, також брак авторів. Заважає і безпорадність, відсутність культури у самого редактора Царинника. Переконуюсь, що він на ролю редактора зовсім не годиться — вже засмикався, заліз у дрібниці, різні господарські клопоти, все хапає до своїх рук і ніде путтям нічого не вміє зробити. Дуже хоче, старається — і не може, не здатний. Жаль і сміх на нього дивитися. А головне, не вміє задати належного тону. Які ж ми бідні на людей. За відповідального ред. підписує поки що Петро Сагайдачний, що спеціально приїхав з Полтави допомогти нам на початку. Він працює при відділі пропаганди нім. армії. Старий, досить досвідчений журналіст. Буде тут до Різдва, а далі справу перебере Царинник. Боюсь, що цей газету попсує — адже він досі ще й рядка не написав і взагалі як журналіста його майже ніхто не знає. Я братися до редагування не можу, бо передусім націляюсь весь час на Київ. По-друге, Царинник працює з дружиною С. Шадківською (вона, володіючи добре нім. мовою, веде відділ інформації) і братом (відділ міс-цев. життя), — тож моє редакторство одразу наставить їх усіх в опозицію. Сподіваюсь, що німці самі розв’яжуть цю справу (і то не на користь Царинника). Вони цими днями суворо перевірили і визначили штат, багатьох скоротили, заявили, що ми працюємо у них, підлягаємо, отже, військовій владі, будемо ко-ристатися її увагою і матеріальною допомогою, але зобов’язані бути дуже дисциплінованими і виконливими. Заперечують проти гонорару штатним співробітникам. Цензурують (цензор — др. Кох) досить пильно, дбаючи, щоб газета була переважно інформаційним органом. Про мою статтю "Україна живе" Кох сказав, що вона якраз на грані припустимого: ще трошечки — і довелося її он як різати. А наступну статтю "Або — або" він похвалив. За перший тиждень виходу газети я надрукував ще третю статтю "Скиньте маску". Страшенно хочеться працювати, якнайбільше нарешті правди сказати.

В суботу, 13/XII, до мене таємниче підійшли Сагайдачний з Царинником, попереду щільно причинивши двері, і поставили запитання руба: чи писав я антинімецьку статтю "Вища раса"?

— Так, писав, бо мені наказано було писати. Як і решта підсовєтських письменників, я вважався мобілізованим і одержував накази, які мусів виконувати. А коли б мене поставили до мінометa і наказали стрілять проти німців, — що мусів би я робити? Стріляти. Тільки тоді була б німцям значно більша шкода, ніж від цієї статті.

— Я знаю, що ви стовідсотковий українець. Я знав, що ви му-сіли. Так мусів би і я на вашому місці. Так я й скажу, поясню, де треба, — відповів Сагайдачний і стиснув мені руку.

Потім докладніше пояснив мені, що цю статтю знайдено в теках радіокомітету і передано Шостенком (якого я постарався за русотяпство звільнити з секретаря редакції) — Кривенкові, зав. від. пропаганди при міськ. управі (який мав бути заступ, редактора газети, тобто на моєму теперішньому місці). Кривенко її потайки всім показує і думає цим наробити лиха Любченкові, плете поганеньке й небезпечне плетиво спльоток. Ну, по правді, я від нього нічого кращого й не сподівався. Він же — малоро-сєйська підла душа, про що я давно знаю, типовий обмежений хахол. А коли вже на те, то може погано скінчити цю свою ролю. Сагайдачний зокрема страшенно обурений його поведінкою. Я зазирнув собі в глибінь і відчув: ні, тут нічого поганого мені не станеться, німці досить здогадливі, щоб усе зрозуміти правдиво і не робити дурниць... принаймі, одразу.

В м. у. заарештовано секретаря управи Полуветька (він колись за Скрипника був секретарем комісії з українізації, а тепер прибув на роботу до Харкова за спеціальним відрядженням з Києва). Заарештовано також заступника Крамаренка Сліпченка. Обидва — і П. і С. — дуже активно поводились щодо організації українського елементу. Що ж сталося? Де корінь цієї справи? Невже — обидва большевицькі агенти? Оце була б подія!

Наказано до 16/XII всім жидам вийти з міста й оселитися під містом у робітничих бараках при тракторному заводі. Московською вулицею зраня потягнувся потік іудеїв різного віку з тлумками й візками. їх у місті щось біля 18000, — так кажуть.

Деякі, найслабші, по дорозі падають, деякі тут же гинуть. Страшний, драматичний вихід Ізраїля.

Я з 14/XII дуже захворів на шлунок. Уже місяць їм кислю-щий борщ з їдальні м.у., і то без хліба. Не витримав — сильний напад диспепсії, дуже я охляв, а схуд так, що кістки муляють, коли сиджу. Відживитись нічим. Стан справді загрозливий. Лише після тифу був я такий знесилений, як оце зараз. Лежу вже п’ятий день і почуваю, що мені важко й руку підвести. Що ж далі буде? Хоч би витримати, вижити. Хоч би трошки підсилитися. Вживаю всіх заходів до розшукування харчів. З завтрішнього дня рішуче кидаю палити.

19/III — 42 р.

Чудно: скінчив три місяці тому фразою, якою сьогодні хотів почати. Саме завтра, в день мого народження, я твердо вирішив покинути палити. За ці три місяці я вів неймовірну боротьбу з собою — я вже був витримав 70 днів — не палив, потім кинув з Нового року (бо ж треба відштовхнутися від якоїсь значної дати) і витримав до 12 лютого, потім пожалів себе як хворого, якого не слід мучити, і підсилив це ще думкою: "Ось-ось візьмуть червоні Харків, мене, звичайно, одразу ж уб’ють (тепер у моєму стані несила мені втікати)", — і дозволив собі запалити. Невже й тепер не витримаю? Хочу дуже, щоб завтрішній день мого народження був і початком фізичного мого відродження.

Я ще дуже хворий, кволий. Одні кості — сидіти боляче. 10/1 стало так погано, що мене одвезли до лікарні і там я пролежав до 28/II-го. Підозрівали рак, хоч мені цього не сказали. Далі виявилось, що раку нема, а ніби була вже виразка дванадцятипалої, сама зарубцювалась і

тепер я маю стеноз, гастрит хронічний і все ж таки виразку. Але лікарі й досі вагаються: одні вважають, що це — сильний невроз шлунка і взагалі різко виявлений вегет. нервоз, інші — що це-таки виразка. Конче треба зробити просвітлення рентгеном, але струму в Харкові нема, ніде це з’ясувати остаточно. Обіцяли німці в одному з їхніх шпиталів зробити мені просвітлювання, та кілька днів тому шпиталі їхні евакуювалися з Харкова. Остання надія пропала. І от ходжу я, ждучи колись нагоди, щоб розв’язати дуже важливу справу: чи потрібна мені операція, чи ні? Мені тепер трохи лекше, але я дуже стомлений, багато нервуюсь, а вдома неймовірно мучусь, бо життя родинне стало просто нестерпним. Теща і всі її родичі чортом на мене дихають. Ніна теж, хоч і силкується бути чемнішою, уважнішою, проте не витримує. Докори сипляться мені щодня — гострі, ядучі, уразливі. Всім я тут набрид і всі вони дивляться на мене безнадійно, як на півмерця. А цей півмрець вимагає суворої дієти — діставати ж тепер дієтичні продукти неможливо. Я, однак, потроху дістаю. Добуваю грошей (мене дуже підтримує редакція), добуваю чимало харчів для сім’ї, але родичів це не заспокоює і ми всі надзвичайно зголодніли, вони прагнуть ще кращої їжі, і коли я п’ю молоко або яйце їм, вони заздро, аж хижо поглядають на мене. І знаю я — в глибині душі вони щиро обурюються. Мовляв, на чорта це йому? Все одно ця людина помре. А я хочу жити! Я зроблю все, щоб жити! Я мушу ще багато, багато зробити. І тому я став трохи нахабним, я стараюсь не звертати уваги на всі ці хатні і побутові прикрощі, а робити лише те, що потрібно для мого здоров’я. Я в їхніх очах тепер виглядаю надзвичайним егоїстом, і вони мене — знаю це добре — гостро ненавидять. Тож, без сумніву, почуваю це дедалі ясніше. Ну, що ж... Хай ненавидять, а я буду жити. Лікарня! Її не забути на все життя. В геть зруйнованому місті [без закінчення. — Ред.]

19/У — 42 р.

Допіру (9 1/2 вечора) був черговий наліт червоних. Так триває вже тиждень. Є майже щодня руїни і жертви. Бої під самим Харковом. Взято Керч.

У нас у хаті пішла водогоном вода! Зробив рентгенізацію тиждень тому в Ю^зіазагеґі. Виявилась застаріла, а тепер поновлена виразка дванадцятипалої. Потрібна якнайшвидша операція — резекція. Вживаю заходів, щоб виїхати швидше до Києва. Багато допомагають Царинник, Шадківська і шеф-цензор Ротемунд. Але перед операцією треба добре підсилити організм — їсти поживно й багато лежати. Спробую ще поборотись — добре, що знаю, що за хвороба і що робити. Молодці німці — зразу сказали. Виявляється, що хворію вже 5 років, що одна виразка зарубцювалась сама собою (організм силоміць переміг!), а поруч виникла тепер друга. Невже Губерґріц, такий діагност хвальний, не міг виразкового процесу помітити? Невже як жид навмисне приховав від українця, який був під явною підозрою? От сукин син!

Одержав 22/ІУ першого листа від Юрка. Яка радість! Квартира в Києві ціла, мама там, і майже всі речі збереглись. Просто віри не йму. Швидше до Києва — швидше! А звідти буду старатися до Берліна або Кракова, щоб потрапити в руки досвідчених хірургів і в умови нормальні.

Починають цвісти сади. Позавчора вийшов о 12 1/2 на ґанок, вперше чув солов’я. Це ж у Харкові, а що в Києві? Швидше, швидше до Києва! Ця зима — як страшний сон. До речі, снилось днями — я потрапив знову до большевиків, кручусь, приховуюсь, піднявши коміра, в якомусь буфеті. А звідусіль таємничо й загрозливо зазирають Городський, Усенко, Копиленко, Тардов. І зближаються. І потім Корнійчук проходить швидко, кинувши на мене многозначний погляд. Треба тікати, і я починаю тишком-нишком вислизати з цього смертельного оточення.

20/У — 42 р.

Був у мене в редакції Ол. Корж — живе в Огульцях під Валками — приніс (за ЗО км) нариса про село. Патлатий, уже із сивиною. Каже: "Думаю собі, ще восени, з ким же я залишився тепер на Україні, чи є хоч один відомий письменник по цей бік? І, признатись, дуже мене це турбувало. Аж раптом доходить до нас число "Нової України" з вашою передовицею "Або—або". От я зрадів! Не можете собі уявити, як я зрадів!

А от... Гордієнко Кость, йому в нашому селі пропонували переховатись, радили конче залишитись, а він каже: "Ні, я звик до большевиків, в іншій системі не зможу працювати". І виїхав".

— Ну, Кость Гордієнко, — кажу я, — завжди був людиною неповноцінною, справляв враження недорозвиненого, притурка-ного, заляканого, взагалі... трохи псих.

Ол. Корж — і, видко, щиро, без компліментів, — дуже вихваляв мої статті, підкреслював їхню всебічну культурність.

А тиждень-півтора тому була в мене дружина С. Пилипенка — Кардиналовська. Приїздила сюди з Вінниці, щоб сестру зголоднілу забрати. Каже — місяців 11/2 тому у вінницькій газеті прочитала повідомлення, про те, що я існую, що я по цей бік і поки що саме в Харкові. Дуже зраділа і просила побачитись зі мною.

Чудесні ранки — свіжі, запашні! Як хочеться бути здоровим і жити нормально. Цвітуть сади, день у день буйніше. А я — геть зів’яв.

21/У — 42 р.

Увечорі о 7 1/2 особливо чутна канонада в напрямі Сал-това. Сусіди-німці між собою розмовляють у дворі про села Непокрите й Цвіркуни. Це загалом км 20—30 на півн. схід від Харкова. Хоч і звик я до цього непевного стану протягом зими, але неприємно. Набридло вже. Мимоволі дратує. Швидше б до Києва.

Виявляється (з розповідів у редакції з цілком вірогідних джерел) 4 дні тому у неділю червоні були за 4 км від Харкова. І ніхто нічогісінько не знав, навіть думки на припускав — так спокійно, витримано поводяться в місті німці. Дивовижна здібність, — це треба визнати. Кажуть, що саме тут, під Харковом, має розв’язатися доля цьогорічної офензиви. Червоні скупчили величезні сили, німці теж. На вулицях міста такий безперервний

рух автомашин, що іноді довго доводиться чекати, щоб перейти вулицю. Такого руху Харків іще не знав.

Сьогодні звідомлення про цілковитий розгром червоних у Керчі. Большевики мають колосальні втрати. Туреччина мусить днями сказати своє остаточне рішення. Франція — так само. Війна шириться. Велетенське змагання. Світ і світ. Як цікаво, хоч і тяжко, в ці часи жити!

Був у хворого М.Г. Бурачека. На сходах зустрів його балакучу дружину. Він сидить на ліжку, спустивши ноги. Сивий, і патли аж на потилиці, як у попа. Астма. А ще плеврит. А ще-ще якась хвороба. Каже, що йому лекше. Зрадів моїй появі. Згадували Тичину. Б-к жалкує, що Тичина опинився по той бік, що йому запаморочили голову большевики. Ніценко вчора розповідав: під Харковом розкидано больш-ми газетку-агітку, яку редагують Корнійчук, Василевська, Бажан. Я згадав це товариство, особливо дефективну Ванду (як вона запінено промовляла на зборах письменників отут у вересні) — і стало мені нудно, і радість взяла, що я по цей бік.

Особисте: почуваю себе трохи міцнішим, зате знову відкривається потроху екзема. Родинні стосунки фактично не

існують, крім стосунків з Лесиком. Живу в цілком чужому, ба, навіть ворожому оточенні. Мене ненавидять, але побоюються. Я ненавиджу, але назовні намагаюсь бути стриманим і чемним. Важко так жити. Швидше б, швидше до Києва! А сьогодні раптом неприємна новина: перепустку до Києва навряд чи дадуть. Можливо — лише до Кременчука. Все одно — поїду до К-ка, а звідти буду брати Київ. Все ж таки ближче.

Помічаю, перевірив, рішуче упевнився: існує фатальність, якої жодним способом уникнути не можу. Все робиться інакше, ніж думаєш і хочеш. Яких тільки заходів не вжиєш, от-от, здається, станеться здійснення — ні! Конче виходить інакше, по-своєму, в інший зовсім час, іншим зовсім способом. І так, наче інший "хтось", невідомий, таємничий і дуже

сильний, робить це замість тебе. А коли мине трохи часу, бачу, що цей невблаганний "хтось" скерував усе краще, докладніше, ніж я передбачав і хотів. Мушу це виявити. І коли станеться смерть, — може, справді кращого кінця й не можна було передбачити.

- 22/У—42 р.
- 13 червня, 1942, Київ
- 20/УІ — 42 р.
- 22/УІ — 42 р.
- 19/Ш-42р.
- 20/УІІ — 42 р.
- 2/ШІ-42р.
- 26/УІІІ — 42 р.
- 29/VIII — 42 р.
- 31/VIII — 42 р.
- 13/IX — 42 р.
- 14/IX — 42 р.
- 23/XI — 42 р.
- 19/XII — 42 р.

- 23/XII — 42 р.
- 28/1-43р.
- 13/II — 43 р.
- 18/II — 43 р.
- 27Дії — 43 р.
- 28/III — 43 р.
- 19/IУ — 1943р.
- 11 травин
- 12 червня, субота
- 23/VI — 43 р.
- 7/VII-43р.
- 11/УIII — 43 р.
- 27/VIII — 43 р.
- 10/XI — 43р.
- 29/II, вівторок, 1944рік
- 22/HI — 44 р.

• 9/IV — 44 р.

• 18/V—44р., Криниця

• 4/УІ — 44 р.

• 18/Х — 44 р., Марбурґ-Драу

• 1 січня 1945р., понеділок, Потсдам

22/У—42 р.

Становище під Харковом дуже напружене. Йдуть страшні, колосальні бої. З того боку діє маса танків — "ударні групи Тимошенка". Йдуть з прапорами: "Побєдіть ілі умєрєть". Німці кажуть, що такої навали й крови ще ні разу ніде за всю свою війну не бачили. Дружина Г. Хоткевича прийшла з Мерефи, каже: людей німці вивели в поле. "Підкачали" на тій ділянці мадяри, німці лають їх. Сьогодні посилена чутка, немов червоні взяли Костянтиноград. Але чуток зараз, тим паче провокаційних, багато, багато.

Приходить сьогодні до ред-ції Світличний, подає мені пакет. Гроші від укр. громадянства (3360 крб.) мені на лікування. Я був вражений і зворушений. Не хотів брати. Він умовляв — ображу їх, якщо одмовлюсь. Прикро, наче ти каліка чи безнадійний смертник, якому зібрали пожертву. Знову одмовляюсь, він категорично настоює. Довелось узяти, бо гроші справді дуже потрібні, щоб підгодуватись перед операцією. І далека все ж таки лежить мені дорога. Та й невідомо ще, як мене Київ прийме. Всяко може бути.

23/У — 42 р.

Прокинувшись уранці, згадав: сьогодні роковини смерти Є. Коновальця. І стало гірко за мій нещасливий нарід. Коли й висувається

достойний, розумний, сильний проводир — гине передчасно. Коновалець зараз був би нам дуже потрібен. Згадав 10. Тютюнника, згадав інших, потім Тетив. Швидше б сісти спокійно до столу та взятися як слід до "Бакані".

їдальня м. у. на розі Московської і Короленківської. У вікні раптом — донька М. Куліша. Зайшов. Вона тут працює подавальницею. Зраділа, аж обіймає мене. Інші подавальниці обступили. Серед них дочка Лади Могилянської — теж подавальниця. Згадали про дядька її, Дм. Тася. Прибіг заступник директора, почувши про мене, прибіг бухгалтер, одрекомендувався: він був стрільцем в дивізії Є. Коновальця. Який сьогодні збіг! Я умовився, що зайду завтра й поговорю докладніше з ним та дочкою Лади. Дівчата пригостили кислим молоком (по 13 крб. шклянка!).

Був з подякою у бургомістра Симоненка і його заступника Сліпченка: це вони подали ініціативу щодо грошової допомоги на моє лікування і, крім вчорашньої суми, ще трохи видають, уже офіційно, з коштів м.у.

24/У — 42 р.

Будинок нац. культури ("Просвіти"), Збори, присвячені пам’яті Петлюри. Призначено о 10.30, а почалось о 12.30 (хах-ли!). На горі — виставка, бідненька, погано систематизована і блідо оформлена (хахли!). Потім — панахида в залі. Людей чимало, наявні майже всі гром. діячі Харкова. Був коротенький момент: раптом здалось, що я в Сквирі, в гімназіяльній церкві. Тоскно стало за молодістю, за всім, що не вернеться. Далі, замість доповіді про Петлюру (не встигли погодити тез) виступ із спогадами про нього колишнього козака, що особисто кілька разів зустрічався з отаманом. Говорить тихо й поганою укр. мовою (хахли!). Нарешті концерт. Хор під керів. Ступницького, солоспіви... все блідо, сіро, бідно. Нема у нас сил, нема людей, нема достатньої культури. А зав. відділом охорони здоров’я при м. у., лікар Добровольський, повернувши днями з Києва, розповідає: в Київській м.у. навіть діловодство пішло вже рос. мовою. Що це значить? Чому? Навіщо? І

багато, каже, там арештів нещодавно вчинено серед співробітників м. у. Що ж це значить? Звідки ця провокація? Який, справді, нещасливий мій нарід! Тільки розвиднятись йому почало — і одразу ж темні хмари насунули. А Житомир? А той постріл? Ех, хахли!

25/V — 42 р.

Вистава "Марусі Богуславки" в колишньому театрі "Березіль". Безпорадність, безкультурність, найгірше провінціальне аматорство. Якщо не вернуться згодом наші театри ім. Шевченка ("Березіль") та ім. Франка з большевії, — театральна культура наша на кілька років геть занепаде.

Поруч в театрі сиділи Шадківська й Царинник. Новина: німці розпочали загальний наступ. Під Харковом наступали, як тепер виявляється, 20 стріл, большовицьких дивізій, 3 кінні д-ї і 15 танкових бригад, — всі дуже добре озброєні. Найнебез-печніший момент був 17/У, коли червоні прорвались в кількох місцях і були за 4 км від Харкова. Тепер вся ця маса оточена. В мішку опинився і сам Тимошенко. Є думка, що він може скласти зброю, перекинутись на цей бік. Було б це дуже доречно, бо, крім усього, відразу ж сприяло б заснованню української армії.

З’явились брошурки російських великодержавників з емблемою на обкладинці — тризубом і поясненням зокрема, що тризуб Володимира — це той найдавніший державний знак Росії. Зміст брошурок закликає до єдности всі народи кол. Росії. Одне слово — "єдіная, нєдєлімая", що починає подавати свій голос і виявляти акцію дуже грубо, провокаційно, нерозумно. Розраховано на те, щоб збивати з пантелику і місцевих недотик і німців та взагалі чужинців. Але знову ж таки — занадто грубо, аж комічно. Це все як бандерівці із своїм синьо-жовтим прапором...

26/У — 42 р.

Рівно 12-та год. ночі. Допіру пролетів большевицький літак (чи, може, кілька), сильно і близько десь бомбив, аж хата тремтіла й шибки ойкали. Обстрілу зенітками не чутно. Проґавили, чи що?

27/V — 42 р.

Згадую: ув’язнення в "особом отделе" 14 армії і порятунок мене київським студентом-слідчим. Виклик в НКВД з приводу хрестоматії (коли працював уДВУ.р. 1925), складеної М. Панчен-ком за моєю допомогою, — тоді разом викликали і В. Коряка, — їхавши з ним на візнику до слідчого, мав розмову і настанови від нього, як триматись на допиті. Заарештування мене на ст. Цвєт-ково — підозрілий, мовляв, суб’єкт, протокол, документи, посвідка від корпункту "Правди", з доручення якого я їхав, вплив на чекіста моєї посвідки про належність до літераторів, завдяки підписові Горького. Заарештування мене в поїзді 1938 р., коли їхав із Сочі — на Донбас. Поведінка моя незалежна і протест. Вибачування чекіста наприкінці, — мовляв, помилка. Подання на мене заяви (1941 р.) до письменницького партосередку, що я їздив на полювання з ворогами народу (Патяком, Кириленком),

але тоді ж їздив і П. Усенко, сам секретар парторганізації. Де паралізувало справу. Заява на мене Каштелянів проТетіїв (1938 р.), але заява була подана Микитенкові (копія — НКВД), а Мики-тенка незабаром арештували.

28/У — 42 р.

11-та год. вечора. Гуде, наближаючись, ворожий літак. Чутно вибухи на віддалі. Годину тому теж пролетів — один чи кілька, — бомбив, і його обстрілювали. Вибухи десь дуже близько. І перед вечором був наліт. І вчора вночі. Сидиш, чуєш, як ворог впрост і на твою хату — і нічогісінько не можеш вдіяти. Прикре становище. Набридло вже до краю. А большевики тепер кидають бомби саме так — куди доведеться, аби

лише наробити шелесту, психологічно тиснути на населення. В Харкові за ці дні вже чимало зруйновано жител і чимало є жертв.

Червоні зараз пробують знову наступати, щоб відтягти бодай частково сили німців від оточувальних боїв. Оточено 3 совєт-ські армії, і коло раз у раз стискається. Командувач і нач. штабу 67 большевицької армії, що теж оточено, застрілились.

Сьогодні в мене надзвичайно радісна несподіванка: лист з Берліна від Івана Дуба. Він, переглядаючи укр. пресу, знайшов моє ім’я і написав. Зв’язок з ним втрачено ще 1919 р. під час повстання в Тетієві. Я згадую двокласну школу на Слободі, майже дитинство, потім юнацтво і взагалі Тетіїв — чудесний, бурхливий і страшний Тетіїв.

29/У ~ 42 р.

Зараз 10.45 год. вечора. Рокотання авіамотору, наближається. Вибухи. Постріли. Стіни здригаються. Шибки дзвенять. Але вра-жіння таке, що пролетів один — аби лише нагадати про большеви-ків. Я вже звик, всі ми тут, в Харкові, звикли. А проте дратує.

Читаю укр. літературу (часописи, книжки) привезені днями з Берліна. Вчора прочитав "Огневу пробу" — І. Мазепи. Зараз під руками — "Український державник" — календар на 1942 р. гетьманського напрямку. Слабкий він, наївний в своїх статтях, а часопис гетьманський "Українська дійсність", якого кілька чисел прочитав учора — ще слабший, просто місцями безпорадний і смішний. Як погано ці люди знають життя — нове життя і нову нашу українську дійсну дійсність! Куди сильніший орган УНО — "Український вісник", що знову почав виходити і що перший відновлений його номер я прочитав учора. Виявляється, його були заборонили в Берліні через те, що він занадто критично виступив з приводу апетитів Румунії, зокрема щодо Одеси.

30/У ~ 42 р.

10-та год. вечора. Знову бомбить, тільки далі десь. Все це вже з відчаю. Під Харковом — цілковитий розгром — 260000 одних лише полонених! Сьогодні — лист із Києва від Костюка Григорія, того самого, що був критиком і особливо зблизився зі мною за часів "Пролітфронту". А тепер він у Києві — заступник голови софіївської районової управи. Дивні діла твої, Господи! Початок листа: "Користуюсь випадковою нагодою й пишу Вам пару слів. Маю певні відомості, що про Вас у Львові дуже турбуються і хотять при нагоді прислати Вам виклик, щоб ви приїхали туди. Конкретно турбується панна Темницька Рута. Дуже прошу, якщо буде можливість, напишіть мені кілька слів" і т. д. Руто, Руто, як ти мене схвилювала оцим і одразу якось поглибила певність, що буду жити, що мені ще посміхнеться життя. Так! Треба геть усе мобілізувати, щоб зміцнитись, перевести вдало операцію і спробувати ще хоч трохи пожити справжнім змістовним і повноцінним життям. Недарма я зустрів тебе, Руто, в такий зламний для мене час, недарма ти запала мені так глибоко в серце і пам’ять.

31/У — 42 р.

11-та год. вечора. Допіру знову пролетів большевик і бомбив. Зараз гуде в повітрі нім. самольот. Після вчорашніх нальотів і позавчорашніх є руїни й жертви на Панасівці та в районі парку, під Померками. Сусіди-німці казали сьогодні, що сподіваються цієї ночі сильного нальоту.

Розмова з Н.[іною] про потребу завтра ж оформити розлуку. Спокійна, порівнюючи, поведінка, але сльози за Лесиком.

Шульгин зробив мій портрет олівцем, — досить вдало, на мою думку. Читаю І. Мазепу: "Україна в огні й бурі революції". Дуже цікаво, досить ґрунтовно і, сказати б, — розумно.

Ходив надвечір з малим на прогулянку по вуличках Жу-равлівки, що нагадують Сквиру. Ось цими вуличками восени я носив воду — як було важко й холодно! Зараз всі вони в зелені, повітря чисте тут, запашне (та

ще після вчорашнього дощу). А вишні вже майже одцвіли. Який жаль! —я ж і не бачив цвіту.

3/VI — 42 р.

Два дні тому Н. категорично відмовилась іти зі мною до бургоміструту з приводу розлуки — вплив тіточок і тещі, що потім не зможе забрати з Києва своїх речей. От міщани, дріб’язкові людці, — просто підлота. Ну, тим гірше для неї.

Сьогодні повідомлення з ортскомендатури — завтра йду туди. Нарешті! Аж не віриться. Був сьогодні представник з Києва в редакції, привіз останні числа "Нов. Укр. Слова". Заходжу до кабінету Царинника, а цей представник якраз розповідає:

— Ми друкували прекрасний великий нарис вашого кореспондента... Любченка Аркадія... письменника... Знаєте, справив велике враження, особливо в колах інтелігенції... я якраз одного разу був серед академіків... і...

Тут Царинник не витримав, засміявся, а я мусів признатися, що це я. Чоловічина трохи зніяковів. Виявляється, це той же нарис "Україна живе". Розповідав про Київ. Життя там досить уже наладнане і значно дешевше, ніж у Харкові.

Здоров’я моє знову погіршало — різкі зміни в виміні речовин, кволість і поворот екземи. Так, бачу: поки не зроблю операції, не налагоджу шлунка — нічого не поможе. Там корінь усього лиха. То ж з коріня й треба починати.

4/УІ — 42 р.

Вранці одержав перепустку на Київ. Аж не віриш, що вона у мене в кишені, що поїду. Уже днів 5 численні різного роду частини

пересуваються головно на північ. На Сумській, де найбільше купчиться цей рух, та на Московскій просто важко перейти через вулицю. Яка ж сила-силенна вояків, зброї, машин! Кажуть, большевики зазнають вже останнього їхнього розгрому на південь од Харкова, але натомість вони тепер повели дуже сильний наступ на північ від Х. Між Білгородом і Курськом йдуть запеклі бої.

Читав днями совєтську "Правду" з 14/IУ — 42 р., з 30/IУ — 42 р. Те ж саме, та ж (ще більша, бо бракує сил літературних) нудота, сірість, демагогія, страшенна брехня про німців і накачка потогонної стаханівської системи на оборонних підприємствах та на колгоспних ланах у зв’язку з посівною кампанією. А місцями — просто сміх бере! Який цинізм і яке безглуздя! Нічого там не змінилося, нічому їх час і події не навчили. Навпаки — ще демагогічніше все виглядає. В номері за 14/IУ оголошено нову позику на оборону в 20 мільярдів!

Зараз (10 1/2 год. вечора) увесь час нім. літаки гудуть, патрулюють. Сьогодні сподіваються чомусь сильного бомбування Харкова.

Згадую: березень (не пам’ятаю тільки дня), коли Х-в був під великою загрозою і ми з Царинниками наладнали вже санки, щоб на них посадити та вкутати дітей і пішки мандрувати на Полтаву. Тоді вже земельна управа евакуювалась (разом з німецьким її керівництвом). І взагалі була в місті велика паніка. Барикади, укріплення, провокаційні чутки. Я ходив напоготові з грішми в кишені й найпотрібнішими речами, які лише могли вміститися по всіх кишенях. Так само була приготована Н. з Лесиком... Неприємні, дуже неприємні години й дні. А ще неприємніші ночі, бо ж під загрозою розстрілу на місці було заборонено вночі виходити на вулицю, хоч би й на випадок конечної втечі.

8/VI — 42 р.

Вчора (в неділю) проводжали мене в Царинника. Були, крім відповідальних робітників редакції, заст. бург. Харкова Сліп-ченко, нач.

ОблЗУ пр. Вєтухов, нач. упр. держ. маєтків проф. Заболотний, голова "Просвіти" проф. Дубровський, зав. фінвідділу м. у. Сеник та інші. Були й представники нім. командування: комендант міста п. Унгли, нач. відділу преси при Propagan-cIaaЬieiIi^ Ротермунд та ще чотири офіцери. Промови. Я дякував. Дозволив собі трохи випити. Увага й чулість мене справді зворушили.

Сьогодні взяв розлуку. Коли були у юриста бургомістрату, хтось невідомий зайшов, а юрист одразу сказав йому, що треба звернутися до похоронного бюро. Вийшовши звідти, Н. сказала мені грубо й цинічно, що це недарма, що я конче помру. Сволота!

Завтра о 6-й год. ранку поїзд, яким їду, рушає—через Ворожбу. Зараз пакуюсь. Боже мій, нарешті я зробив цю першу операцію, вирізав цю прокляту "язву" дудницьку [дівоче прізвище Ніни — Дудник. — Ред.] Лесик зі мною. І я вільний, зовсім вільний! Тепер починаю нове життя.

13 червня, 1942, Київ

От я в своєму кабінеті. Хвилинами здається, що це — сон. Тепер ще тільки ширше бачу та глибше почуваю, скільки пережито мною за цей рік! Адже минув якраз (без малого) рік!

Вперше в житті зазнаю відчутність такого великого відрадного супокою, що саме оце здається мені справжнім щастям. Я знову прибився до рідних берегів: мама, брат, хата, все на місці, все гаразд. Все на місці! — я просто не йму віри. І всі здорові. Я сам теж здоровий. Тут нарешті є що їсти, і я їм скільки хочу, і нічого мені не шкодить — навпаки. І нема вже страшного дуд-ницького вантажу за плечима, нема того болючого нервового подразника, від якого я просто скаженів. Скінчено з цим назавжди. Яке ж справді щастя! Я вільний, вільний!

Я згадую: коли в Х-ві пакувався, мені не давали навіть мотузка. Вона, Ніна, лежала на ліжку й чіплялась, лаяла мене, всіляко ображала. От

дурна баба — замісць розлучитися по-хорошому, вона настирно ще додатково обурювала проти себе. Я страшенно стомився, пакуючись; ліг о 3-й ночі, а о 4-й мене розбудила тітка Люба. Майже не спав, схопився. Буджу Лесика, він теж одразу охоче схопився, одягається, умивається. Рух в усьому будинкові. Снідаємо з малим, а тут і машина під'їхала. Хутенько збираємось. Прощаюсь з дідом, каже: "Не знал, что у вас такіє плани, нє ожидал, что так будет". Я у відповідь: "Нє знал, что у вас такая внучка, не ожидал". Подякував йому за все, подякував тіткам, тещі потиснув руку, але чемно сказав кілька слів. Н. проводжає до машини, інші теж. Лесика посадив із шофером, сам ззаду. Тоді Н. простягає руку: "До свідання, Ар-кадій" (вона віддавна демонстративно переключилась на рос. мову). Я: "Прощайте!" — і руки їй не подав, захлопнув перед самим носом дверцята Вона, вражена, одсмикнула свою руку, аж ніяк не сподівалась. Інші всі біля воріт застигли. Ех, ви, сволота! Русотяпи! Міщани! Людці! Сміття громадське! Чого більше?

Н., коли вчора йшла до контори метрик, призналась: "Ах, селі би большевікі возвратілісь! Я с тобой розошлась, пятна петлюровского на мне нет, мне далі би оні хорошую работу, і я вєліко-лєпно жіла би!" Я навіть зупинився, пильно поглянув їй в очі. Пригадую, десь через рік після одруження, саме коли народився Лесик, я раптом глянув на неї якось збоку, зверху, безсторонньо і відчув, зрозумів, що не люблю цієї людини. Так, не люблю, — переконливо ще раз відгукнулось в мені відчуття, і взяв мене неспокій. Що ж я наробив? Як же я далі житиму? А далі більше й більше ставала ця людина мені відтрутною, — різкість, комсомольські невитруйні замашки, цілковитий брак нац. свідомос-ти, хоч її й наштовхував я безнастанно, загальна легковажність, фоксики (ідеал!), гвардійські прихватки й грімкий, як труба, голос, нічого жіночого, теплого, чулого, нічого привабно-збуджу-ючого, що мусить мати жінка, — завжди холодна, неприємна, насильна для мене спільна постіль — мої тяжкі невдачі життєві з того часу, як почав жити з нею... Але де ж я був раніше? Чому я цього не бачив, не передбачив, коли дружився? Яка помилка! А вийти з цього стану за совєтів — дуже важко, бо вона здобула собі марку "нового советского человека", а я увесь час під підозрою НКВД. Треба тільки ждати пагоди, щасливої якоїсь, зручної

нагоди. І я ждав. Напружено ждав, коли б та як нарешті позбутися її. Вже й не сподівався швидко це здійснити. Коли ж — от тобі війна! Спасибі, спасибі тобі, війно! Скільки мук моїх ти розв’язала, хоч і додатково мене сильно вже вимучила, та й ще не так вимучиш...

16/УІ — 42 р.

Чудесний був день, коли ми з Лесиком їхали з Харкова. О 6-й ранку відійшов потяг з Харкова. Товаровий вагон, ми на своїх валізках, серед густого натовпу пасажирів, у кутку — тут зручніше. Хлопець поводиться дуже слухняно, радий, що їде додому, й трошки приголомшений незвичною обставиною. В широкі двері обабіч ллється сонце, біжать там за дверима зелені червневі лани. Все майже засіяно, впорано — аж дивно. Що то значить, коли люди хотять працювати, коли вони зацікавлені! Чудесне повітря! О 6-й вечора Ворожба. Хутчій шукаємо поїзда на Київ, пересідаємо. Важко мені, знесиленому хворобою, тягтися з речами через рейки, але нічого... Питаю у машиніста: "Це на Київ поїзд?" "Ага, Конотоп, Бахмач — значить і Київ". Сіли, згодом рушили, а в дорозі виявляється, що поїзд тільки до Бахмача, а на Київ у Ворожбі був другий поїзд, стояв далі. Навіщо ж машиніст збрехав? На зупинці йду до нього, сварюся — хам чоловік, бачить, що я з дитиною, з речами, й так підводить. Либонь, навмисне. Він зніяковів, радить пересісти в Бахмачі, бо той київський вийде з В-би на 2 год. пізніше. Але пасажири радять пересісти в Конотопі: тут людей буде ще менше, та й станція заціліла. Так і роблю. В Конотопі сходимо. Сувора перевірка документів нім. вартою. Ждемо 2 год. Справді через 2 год. надходить київ-й поїзд. Нім. вартовий веде нас (і всіх пасажирів) до власного вагона. Ми з Л. лише вдвох у купе, вагон майже порожній, вагон уже західньої конструкції. Поїхали. Заснули. Вранці о 7-й — Дніпро! Переїздимо міст. Віри не йму! Пильно вдивляюсь у рідні, знайомі береги. Серце завмирає. Так я давно вже не хвилювався, просто сльози накочуються, горло лоскоче. І от уже по цей бік Дніпра. Здрастуй, Києве! Чолом тобі, дороге мені Правобережжя!

З вокзалу речі несе носій. Йдемо. Купую по дорозі мадярських цигарет — за 7 шт. 10 карб. Чисті вулиці. Розкішне, чисте прохолодне вранці київське повітря, яке одразу помітно відчувається після Харкова.

Вдома. Л. постукав, і одчинила мама. Радість і щастя. А потім цілий день — говоримо, говоримо, блукаємо по кімнатах, як сп’янілі, купаємося (нарешті за цілу зиму), їмо, їмо, жартуємо, сміємось, сповнені невимовних найніжніших почуттів не тільки між себе, але й до речей, які залишились цілі і просто зворушують, бо кожна нам щось нагадує, з чимсь пов’язана у спогадах. Ах, це наче сон! Приходять Жорж [брат автора. — Ред.] і Женя — теж наче сон. Ці два-три дні такі переповнені, незвичайні, незабутні, що годі про них вичерпно й сказати. Вони залишаються, як справжнє свято — передусім у душі, в почуттях.

Другую дня: районова Шевченківська рада (В. Підвальна, 15), де розв’язується справа приписки; візит до ред-ції "Нового Укр. Слова" і знайомство зі Штепою. Ось він який! — яничар і зрадник! Тож-то очі в нього не дивляться прямо, а все збігають поглядом убік. Він радо приймає мене, просить співробітничати.

Тут же знайомство з п. Малиновським, представником нім. преси (сам він західньоукраїнеиь). За його пропозицією написав велике інтерв’ю для нім. преси, вчора вже послано. Вчора він уже втретє був у мене в хаті, хоче наладнати тісніші зв’язки й пропонує постійне співробітництво в нім. органах. Добре. Для "Н.У.С." просять конче нарис про останні бої під Харковом. Не дам.

Був в театрі "Вар’єте" — добре, аж не сподівався. Вчора був ув опереті — "Коломбіна" — теж непогано.

19/УІ — 42 р.

Склав візиту голові міста Л. Форостівському. Добре прийняв. Розмовляли години дві — власне, він увесь час розповідав. Людина,

видно, вольова, ініціативна, діловита й дисциплінована. Принаймні, перше таке враження. Тип чинного й свідомого власної гідности українця, яких нам треба зараз якнайбільше.

Сьогодні — візита до його заступника проф. Волконовича. Теж багато про себе розповідає, але це вже інший тип, верткіший, хитріший, дуже, видно, самолюбивий і значно старший роками — колишній викладач слов. мов університету.

З третього дня приїзду майже щоденно зустічаюсь з Г. Ко-стюком, колишнім пролітфронтівцем, заповзятим ваплітяни-ном. Був 6 років на засланні, зараз тут керує відділом мистецтв і, каже, ще з Харкова додержує приятельських стосунків із Фо-ростівським.

Майже щодня зустрічаю різних знайомих — вигуки, обійми, привітання, поцілунки. Виявляється — мою статтю "Україна живе!", передруковану ще в грудні київською газетою, всі читали, всім вона дуже сподобалась, і всі ждали мене до Києва.

У ред. "Нового Укр. Слова" вже 5 днів лежить інтерв’ю зі мною, зроблене Ів. Лисогорком, добре, вдале інтерв’ю. Але лежить. Я жду, коли видрукують, — тоді, можливо, дам перший матеріал. Вони ж щодня попитують за моїм матеріалом і ждуть, щоб я його швидше дав. Знаю: тоді видрукують лише матеріал і потреба в інтерв’ю одпаде. Отак і вичікуємо один перед одним — заминка, напруження вже почалось. Я такий, що радо й зовсім не друкувався б у цій газеті. Вона не те що безпорадна, побудована вся на передруках, а просто

підозріло-безлична, шкідлива. Не орган, а якась протоплазма. Од неї просто смердить. Страшенно не хочеться мені з нею зв’язуватись,— Бо коли зв’яжусь, то передбачаю незабаром серйозні непорозуміння, — її співробітники, здібні на яку завгодно провокацію. Ще поміркую, ще зважу.

А поки що знову, як на курорті. Перепадають дощі, і повітря в Києві чудесне. Багато сплю, багато (аж занадто) їм і швидко набираю тіла (хоч хвороба однаково дається взнаки). Впорядковую хатні речі, книжки, папери. Хочу змінити квартиру — нове життя в новій хаті. А зруйнований, згорілий Хрещатик вражає до сліз.

20/УІ — 42 р.

Сон: О. Вишня спочатку в гурті якомусь (наче кінець великих зборів) підходить і каже мені слово з приводу доповіді, з яким я охоче погоджуюся. Потім — знову гурт, їдальня, а він перестрів мене з двома повними чарками й пропонує випити. Я натякаю на мою виразку, а він підморгує, киває—мовляв, нічого, пий, не завадить. Я чокнувся з ним і випив. А тим часом бачу, що офіціантка вже несе мені миску закуски — смажену курку, залиту сметаною. Починаю задоволено їсти. Мама каже, що це — прибуток.

22/УІ — 42 р.

От і рік, рівно рік війни. Я знову, як і рік тому, сиджу в своєму кабінеті. Все переніс за рік, — наче важкий і просто неймовірний сон. Ах, який страшний сон! І скільки повчального. І скільки, незважаючи ні на що, полекшання, справжньої глибинної радости.

Ще раз та ще раз переконуюсь: є невидима й непереможна над людиною сила. Хай це зветься доля чи як завгодно. Це, у всякому разі, наймогутніша Сила. Од неї, кінець кінцем, все залежить. Що б не робив, як не складав би свої плани, скільки б енергії не витратив, намагаючись бути господарем своїх справ, а Вона — Дажбог — раптом усе по-своєму скрутить, разюче, несподівано все поверне геть в інший бік. І що найразючіше — бачиш потім, що Вона діє надзвичайно логічно, правдиво. І мимоволі почуваєш себе не те що особисто слабким, нестійким, а якимось короткозорим, недосвідченим, просто іноді дурним. Стоїш, геть ошелешений, і тільки дивуєшся.

От минув рік війни, а я став мудрішим, дорослішим на десять років. Яким же немовлям був я рік тому. І став я, поза всім, морально сильнішим, незрівнянно багатшим.

Вчора: обіду Ф. Гладкова. Його дружина—хороша українська молодичка, теж з Київщини. Дуже турбувалась за моє здоров’я і на дорогу силоміць тицьнула мені в кишеню з фунт масла. Обід був, як на теперішній час, заможницький, — навіть вареники з сиром і з сметаною, навіть курка (та ж то снилось передучора). І самогон був. А хазяїн до приходу гостей вже сильно пригостився і одразу ж після закуски, хильнувши дві шклянки самогону, заточився, упав на канапу і заснув. Ми обідали без нього. Був іще Б. Каштелянчук, кореспондент газ. "Голос Волині" (Житомир), сам початковець-літератор, що слухав мою лекцію торік чи позаторік на літгуртку журн. "Молод, більшовик" і досі захоплений нею. Загалом — досить легковажний, "кручений панич".

24/У1 — 42 р.

Вчора були в мене оператор "Укрфільму" Топчій ще з якимсь своїм співробітником. Пропонують написати текст до документального фільму про Київ. Сказав, щоб зайшли 25-го, дам остаточну відповідь.

Сьогодні: візита до Штепи (треба ж вияснити справу, бо все якось застигло). Каже: в генералкомісаріаті затримують мою справу з анкетами і немовби так йому відповіли: "Любченко був активним совєтським письменником, хай тепер зачекає. До таких ми застосовуємо метод вичікування аж до закінчення війни. Працювати за попереднім їхнім фахом їм не дозволяємо. Хай попрацює поки що на якійсь іншій роботі". Якщо Штепа не бреше, то все це просто жорстоко. Треба було тобі, Аркадію, так ризикувати життям, щоб утікти від большевиків, треба було тобі стільки пережити і так болісно ждати визволення, з перших же днів почати співпрацювати з нім. збройними силами в Харкові, так віддано й завзято працювати, незважаючи на хворобу, так мріяти й рватися до Києва, щоб, кінець кінцем, мати отакий прийом! Оце справді "діалектика"! Але нічого —це вже дурниці, порівнюючи з тим, що

пережито. Я їм, коли схочу, своє доведу. Хоч Штепа провокує, але я свого доможусь. Був допіру сам у генералкомісаріаті, просив зав. від. преси Рейнгардта прийняти мене. Було вже пізно, він був дуже зайнятий, скерував мене до свого заступника Люфта, а той уже поїхав додому. Завтра зраня одвідаю Люфта. А може бути й таке — той же Штепа з Якубським (ой, лис! і морда лисяча!) вбачають в мені не дуже бажану, загрозливу для їхньої редакції (та й взагалі на київському літературному фронті) постать і самі щось напровокували в ген-ком-ті. Бо ж звідки ж ці закиди щодо активности, коли я останні сім років нічого майже не писав? Від таких "компатріотів" можна сподіватись чого завгодно. Так, дуже можливо, що для них я начебто якийсь загрозливий конкурент, — хочуть одразу мене ж присадити.

Вчора був у лікарки-травниці на Дмитрівській вул. Стара чаклунка. Взялася лікувати, надавала варива, порошків, мастик і трав. Сьогодні зачав лікування. Вирішив так: нічого на цьому не втрачу, а поки зроблю операцію, треба й цього народного способу спробувати. А ну ж допоможе щось? Про неї дивовижні речі розповідають — і то люди, яких вона ось нещодавно вилікувала. За большевиків її покарано було, як чаклунку, тюрмою.

Сьогодні — зустріч і знайомство з редактором місцевої російської газети "Послєдніє новості" — Дійовим, здається, він щойно повернув з Берліна, де був 11/2 місяці у відрядженні. Молодий російський інтелігентик, який нагадує вихідця з "золотої молоді". Розповідав багато про сучасний Берлін. Між іншим, тамтешній анекдот з приводу широко застосовуваних ерзаців — Х-ві набридло це пісне життя, і він, вирішивши скінчити самогубством, купив в аптеці отрути, напився, жде смерти, жде, аж нічого не вплинуло. Виявляється, що отрута — ерзац. Тоді він вішатись, але теж не вийшло, бо мотуз (ерзац) з паперу урвався. Тоді топитися, але убрання (ерзац) з дерева утримало його на воді. Він врешті розчаровано махнув рукою, затоскував і через два тижні просто з досади й голоду помер.

Брата Юрка хотять скерувати на роботу до Німеччини.

25/УІ — 42 р.

День. Дощ. Теплий, літній, пахучий, — особливо в цьому чарівникові Києві, геть затопленому зеленню. Крізь дощову

пилюгу вже просвічує сонце і над купами дерев у Ботанічному стоїть синявий випар, як дим. Краса!

Допіру повернувся з генералкомісаріату. Розмова з заступ, зав. від. преси — Люфтом. Застав його одразу. Одразу мене прийняв. Я привітався і одрекомендувався по-німецькому, але застеріг, що погано ще цією мовою володію і попросив перекладача. Він вийшов, пошукав, привів ту саму пані, що вчора я з нею мав дотичність у почекальні Рейнгардта. Запитання: чому я виїхав з Харкова? Пояснюю хворобою і поворотом додому. Він, виявляється, не знав, що я місцевий мешканець і був евакуйований. Це одразу надало більшої ясности моєму становищу. Коли ж я розповів про роботу в Харкові й показав документи, які свідчать, що я з перших днів приходу до Х-ва нім. збр. сил включився в активну працю й працював до останнього дня від'їзду звідти, показав ще й газети з моїми статтями, — сумніви, які були тут, ще більше розвіялись. Він сказав, що в "Н.У.С." штат буде днями ще додатково скорочений, газета розміром ще зменшується і стає виключно політично-інформативною, тому для мистецько-літературних матеріалів там залишиться місця 10 — 5%. Що ж я там зможу робити? Нічого. Отже, він пропонує співробітничати в DNB [Deutsche Nachrichten Büro] (в Рівному), причому матеріали я можу йому давати безпосередньо. Ця праця буде добре оплачуватись. А для орієнтації, для вибору тем він передасть через Штепу відповідний пакет із низкою зразків-статей. Я натякнув, що мої деякі статті з "Н.У.С." і повідомлення про мою втечу від большевиків надруковані також в газетах Львова, Кракова і Берліна. Він наприкінці додав, що залежно від успіхів моєї роботи він матиме на увазі штатно призначити мене на редакторську роботу десь згодом в іншому місті. Я подякував. Загалом розмова тривала недовго, але суто діловито і залишила по собі задовільне для мене враження. Я дуже радий, що не порушено моєї гідности, і вів я розмову в достойному тоні самоповаги.

Почував навіть, що моя діловита підтягнутість і коректність, навіть моє убрання і свіжоголене обличчя мало тут своє певне значіння. Він, між іншим, спитав десь після початку розмови: українець я чи росіянин? Я з підкресленням відповів, що українець, і це підкреслення примусило його уважно зиркнути на мене. Це було дуже відчутно і показово. Він теж був сухувато-коректний, але симпатичний, такий собі невеличкий на зріст, дещо худорлявий, з розумними карими очима, молодий німецький чиновник.

Потім пішов я до SD [Sicherheits Dienst] — Штепа передав мені офіційний туди виклик, — що міститься на Володимирській, в колишньому будинкові НКВД. Прошу на привході перепустку до Іуберта, що відає справами преси, — аж тут іде якийсь знайомий молодий німець. Блик-блик! —зразу ще не впізнали одне одного. Та він, видко, навмисне наблизився до віконця перепусток, щоб придивитись, переконатися, і тоді впізнались взаємно. Це — Ніко-лай, той киянин-перекладач, що цілу зиму прожив за стіною моєї кімнати на Юр’євському, 75 у Харкові. Він працював перекладачем у жандармерії. Ну, звичайно, вітання, жваві розпитування... А вартові німці, що стоять поруч насторожені, здивовано й ніби задоволено поглядають. Ніколай, виявляється, уже два тижні працює тут. Услужно повів мене до Губерта, але його, на жаль, не застали.

Вчора зустрів у кафе на Фундукл. критика Юрченка. Звичайно, так само радісні вітання, розпитування про Харків. Обіцяв зайти. Це один з колишніх микитенківських прихвоснів. Як змінився!

Вчора ж на вулиці зустрів письменника Ю. Будяка. Старий, хворий. Мене спочатку не пізнав, я сам до нього признався. Він дуже зрадів, казав, що днями має бути дозволена організація Спілки письменників. Жаліється на тяжку хворобу. Потім розповідав про своє заслання, дуже нарікав на Рильського — запроданця, а особливо гостро лаяв Андрія Паніва і Епіка, що ганебно поводились на допитах в НКВД. Епік, за його словами, рятуючи свою шкуру, багатьох оббрехав і запроторив на заслання та смерть. Зокрема — Антоненка-Давидовича, який, дуже

можливо, дістав би легку кару. Про це Будякові казав, обурюючись, сам Антоненко, коли їх одного разу вкупі везли на допит. Між іншим, про Епіка я це чую вже не вперше.

28/УІ — 42 р.

З ночі дощ. Вже незабаром місяць, як майже щодня дощ. І холодно. Погане літо.

Лесик простудився. Мама вчора пішла на село по продукти — тепер дощ їй може багато перешкод завдати (це — Немішаєве,

за 20 км), Я хазяюю сам, і вже набридло вовтузитись з горшками, дуже багато це забирає часу і стомлює.

Сьогодні зраня був Ніколай, розповідав про свої пригоди на фронті під Харковом і про теперішню службу.

Позавчора вранці з’явився вчений секретар Вінницького мед-ту, привіз того листа мамі, що я ще з Харкова, давно передавав через Кардиналовську. І газети з моїми статтями. Розповідав про життя Вінниці і периферії. Є розгублення, тривога.

Позавчора ж у редакції познайомився з редактором чернігівської газети — молодий ще, якийсь стривожений і так само розгублений хлопець.

Штепа домагається моїх літ. матеріалів до газети. Я вчора сказав йому про інтерв’ю зі мною: чому ж не друкують? Обіцяв вияснити й зробити. Жду.

і/VII — 42 р.

Знаменна дата! Рівно рік тому, як саме в цей час (о 9-й год. ранку) цей двір "Роліта" збуджено гудів, сповнений був надзвичайного хвилювання і метушні — виїздили письменники, перший день офіційної евакуації, хоч від сусідів приховували цю справу. Автобус прибував і одбував, транспортуючи "добровільних утікачів" на двірець. Ще вночі виїхали на станцію "найвельможніші" (Тичина, Панч, Рильський, Рибак, Гофштейн, Тардова з робітницею, Городський тощо — переважна більшість "аристократичного" нового крила будинку). Бачу — стоїть автобус у під'їзді, і туди вантажать валізки й вузли. Зазирнув у марш, де ліфт, а там Копи-ленко пре колосального клунка, загорнутого в килим, аж піт бідоласі виступив, і питає: "Ти ще не вантажишся?" "Ні, а що?" "Ну, то слідуючим заїздом із наступною партією через годину-півтори поїдеш..." "Добре, добре". Ах, сердега, він і не підозрював, що я зовсім не поспішаю, навпаки, міркую, як би то довше залишитися в Києві! Він преться до автобуса, пре поперед себе клунка, а там усередині аж сидить Смілянська з дитиною, ще хтось з жінок з дітьми. І він просить їх негайно вийти, дати місце клункові. І вони вагаються, не хотять. І він силоміць клунком грубо, нахабно витискає звідти дітей. І зчиняється крик, лайка, скандал. І всі присутні обурюються на Копиленка... У дворі ж никають бліді, розгублені жидки, страшенно стурбовані тим, що їх не всіх вивозять у першу чергу: їм бо, як жидам, мовляв, у першу чергу загрожує німецька небезпека. З'являється раптом Бажай у військовій уніформі, який вкупі з Корнійчуком верховодить тепер у Спілці. Жиди обліплюють його з такою настирливістю й шумом, що він ледве виривається з цього напосідливо-переляканого кодла, а вони однаково біжать за ним. Переслідуваний, враз затурканий, він опиняється аж на другому кінці двору і, помітивши мене, простує до мене, як до спасенної точки. Я одводжу його ще далі вбік і кажу, що не маю охоти зараз їхати, хоч і належу до сьогоднішнього списку: мовляв, взагалі не поділяю цієї панічної втечі й хочу лишитися вкупі з ним у Києві, а як доведеться, то й "захищати Київ". Він насторожено бликає короткозорими очима й каже: "Ну, як хочеш, як хочеш... але май на увазі, що потім буде важче виїхати". "Нічого, як буде всім, так і мені". А довкола нас уже знову скупчились переважно жиди. Б-н поважно проголошує, що допіру він говорив особисто з Хрущовим, той цікавився настроєм письменників, передавав

їм привіт і побажання триматися достойно, поводитись так само організовано, дисципліновано, свідомо, як то було й досі. Я поспішаю додому, радий неймовірно, що маю право (в даному разі певну згоду секретаря парторганізації, товариша Бажана) поки що залишитися.

Шкода, що мій торішній щоденник загинув. Тепер багато чого слід відновити, поки час, бо воно дуже цікаве, повчальне.

Мама позавчора ввечері притопала з села, принесла трохи харчів. Я теж роздобув трохи муки й сала. Другий день ми розкошуємо. Продовжую лікування, що його призначила чаклунка з Дмитрівської, 17. Помічаю якусь реакцію в усьому організмі — чи на добре воно?

А Київ буяє своєю самобутньою красою — сьогодні до того ж сонце. Тут і померти я згоден. Тепер я ще більше, ще глибше почуваю його цінність для мене як українця. Дорогий він мені кожною своєю дрібничкою, ходжу по ньому як зачудований, люблю його так, як, здається, досі ніколи ще не любив. Моє величне, моє прегарне, болюче й втихомирливе, трагічне й шляхетне, розтерзане й живуще, вимучене і невмируще, неповторне, заглиблене в суть життя, якоюсь таємничістю солодкою овіяне, віковічну істину в собі приховуюче, мужнє і ласкаве моє місто, — ясне, земне і в той же час химерне гніздовище усіх скорбот і радощів, усього сенсу життя й боротьби моїх пращурів і мого народу. Я стаю ось перед тобою і почуваю себе перед твоєю величчю маленьким, непомітним, але ти мені знову даєш сили. Я почуваю, як ти мене знову окрилюєш, я п’ю, п’ю, п’ю з твоїх невичерпних життєдайних джерел.

4/УІІ — 42 р.

Знайшов вірша, написаного М. Рильським в грудні 1940 р., коли ми разом із ним їздили на літ. виступ до Конотопа й потрапили під хуртовинну, морозяну погоду до готелю місцевої міськради, що якраз ремонтувався (взимку! в мороз!). Там і мусіли два дні жити.

А. П. Любченку

(на спомин про спільну подорож)

Хоч номінально ми в Європі,

В найкращій із її країн,

Але фактично — в Конотопі, Що мучить нас, як сучий син.

Нема ні їсти, ані пити,

І навіть — соромно сказать, — Півдня доводиться ходити, Щоби природі дань віддать.1

А тут ще хуга сніжна виє,

Реве й свистить, як ідіот,

І замітає всі надії На наш додому поворот.2

Нема й дістати де й окропу,

Аж навіть згадується "мать"... Ох, швидше б цьому Конотопу Нам, друже, рифму показать!

М.Р. 13/XII — 40.

А ось іще знайшов клаптики — це записочки мені як старшині військових курсів при Спілці письмеників у травні 1940 р.:

Увлекшись компасом из стали,

Аркадий добрый наш, забыв,

Что головы к чертям устали,

Не говорит нам — перерыв!

(Автор невідомий)

Исписали все тетради,

Порох вышел твой й мой.

Ах, Аркадий, Бога ради,

Отпусти ты нас домой.

(Я. Городской)

Я порядкую в ящиках стола, в книжковій шафі, наладжую своє нерухоме літературне майно — і це зараз дуже цікаво, дуже багато викликає думок. Скільки мерців лежить переді мною, скільки мною витрачено дорогого й найціннішого в моєму житті часу! 23 роки в пітьмі, в тюрмі! Як тепер це все надолужити? Хочу найдоцільніше організувати свій час, щоб якнайбільше зробити, написати те, що іще встигнеться.

Сьогодні (зараз 8 год. вечора) — рівно рік, як я вирушав із своєї хати. В цей день торік о 6-й год. вечора, щойно я прийшов додому і сів обідати, подзвонив телефон із Спілки п-ів. Маміко-нянц — діловод Спілки — передав категоричне розпорядження Бажана і Корнійчука, щоб о 7-й год. вкупі з усією сім’єю і з речами (скільки сам підіймеш) бути на товарній станції, сісти і вирушити. "Куди?" "Нє знаю, куда повезут". "А як же я за годину доберусь до станції із сім’єю та речами? Дайте якийсь засіб пересування". "Нє знаю, так пріказалі т.т. Корнійчук і Бажан". "Ну, якщо

не буде засобу пересування, то я не виїду, бо це фізично неможливо — так їм, будь ласка, і перекажіть". А сам собі думаю: справа погана, треба лаштуватись в дорогу, вони, напевне, мені не вірять, уже підозрюють. Я побіг, кинувши обід (а на столі стояв величезний полумисок полуниць, і мама, бідна, почала ридати), у Софію до Ніни, викликав її, так і так, мовляв, баритися не можна. Прийшли. Вже й не обідали. Склали речі. Смуток,

сльози, нервування. Дзвоню в спілку — ніяк не можу піймати Бажана. Знову впіймав Маміконянца. "Ну, як із транспортом? Я готовий, жду". "Сейчас, сейчас, поговорю з Олександром Єв-докімовічем [Корнійчук. — Прим, авт.]". А потім хвилин через 10 дзвонить: "Ол. Євдок. сказал, что дает свою машіну, только ви сейчас же должны виєхать". І моя остання надія на затримку, на якісь можливі зачіпки й викручування зникла Треба їхати. Сіли всі, як годиться перед великою дорогою, на хвилинку. Підвівшися, я ще зазирнув до свого кабінета, він уже був у вечірній сутіні, видався мені великим і поважним, ніби на відстані вже. Але десь в глибині душі лишалось щось нерозривне з ним. Так, наче передчував я, що повернусь сюди через рік і застану все на тому ж місці. Так. Ну, прощай, Києве! І раптом Лесик, такий завжди охочий до всяких подорожей, — у сльози, в крик: "Я не хочу їхати! Я не хочу їхати!". Серце мені стиснулося,

але я навмисне став суворішим, бо й дорослі почали знову ридати. Двірники понесли речі до Спілки, і я з Ніною пішов з ними по Нестерівській, а мама з Лесиком — по Фундукліївській. В Спілці — товкотнеча, розгардіяш, паніка. Особливо — жиди. Хтось каже про жертви останнього бомбардування, а Коган істерично майже кричить у відповідь: "Мнє ето нє інтересно. Мне інтересно, когда же я получу посадочний талон? Когда же я уеду? Почему евакуіруют в первую очередь украінцев?Нам, євреям, нємци больше угрожают!" Обурення, шум, метушня, народу стільки, що й противитись важко. До того ж уже темно, а світла нема — затемнення від самольотів. Жидівка Балясна, що виконує тепер відповідальну роботу по лінії парторганізації, нашвидку в півтемряві пише мені посвідку на від’їзд. Мама, Ніна й Лесик сидять на

речах у коритарі. Ждемо машину Корнійчука, яка повезла на двірець польську письменницю Шемплінську, що теж виїздить цим ешелоном (два дні тому вона з 5-місячною дитиною і чоловіком — Соболевським, чи то журналістом чи інженером — на мотоциклі прибула зі Львова, їхавши 4 доби. Вона ж бо, поза всім, депутат Львівської міськради). Сів і я з родиною на клунках біля сходів — сум і злість, що доводиться їхати, що ніяк не щастить залишитися в Києві та заплутатись в цьому вирі і залишитись зовсім. Потихенько кажу ще раз мамі: "Продавай речі, але тримайся, постарайся зберегти мої книжки й взагалі хату. Я конче тікатиму, як говорив, десь в дорозі. За межі України ні за що не поїду. В крайньому разі — Ніна з малим рушить далі, а я зникну по дорозі будь що буде... А як тобі скрутно буде, дуже вже скрутно, тоді мандруй до Животова". Мама, хороша моя мама, плачучи виймає ті 300 крб., що я їй залишив (все, що міг старенькій залишити, бо й у самого було обмаль), і силоміць тикає їх мені: "Тобі ж, Аркаша, дорога велика із сім’єю, бери, тобі кожна копійка дорога, я тут якось перекручусь, Жорж іще допоможе". Я, звичайно, не взяв, одвів її руку, поцілував стару. А тут уже й машина прибула. Маміконянц покликав мене у садок: "Ви, Аркадій Аф., билі всегда такой отзивчівий, вніматєль-ний... Желаю вам хорошей дорогі... вас, скажу по секрету, хотят поскорей вивезті, потому так і получілось с нєудобствамі... о вас, ланімаєтє лі, беспокоятся, как о лучшем пісатєлє. Ну, до свіда-нья, всего вам..." Ах, наївний і хороший мій Вачан! Він прямо не міг сказати, в чому річ, але знайшов спосіб сказати так ясно, що пряміше й не треба. Він хотів мене попередити, щоб я краще зрозумів своє становище людини, яка потрапила під підозру через те, що залишилась, не поїхала з першим ешелоном 1/УІІ. Ми з ним обнялися. Потім, коли сідали в машину, він допомагав, і Кротевич допомагав, а дорогу раптом заступила Левітіна [... — Ред., виродок, прообраз "Свині" у Хвильового, і просто сісти не дає: "Ти уже єдєш? Уже єдєш?" "А ти, що ж, не бачиш, чи як?" "Ну, до свіданья, счастлівий путь... Когда же меня повезут? Что ето такое делается?" Я ледве одчепився од неї, а в душі промайнув радісний промінчик — ага! захвилювались жидки, піджилки трусяться! Так вам і треба! Скільки ти одна, Софіє Левітіна, завдала нам у свій час скрути і болю, коли була цензором в Головліті, скільки ти тому ж Хвильовому крові зіпсувала! А тепер тремтиш,

скавучиш. Так тобі й треба. От, коли б тільки була можливість, взяв би й послав тобі кулю просто у твій вузенький, але хитро-шкідливий лоб. Чекайте-но, чекайте, що вас іще спіткає. Розплата допіру починається, і ви всі, як стривожений рій, допіру тільки зашалютались. А я, на жаль, замісць взяти участь у цій розплаті — і за себе, і за друзів, і за розстріляного дядька Петра, і за засланого дядька Юлька, і за зруйноване гніздо наше в Животові, і за всю Україну, — замісць розплатитись за все, помстити сь (так, так, помститись безжально, безоглядно!), я мушу їхати кудись на далекий Урал, в чужу, невідому Уфу. Мене на самому порозі нового життя зіштовхують назад, у ті ж іще темніші сіни, в льохи. Мене знову паралізують, хотять зробити слухняним і безпечним. Ні, я не поїду! Я тікатиму. Конче. Будь що буде!

Дверці машини захлопнулись, і я поїхав... поки що на товарову станцію.

6/УІІ — 42 р.

Вчора (це була неділя) обідав у Базилевського. Живе тут, в "Роліті". Передучора зайшов до мене увечері, одрекомендував-ся — він аспірант, літературознавець. Вітав, що я живий, що тут, що працюю, і цікавився дуже Харковом, де він учився раніше. В розмові вияснилось, що він походить з Уманщини, недалеко від Животова, а оце два дні, як був у Сквирі, де жив його батько останніми роками. Отже — земляки. Просив дуже прийти до нього сквирської горілки спробувати. Ну, спробували ще й вареників з полуницями. А дружина в нього — студентка істор. ф-ту. Молоде, цікаве, завзяте. Раділи вони моїм одвідинам так, що я аж незручно себе почував. Академік Грунський переказував через нього мені найщиріші вітання і просив умовитись, коли може зі мною зустрітись. Я відповів ним же і просив, щоб Грунський сам призначив час, а я, мовляв, для нього завжди час знайду.

Був потім надвечір у подружжя Шведів, артистів опери. Єпископ Мстислав хоче конче мене бачити — казали. Взяв у них "Марію" Самчука.

Сьогодні: вранці машиною з оператором Топчієм — на кіностудію. Розмова з др. Ульрихом, начальником студії, пропозиція дати літературний текст до докум. фільму "Київ". Він сповнений сумнівів щодо укр. мови, сам трохи говорить російською. Запитує: "А хіба укр. мова має, прикладом, термінологію свою в галузі медичній або технічній?" "Ну, звичайно". "А мені казали, що ні". І довелось довгенько його "просвіщати". Хтось, видко, з русотяпів його сильно загітував. Роботу я погодився взяти за 300 мр. Потім дивився цікаву кінохроніку: бої під Севастополем, під Харковом і одвідини Гітлером Фінляндії. Звідти від'їздив трамваєм. Чудесний сонячний день, перший гарячий день літа. Суниці на Володимир, базарі. Одвідини "чаклунки", що взялася мене лікувати від екземи. Прихід А. Ковальчука і пропозиція від групи молодих письменників стати на чолі літер, об'єднання. Поява Деменка з дружиною. Поява літератора Винницького і його довгі розповіді про свої пригоди. Поява дружини поета Сороки: чи не знаю я що про нього, бо він ще в серпні був заарештований у Харкові НКВД?

Я й не зоглянувся, як проминув сьогоднішній день, і, на жаль, не встиг нічого зробити.

7/VII — 42 р.

В газеті "Н.У.С." рішуче співробітничати не буду. Підозріла, погана газетка, ще й, як мені здається, великодержавницького російського напрямку. Р-тор російськ. газети "Последніє новості" Дудін в ній подвизається з великими й невковиристи-ми статтями, а Штепа, бачу, ходить перед цим піжончиком на задніх. Огидно! Скрізь панує у них мова російська, навіть перекладачка Гордон і зав. літчастиною між собою говорять російською мовою. Якісь взагалі снують теж підозрілі людці і "дівчатка". Лавочка расєйская. Страшенно огидно. Мене навіть (хоча б з люб'язности звичайної) на хліб не прикріпили, але то — Бог з ними. Сьогодні бігав цілий ранок (у Костюка був, у Маньків-ського в правничому відділі м.у.), щоб якось десь прикріпитись на робочу картку хлібну. Зустрів старого Саратовського, і він пропонував зарахувати мене до

співробітників свого театру, та я з ним, пам’ятаючи Жмеринку 1922 р., не хочу діла мати. Піду ще завтра, щось та виходжу. Зустрів Костирка.

Мама сказала, що в дворі є чутка, наче М. Шпак, який уже перед 4-ма місяцями повернув з полону і перебував у себе на селі і дружина якого з дітьми аж з Білгорода оце приїхала до Києва шукати чоловіка, — наче він опинився в партизанах. От ідіот! Завжди він був ідіотом, таким і залишився. Його кижечка віршів була видана в обкладинці, на якій художник намалював галузку, а на галузці птаха, шпака, навмисне на сміх. Тим часом Шпак (це було років 2 — 3 тому) ходив зраділий і всім показував цю "птичку". А коли йому Скляренко Семен по-доброму сказав, навіщо він, такий незабезгіечений, вічно голодний та обірваний, так багато заводить собі дітей, примушує дружину мало не щороку родити, — де ж, мовляв, його голова? — той тицьнув рукою на свою ширіньку і многозначно відповів: "А в нього, знаєш, своя голова. Що ж я з ним зроблю?" От ідіот! Чи так чи сяк, а Шпак дурак...

Згадався побіжно другий вихованець совєтського режиму, представник сталінської інтелігенції, тупий, бездарний парубчак, що гнувся теж бути поетом і що про нього часто говорили жартома: Шеремет не поет, не поет Шеремет.

10/УІІ — 42 р.

Сьогодні рівно місяць, як я приїхав до Києва. Почуваю, що відпочив трохи. Помітно (навіть для інших) поправився. Так само й син. Тепер треба братися до діла. Досі не маю робочої хлібної картки, хоч сьогодні вже був в цій справі у заступ, голови міста Волконовича. Він скеровує мене до ЗіасДзкотізагіаСу. Ціла халепа!

Жду листа зі Львова від Рути — написав їй днів 8 тому. Два дні тому Юрко одержав листа від Ніни з Німеччини, з Десау. Вона працює за фахом в арх. бюрі, просить маму подбати за Ле-сика, запитує, чи зроблено вже мені операцію, і запевняє, що хоч ми розлучились погано,

але найкращі її почуття зв’язані з нашою родиною. Огидна вона все-таки, безпринципна, як та повія, духовно [... — Ред.], розкладена жінка [... — Ред.].

Бачив сьогодні Кавалерідзе. Він працює над пам’ятником Шевченкові для Дубна. Дуже просив зайти до нього і до мене обіцявся завітати...

Вранці забігав Гладков — збентежений ніби, жаліється, що платню їм скоротили і взагалі погано. З ним я привітний, але дуже поміркований — адже він від Штепи, з тієї компанії — і цього досить.

Вчора у своєму під’їзді зустрів колишнього мого вчителя гімнастики в гімназії у Сквирі — Шаповала. Постояли, поговорили. Він — а що воно буде, а як буде?.. Типовий хахол. Я йому прочитав коротку лекцію і, видко, не стільки його підбадьорив, як здивував.

Уже кілька днів сонце, теплінь, справжнє літо. З якою радістю поїхав би я кудись на село. Але зараз дуже важко добути перепустку. Та й треба щось думати про заробіток. До діла час, щоб десь на осінь можна було вирядитись до Львова й розв’язати остаточно справу з операцією... Записую ось зараз ще другим заходом. Вечір, власне — надвечір’я. З мого бічного вікна видко сусідній сквер, що вже за ці роки буйно розрісся. Над деревами стоїть синявий вечірній туманець. Легка прохолода після варкого дня. Хороше. І будівлі далі за сквером, на узгір’ї, укомпо-нувались так гармонійно, наче це спеціально за дбайливим мистецьким розрахунком і смаком їхню різну височінь, повороти і місце тут визначили. А воно ж цілком випадково — і якраз гарно, повноцінно. Гарний ти, Києве!

Читаю зараз "Марію" Самчука. Річ була б досить добра, але вона досить поверхова; написана чи то поспіхом, чи з браку в автора нахилу до конче потрібних в таких творах (бодай окремих) психозаглиблень. Написана якось так, ніби автор лише швиденько перебігає життям, а місцями трошки підстрибує і перестрибує. Добре, що він дав

підзаголовок: хроніка одного життя. Де до певної міри його виправдує, але не цілком. Щоправда, укластися в невеличку книгу з цілим життям людини — завдання нелегке. Я ждав від "Марії" значно більшого. Кажуть, що його "Волинь" цікава, серйозна, ґрунтовна річ. Шукаю її вже давно і ніде не можу запопасти. Самчук мене давно цікавить. А Кавалерідзе сьогодні характеризував його: серйозна людина, в творах менш цікава, ніж у житті.

Кажуть, ніби по радіо повідомлялось сьогодні про здобуття Кронштадта. Оце було б здорово, "йолкі-палкі". А вчора — з 38 пароплавів, що йшли на допомогу советам, потоплено під Шпіцбергеном32. Здорово! А позавчора—взято Вороніж. Чиж не здорово? А ще перед кількома днями впав Севастопіль. Події наростають, наступ розгортається. Дивуюсь на талановиту розмір-кованість, всебічне охоплення комбінованими ударами такого колосального фронту, — це можуть тільки німці. Вчитись, вчитись у них, хоч багато хто з моїх земляків, млявих і зарозумілих, не хоче цього збагнути, тупуляється розгублено не місці, бур-моситься і бурчить... Його, бачите, притиснули, а він ждав, що йому ні з того ні з сього впаде готовенька українська держава, що йому просто на тарелі піднесуть готовенькі особисті блага, бо він, бачте, українець. Ой, хахли, хахли! Вони й досі не розуміють, що наше поле бою — наполеглива, але гідности сповнена... праця... на свою ж, кінець кінцем, користь. Цей "рукопашний бій" афішувати треба, вміло переключитися треба, а не скиглити й потилицю чухати. Які ж бо неповерткі, неімкливі — і обурливо це і боляче.

13/УІІ — 42 р.

Чому досі нема відповіді від Рути? Або листа мого цензура не пропустила (я писав про виклик, який мені потрібен зі Львова, щоб тут швидше й лекше добути перепустку), або її зараз нема у Львові. Кому ж іще написати? Гірнякові? Але не маю його адреси. Щось треба починати рішучіше.

Волконович в хлібній картці мені одмовив, і це треба запам’ятати. Чи боїться він чогось чи просто хам і сволота? В Києві всі майже справляють враження або переляканих, або злих, або геть розчарованих. Справді — тут негаразд. Постерігаю дедалі більше невдоволення. Воно росте. Наприклад, дуже неохоче їдуть на працю до Німеччини, уникають різними способами. Кожен розводить загадково й запитливо руками — що це, мовляв, робиться і щодалі буде? Беруть-бо до Нім-и силоміць. Побутові обмеження теж досить суворі. На базарі увесь час, крім дорожнечі, метушня і хаос. Запровадження укр. карбованця викликало паніку, бо чимало позалишилось в людей рад. грошей, а підготовчі пояснення про обмін з’явилися пізно. Тепер, до 25/УІІ, відбувається реєстрація всіх, хто має, а хто ні робочої картки на хліб (готується, очевидно, очищення міста від зайвого елементу в зв’язку з незабарливим переїздом сюди з Рівного генералкомі-саріату). Перспективи на зиму погані — палива нема і з харчами негаразд... Все це та багато чого іншого створюють дуже напружену атмосферу. Але мимоволі постає запитання: за большеви-ків бувало іще гірше, і терпіли, мовчали. Тепер — враз забракло терпіння, дарма що війна і що явища ці тимчасові. Чудна і просто погана вдача всіх оцих людей — одне слово, обивательщина. А на селі... на селі, казав мені днями Ф. Гладков, посилюється партизанський рух, дядько вже суне до лісу. Дядька-бо занадто притиснули з різними вимогами, обмеженнями та безапеляційним начальницьким грубим поводженням. А дядько, попри всю скруту і злигодні за совєтських часів, все ж таки вже звик, щоб з ним бодай на словах рахувались, обдурювали, але покликались на його самолюбство, "незалежність", "авторитетність". Так, так... "всего дороже нас возвишающій обман". А німці цього не ураховують, багато чого не ураховують і надаремно ускладнюють взаємини. Все це, звичайно, перетреться. Та й тверда рука нашій збуреній, розкладеній і часто розбещеній масі конче потрібна. Але потрібна також вдумливість підходу. Це ж не негри-невільники. Це вимучені большевизмом люди. А переможець завжди, принаймні, має право на великодушність до тих, хто всіляко сприяє його перемозі. Щось тут негаразд. Якийсь "гвинтик" уже зламався чи стерся. І здається мені, до цього псування запопадливо й злодійкувато прикладають руки

передусім москалі та поляки, а найбільше, звичайно, большевицька агентура.

Допіру був у відділі мистецтв, познайомився з директором капели бандуристів Москаленком, що три дні тому повернув з капелою з Волині. Повернули вони швидше, ніж сподівались, бо мали там величезний успіх (бували демонстрації із співанням у залі укр. гимну тощо), їх попросили негайно виїхати до Києва (sic!), щоб звідси незабаром вирушить до Німеччини (мовляв, компенсація!). Мос-ко розповідав, що на Волині, особливо молодь, дуже невдоволена У. Самчуком, який нібито дозволив собі підписувати низькопоклінні документи й писати холуйські статті. Вважають його скомпромітованим. Та чи не є це поміркованість дозрілого Самчука і гарячковість ще не зовсім дозрілої молоді?

Позавчора, у суботу, був у мене Хоменко, аспірант, той, що крутився в Харкові ще в листопаді—грудні минулого року і що його фейлетона я з великими виправленнями надрукував в "Н.У.С.". Він розповідав про Уфу, де встиг побувати ще у вересні як евакуйований і звідки різними комбінаціями все ж таки вислизнув. Людина, за всіма ознаками, спритна, але занадто балакуча, нервово-балакуча і тому дуже нервує інших, втомлює швидко. Я, пригадую, ще в редакції ледве витримував його візити. Отже — Уфа. Бував він у Тичини, який жив тоді в малесенькій прохідній кімнаті: два ліжка для його й Ліди, а мати Лідина на долівці. Обіцяли йому кращу й теплішу кімнату, але ж на неї запретендував якийсь актор, потрібна була за неї рішуча боротьба, — і Т. махнув рукою, перехопили в нього той куток. Т. казав, що збирається писати мемуари. Він улаштував при Башкирській академії Панча, Копиленка, Яновського, Рибака, Гофпггейна. Тоді Гофштейн почав домагатись, щоб улаштувати іще там такого бездару-жидка, як Скоморовський, та ще кількох жидків. Т. жалівся на це Хомен-кові і не приховував уже свого обурення на жидівське нахабство. Довелось Хоменкові в тій же академії постояти в черзі до буфету разом з Рильським та Копиленком і одержати зрештою трошки киселю в мисочку... А що ж було потім, узимку? Кажуть, ніби всіх їх з Уфи потім повезли далі на Сибір. Хтось там, безперечно, не витримає, загине.

Вчора в Ботанічному саду до мене призналась Оля, що була кур’єром в Спілці письменників. Ніби зраділа, але далі в розмові виявилась дивною — чи то вона взагалі легковажна трохи, чи занадто розгублена під впливом усіх подій. Щось несерйозне і навіть підозріле. Я постарався швидше скінчити з нею розмову.

Заходила Люся Шкаруба, приятелька Ніни. Зітхає за своїм Женьою, що мобілізований був большевиками й досі про себе звістки не подав. Він безоглядно завжди зраджував її, а вона, бачте, все одно зітхає й побивається за ним. Нашу розлуку сприйняла вразливо, хоч і дорікала дуже Ніні й сказала, що Ніна згодом дуже пожаліє. Ет, не люблю я цих трафаретів і вегетаріанства... Більшість наших теперішніх жінок і дівчат [... — Ред.] запопадливо липнуть до німців і з перших же днів у найгірший спосіб узялись "репрезентувати" націю. Все це, виховане ще большевизмом, без міцних моральних і національних засад, ні чорта не варте — його слід було б знищити, випекти з життя, як пошесть, як гангрену. Про цих жінок і дівчаток ми ще будемо в свій час рішуче говорити, і наш присуд мусить бути найсуворі-ший. Це — гидота, гнилизна, струп. До всіх болів мого народу — ще й цей, соромом пройнятий біль!

14/УІІ — 42 р.

13-та година. Допіру були в мене Кавалерідзе і Влас Самчук. Кавал. привів Самчука познайомити, зв’язати. Самчук старший віком, ніж я собі уявляв, і взагалі не такий, як я уявляв — присадкуватий, досить уже посивілий, хоч обличчя свіже (він не палить), стриманий в рухах, послідовний і спокійний в думці. Хоч згодом, коли я почав розповідати деякі факти з життя укр. совєт. літератури, помітно пожвавішав, зайорзав на канапі, хлопнув мене по-хлопчачому по рамені і якось безпосередньо, тепло, весело, злетіло у нього слово: друже... Він просить дати матеріал (белетристичний) до журналу, що буде друкуватися в Полтаві з дозволу військ, нім. влади і що редагування його запропоновано Самчукові. Вийти має конче до 1 вересня. Працює він зараз в ДНБ, маючи завдання писати два фейлетони на тиждень. Сидів

місяць у в’язниці, була перспектива вислання до Нім-и, але потім залишили його знову в Рівному. Я трохи похвалив його "Марію", подякувавши за те, що таку загалом потрібну книжку він написав, чого ми в совєтських умовах не могли, звичайно, собі дозволити. Докладніше про неї я заангажувався поговорити при іншій нагоді. Він, видко, був приємно схвильований, але почервонів. Він взагалі, помітив я, червоніє хвилинами, — добра ознака. Обіцяв іще зайти, бо тут перебуватиме ще кілька днів. Умовились якось днями разом у Дніпрі покупатись.

Кавалерідзе хоче організувати новий український драматичний театр і просить співробітництва. Треба йому конче і всіляко

допомогти. Сьогодні, до речі, бачив у відділі мистецтв "корифея" Сагатовського, — його треба швидко вбік, десь до архіву, а натомість щось свіже, нове, життєздатне і перспективне на зразок Кавалерідзе. Візьмусь в цьому напрямкові "обробляти" Костюка.

Вчора — вечірній чай у Базилевських, де познайомився з Ю. Тарковичем. Молода ще людина, але поміркована. Зовні — типовий представник нової генерації захід, українців. Змістом своїм типовости цієї додержує лише частково. Нема отієї романтичної революційної зафарблености і характерного нахилу до теоретизування. Передав мені привітання від П. Сагайдачного, з яким мав розмову про мене у Львові. Взяв зі мною інтерв’ю про евакуацію письменників із Києва та про мої пригоди в Харкові — для "Краківських вістей" (між іншим, Самчук казав, що редагував інтерв’ю зі мною Малиновського і скерував до друку). Таркович збирається проскочити до Харкова, я дав йому адресу редакції "Н. У.". Розповідав про Дудіна, ред-ра рос. газети в Києві, як той оце недавно, бувши в Берліні, подав райхскомісарові меморандум і там рішуче зазначив: українці на східніх землях — або комуністи, або націоналісти. Але меморандум цей переходив канцелярію, де працюють якраз українці, досвідчені вже в таких справах люди, і вони додали до меморандума своє коротке пояснення, змістом якого було, що це, мовляв, звичайнісінька гола провокація чергового російського великодержавника. Коли меморандум дійшов до рук вищого начальства,

начальство його відкинуло з іронічною усмішкою. Так безплідно і безславно скінчилась дудінська провокація. Яка сволота! Недарма я з першого моменту, коли познайомився з ним, відчув до цього "бар-чука" сильне упередження.

Таркович вітав мене, що я не взяв участи в "Нов. Укр. Слові", і радив швидше їхати до Львова, де, запевняв він, мене дуже радо приймуть і допоможуть вилікуватись. Потім, повернувши вже на зиму до Києва, я зможу братися до роботи як слід. Він, розміркований хлопець, має цілковиту рацію, — але як цього всього доскочити?

Базилевський, коли ми залишились на самоті, просив ради, як йому повестися — пропонують йому їхати до Берліна і відбути там курс спеціального навчання для праці в системі держави, тобто майбутньої укр-ї держави. Викликали його й подали пропозицію німці, але ініціатива, за всіма ознаками, виходить з кіл гетьманських. Отже, за всіма ознаками, шанси гетьманату піднялися?.. Я, звичайно, замість якоїсь твердої поради, відповів йому, що такі кроки в людському житті спрямовуються лише за глибокими особистими політичними переконаннями і розв’язати це може і мусить тільки він сам. Додав, правда, запитання: чи популярний може бути гетьман на нашій Україні після компро-мітації в 1918 р.? Як на його думку?

— Ні, — рішуче відповів він.

Він передав мені запрошення від комісії з усталення укр. правопису, яка зараз працює в Києві, — взяти в ній участь. Довідавшись, що там є група, яка обстоює т.зв. "академправопис часів Скрипника" і змагається з групою Грунського (дещо русофільською), я погодився.

18/УІІ — 42 р.

Сьогодні вранці поїхав на Рівне автобусом Самчук. Він ночував у мене. Позавчора ще зайшов з дружиною, я запросив їх у мене перебути, і вони

охоче погодились, бо досі були надто далеко від центру міста — у Кавалерідзе. З Самчуком швидко й легко заприятелювали, багато ходили разом по місту і багато говорили про найцікавіші справи. Подарував йому деякі свої книжки й фото. Він обіцяв конче надіслати мені чи передати якось свою "Волинь". Запрошував конче до Рівного. Написав (од мене передаючи привіт) листа Маланюкові у Варшаву. Ма-ланюк зараз працює десь там топографом.

За ці дні: перша участь (16/УІІ) в засіданнях правописної комісії; біганина з приводу придбання піаніно; марш на Малу студію "Укрфільму", бо трами зараз не ходять; вживання всяких заходів, щоб добути хліба; хвилювання щодо харчів, бо 20/УІІ закривають базари й забороняється всякий довіз продуктів. А що ж буде, чим і як жити? Ні чорта не розумію. У всіх киян величезна розгубленість і дуже пригнічений настрій.

Малиновський — репортер ДНБ — жде днями приїзду з Рівного директора ДНБ, обіцяє влаштувати мене безпосередньо через нього співробітником ДНБ. Мудрує теж над тим, щоб згодом улаштувати мене на роботу в Берліні — редактором мови. Така можливість досить реальна, але навряд чи я, обтяжений родиною, зможу на цю пропозицію пристати.

А поки що зароблені ще в Харкові грошенята швидко пливуть, зарібку свіжого нема, харчування стає дедалі складнішою проблемою — пропозиції щодо роботи з’являються, та вже ніяк не перетворяться в діло.

І Рута мовчить. Видко, лист по дорозі застряг, дарма що рекомендований.

Згадую: початок 1941 р., приїзд із З.У. групи письменників, мене призначено бригадиром зустрічати їх, турбуватися за найкращі умови їхнього перебування в Києві. Лютий мороз, вітер, зустріч львівського поїзда на вокзалі, "Континенталь", де вони розміщені, потім сніданок

унизу в ресторані, де нікого, крім нас, нема. Моя промова на цьому сніданку, що супроводиться кілька разів оплесками. Настрій піднесений. Наприкінці промови я кидаю лише одне гасло: "Хай живе вільна, об’єднана тепер радянська Україна!" Всі встають, оплески, щум, чокання чарок. І коли чокаються, коли запала хвилинка тиші, в цю тишу різко, вимогливо, з викликом вривається ззаду мене голос: "Хай живе тов. Сталін!" Озираюсь — троє молодчиків сидять під стіною, п’ють, їдять і зухвало посміхаються. Зразу стало ясно: агенти НКВД. Коли вони встигли там прилаштуватись, як з’явився той столик і ці троє сторонніх людей, — тільки вони одні знали. І в ту ж хвилину серед гостей сталося прикре замішання. Настрій враз упав. Всі мовчки сіли й не знають, що далі робити, що казати (а це ж іще галичани, лякані люди). Кліпають на мене обережно з-під лоба. Я теж з несподіванки дуже розгубився, хоч швидко опанував себе і хотів уже відповісти: мовляв, протягом сніданку вже так багато було сказано ім’я "геніально наймудрішого батька Сталіна", що занадто багато згадувати його — це вже зловживання. Але мене випередив Гофштейн (він теж захвилювався, за себе, бо потрапив до цієї компанії) і виголосив коротку промову, в якій старався частково мене виправдати, мотивуючи приблизно тими ж домислами. Проте сніданок уже був геть зіпсутий і кожен поспішав встати від столу. Коли встали всі, той самий чекіст гукнув: "Я поважаю вас, т. Любченко, як відомого письменника, але вибачте — сьогодні тут ви зробили серйозну помилку!" До мене наблизився Ю. Смолич, що був на сніданку, і сказав: "Не турбуйтесь. Пришити вам чогось все одно не зможуть, бо саме вони повелись по-дурному". Проте я ждав неприємностей і до мене потім співчутливо зверталися Карманський, Цурков-ський, Тудор, Скляренко, заспокоюючи та підбадьорюючи. Провокація була занадто груба, тому й наслідків не дала. А я, порушивши совєтський канон, почував глибоке задоволення, хоч і знав, що це мені, як певну мою демонстративність перед гостями, вже кріпко записано в список "злодєяній".

1

Убиральня була в кінці двору, метрів за 300 — і вся в дірах {прим. авт).

2

Почались снігові завії — поїзди зупинилися (прим. авт).

19/Ш-42р.

Неділя. Історія із М. Шпаком. Підлий ворог хотів завдати мені смертельного удару, але я зловчився, ухилився і натомість разюче вдарив ворога. Я такий обурений і злий, що, незважаючи на витримку, не можу зараз докладніше записувати. Зроблю це згодом.

20/УІІ — 42 р.

Днями замовив малому літні черевики у шевця на Фундуклі-ївській — ріг Нестерівської в бік Волод. собору. Швець — українець, середніх років, кривий на ногу, проста й щиросерда людина. Розговорились, і виявляється, що він іще хворий на серце — міокардит. Я йому дав низку порад щодо режиму життя та дієти, а він, страшенно захвилювавшись, вдячний за мою увагу й співчуття, показує мені на клаптику паперу запис "пантокрин" і жаліється, що ніде в Києві цих ліків дістати не може. Я загадав, що в мене залишився флакон з харківських запасів, і пообіцяв йому цей флакон подарувати. Швець зрадів, почав розповідати про свою дружину й сина, що живуть у Ніжині і незабаром до нього приїдуть. Взагалі з усіх його висловлювань проступала яскрава закоханість у життя, — людина-каліка, що цілими днями сидить згинці без свіжого повітря, — велике прагнення якнайповніше відчувати життя і чимало зв’язаних з цим надій та цікавих перспектив. Через день по цьому заходжу до нього, щоб забрати готові вже черевички, грюкаю — жодної відповіді. А убиральниця, що якраз мила сходи, питає мене: — "Ви давно в шевця були? — Позавчора. — Ну, то ви не знаєте, що тут трапилось... Цієї ночі його вбили і пограбували... А такий, знаєте, хороший чоловік був".

Аркадій Любченко 23/VII — 42 р.

Найбільше дається відчувати в наш час одна сила — сила випадковосте. Твої найпристрасніші бажання, всі твої найенергіч-ніші заходи, вся концентрована воля — ніщо перед невблаганною силою випадковосте. Живемо, отже, зараз, зовсім незалежно від нас самих, хоч якими б цільними твердими натурами ми були. Живемо несподіванками, випадковостями, що враз усе перері-шують по-своєму, — іноді страшенно жорстоко, іноді ж багатьом на радість і щастя. Та й щастя, радість — це така ж умовність, примха, як і все теперішнє наше життя.

27/VII — 42 р.

Два дні тому на Фундук-й, недалеко вул. Леонтовича, о 6-й год. вечора йшов один пристойно зодягнений цивільний. Йому назустріч теж такий самий цивільний. Порівнялися. Один із них щось коротко сказав і вистрілив другому просто в серце. Той упав і люди (їх тепер в Києві залишилось небагато) кинулись до вбитого. Поки туди-сюди, а вбивця вже майнув за ріг і зник. І німці, що проходили вулицею, теж не могли впіймати. Що таке, чому, хто, за що? — Нічого невідомо.

Позавчора купив і привіз піаніно — здійснилась мрія. А грати сам не вмію, сиджу та бомкаю. Зате сина навчу. Ах, який жаль, що не вмію, —так хочеться віддати музикою багато з чого з тих почуттів, що бродять у душі. Я певен: писав би музичні п’єси, коли б умів грати.

Вчора, в неділю — гарячий липневий день, і якраз липи цвітуть, кричуще пахнуть,—ходив з Лесиком на Хрещатик і в сади над Дніпром. Страшні хрещатицькі руїни, навіть хлопчик (він їх уперше побачив) вжахнувся: "Ой, тату, що ці большевики наробили!" Пляж на Трухановім і галас численних купальників, що аж по цей бік ріки чутно. Дніпрова далечінь—голуба далечінь! (Куліш Микола.. "Ма-лахій"). Зустріч біля гетьманського палацу з старим нім. солдатом, частування мене цигаркою, а я його лимонадою. Захопилися розмовою, він провів нас аж додому і до хати зайшов. А що в хаті допіру вимили підлогу і дуже чисто взагалі, — він так хвалив, що пішов на кухню до мами вітати її за добре

господарювання. У мами мокрі закачані руки, і він потиснув вище ліктя. Обіцяв іще заходити.

Відбув регістрацію — в пашпорті стоїть печатка: "Звільнено від роботи". Сьогодні дістав робочу картку з познакою: "Забезпечено". Все Це тільки завдяки хворобі моїй, що днями знову рішуче нагадала про себе черговим нападом.

З харчами погано — нічого майже нема на базарі і страшна дорожнеча. Заробітки теж дуже погані. Але не втрачаю надій.

Сьогодні одержав листа від Самчука. В ньому — захоплення моїми творами і така ще, між іншим, фраза: "Тепер я добре розумію, чому ви не одержали ордена і чому Микола Хвильовий увігнав собі в лоб ту немоторну кулю".

28/УІІ — 42 р.

Сон: Куліш Микола, що живе просто на землі над якимсь проваллям. Я теж над цим проваллям, на самому краю. Він має робити якийсь сенсаційний виступ по радіо, і я здивований, чому він мені про це не сказав. Він мовчазний і дав мені кілька тоненьких, але значливих змістом зошитів. Про його виступ сказав мені Сергій Пилипенко, швидко пройшовши повз мене і лукавенько посміхнувшись.

А днями снився Натан Рибак, що здалеку хитро з примруженими очима і своєю іскаріотською посмішкою заходив до мене, ніби для нападу, та не вдалось йому, — він віддалився з якимсь величезним натовпом. Пригадую, як він мені снився торік, другого ж дня після початку війни: у моєму кабінеті на канапі я його в постілі душив з насолодою... він захарчав... я його задушив на очах у переляканої Ніни... і прокинувся з глибоким відрадним відчуттям. Як же цей жидок обкручував Корнійчука! Справжнє втілення маленького Юди! І я, рятуючи свій стан хоч на короткий час, примушений був писати про нього статтю.

Я сам себе зневажав, і зараз мені огидно, але що можна було в тих умовах зробити? На жидівську гнучкість відповідати теж гнучкістю, аби лише найдорожча справа менше потерпала. Думаю, що б коли українцям властива була мудріша, еластичніша поведінка, вони багато виграли б. Наша пря-мовитість плюс упертість — це тільки наш примітивізм, і хоч від них віє здоровою первісністю, але в наш час така саме зоологічна "цільність" дуже шкідлива. Може, зрештою, навчимося бути хоч трохи європейцями.

Ще глибше ненавиджу москалів, що стільки тяжіли над нами своєю азіатською вдачею (як же! слов’янська спорідненість!) і всіляко намагалися утримати наш нарід у межах тієї пресловутої "первісносте" й примітивізму, — широкої, мовляв, слов’янської душі, незайманої і тваринної. Будь вони тричі прокляті!

Пригадую: Ніна невдовзі перед нашою розлукою зловтішно сказала мені: "Ні черта із етой вашей України не вийдєт!" І це після семи років спільного зі мною життя, після того, як я уже в грудні 1941 р. відкрив їй цілком свої національні болі та прагнення і всю мою національну боротьбу в минулому. І це — українка, з кости-крови українка! Ні, вона просто — гадина. Вона, кінець кінцем, той же Н. Рибак, лише другим боком. Найгірша курва — це курва зі свого ж роду, бо тут цинізм, як органічний уже протест, не хоче і не потребує знати бодай найменших меж.

Прочитав "Протоколи сіонських мудреців" (П. Нілуса). Якщо це підробка, то дуже вдала. Вражає.

Наполягаю на засвоєнні нім. мови. Пишу текст до короткометражки "Київ", статті й фейлетони до ДНБ; готую новелу для Самчукового журналу; хочу й до бердичівської газети щось написати, бо дуже просив, спеціально заходив до мене днями заст. редактора — працюю в правописній комісії... але голодний. Хліба обмаль, жирів майже зовсім нема, зелень та молочне на базарі страшенно дорого. Всі довкола нарікають на заборону довозити до Києва харчі. Ждуть, що ось-ось це

мусить бути замінене якоюсь іншою постановою, що давала б можливість бодай мінімуму прожиткового, бодай сякого-такого забезпечення від голоду.

Брати Винницькі. Обоє служать в житловідділі. Один — літератор (був у нього днями на іменинному обіді), а другий — інженер. Літератор пише укр. мовою, обидва й говорять укр. мовою, проте обидва в Україну зовсім не вірять, а інженер одверто мріє про монархічну Росію і не приховує зненависте до всього українського. А в пашпортах визначені як українці. А дід їхній — поляк. А баба — чи то грекиня, чи грузинка. Своєрідні метиси. Загалом — маразм. І вони теж якоюсь мірою репрезентують сучасне київське "громадянство".

Йду вулицями — майже виключно російська мова. Майже виключно — метиси, покручі, перевертні, малороси, безнадійні міщухи, тупі консерватори, чорносотенці, великодержавники, всіляка смердюча наволоч... Душно! Душно! Весь бруд тепер виплив нагору і Мусує, як дріжджі, користається з нагоди, щоб десь зачепитися, пустити нові пагінці. Душно! Київ розкладений і продовжує гнити. Де ви, аборигени? Розбрелись, а решта десь принишкла по закутках, запічках, шпаринках і жде з трепетом, відчаєм: що буде з Україною? Жде нетерпляче кінця війни на сході, певна, що тоді вже все остаточно з’ясується. І така наївна, не втрачає віри, що все оце — тимчасове, що німці врешті виявлять увагу до національних місцевих почуттів, винагородять українців за їхню допомогу в цій антибольшевицькій боротьбі, не зневажать давньої прихильности українців до нім. народу. Більше фактично їм нічого не лишається — тільки надія. Та й те, мовляв: чи доцільно німцям по війні мати знову на сході потужну імперіалістичну Росію? А німці промовисто мовчать або промовисто граються... в "кітки й мишки".

31/УІІ — 42 р.

Вчора зранку заходила Докія Гуменна. Вітає, радіє, що я по цей бік, що неушкоджений, що нарешті я в Києві. "А ми всі вже цілу зиму ждемо, ждемо". Настрій у неї підупалий: що буде з Україною? Заспокоїв, пояснив,

що з одного Києва й поведінки теперішніх його обивателів судити про стан і долю всієї України не можна. Потрібна видержка, потрібна спочатку цілковита перемога над Москвою, жидами, большевиками. Дуже багато залежить від того, чи зуміємо ми, українці, вже досить скомпромі-тувавши себе на початку цих історичних подій, тепер повестися з гідністю, виявити бодай сяку-таку політичну дозрілість, тобто працьовитість, дисциплінованість, витримку, але без рабського запобігання, без південної ексцентричности, а тактовно, спокійно, розмірковано, достойно. Вона погодилась. Каже, що з полону десь на село до себе повернув поет Воскрекасенко. Вона працює наук, співробіт. в Музеї переходової доби, лає проф. Оглоблі-на (директора музею і колишнього купця). Це — кодло Штепи, Якубського, Драгоманова й ін. Розповідає, що Якубський про мене проязичився: "Треба Любченка запросити до співпраці в музеї, але його нігде не видко... і в редакцію не заходить... уникає людей, бо в нього не все, кажуть, гаразд у минулому...

До того ж — "орденоносець". "Хто? —здивувалась Гуменна й рішуче заперечила: —Та Любченко ніколи орденоносцем не був. І взагалі... у нього все якраз гаразд, ми ж знаємо!" От сволота! Я зігнорував їхню газету, і вони вирішили мене провокувати. Але як наївно, безсило, безнадійно виглядає ця провокація з орденом! Звичайно, це не значить, що вони чогось гіршого не роблять. Ні чорта з цього не вийде, старанні й жалюгідні мої "співбатьківчане", — з твердої й добре шліфованої поверхні бруд все одно швидко сповзе або й одразу одскочить. Я ж готовий був до цього давно. Я готовий до ще більшого. Досить мати перед собою таких лисів, таких брудних юдиків, як Штепа та Якубський.

Кажуть у Винницьких: є претендент на російський престол. Син Тетяни (царської дочки), що, як відомо, уникла розстрілу і вийшла заміж за японського цісаревича. У неї, мовляв, двоє синів. Але старший, за звичаєм японським, виховується в дусі японському, готуючись перебрати державу Висхідного Сонця, а молодший (Олексій 2-й) — в дусі материнському, — тобто кандидатом на трон російський. І кажуть, що за давніми якимись пророцтвами, найбільше в цій війні виграє жовта раса, отже — Японія... Sic! — глупота...

По київ, базар [ах] розплодилось чимало ворожбитів та хи-романтів. З різних кутків плодяться, як паразити, різні, кумедні іноді, чутки. Тут, може, звичайно, діяти і большевицька агентура. А німці, на мою думку, зовсім невдало провадять пропаганду в нашій країні, багато чого не ураховують, користаються з методів застарілих. Аж дивно! Розумний такий, діловитий нарід і так мало надає значіння дуже поважній справі.

2/ШІ-42р.

Не щоденник у мене, а якийсь базарний кошик. Ну, хай. Тут — я сам, і ніхто мене тут не знає. Аби лише не забути потім — воно знадобиться. Шкода, що загинув щоденник торішній, а особливо той, з років 31—33.

Старший Винницький дуже обурений на українців, що не цінують Пушкіна, аж тремтить, аж пінить. Хотілося йому нагадати з того ж Пушкіна:

Уж Русью только бредіт он,

Уж он Європу нєнавідіт С єйо політікой сухой,

С єйо развратной суетой.

Або:

Не торговал мой дед блінамі,

В князья не пригал із хохлов...

Чи:

То ль дело Кієв! Что за край!

Валятся самі в рот галушкі,

Біном хоть пару поддавай,

А молодіци-молодушкі!..

І взагалі сказати йому про Пушкіна — великодержавника, безоглядного російського шовініста, що плазував перед троном, величав товстозаду "Расєю", зневажаючи в найцинічніший спосіб Наполеона, прогрес, упокорених українців, кавказців, поляків, славного Мазепу, якого він просто ненавидів.

Але потім вирішив: не варт, недоцільно. Переді мною — звичайнісінька великоруська тупо-хамовата свиня, а я буду "метати бісер"...

Ах, як же ненавиджу я їх, оцих змосковщених виродків. Ненавиджу Москву!

Днями були: дружина композитора Верьовки, якого больш. вивезли до Уфи, і з нею якийсь громадянин з Вукопспілки (я з ним раніш познайомився у Тичини, але не пам’ятаю прізвища). Вчора заходив інж. Кошовий, що кінчав і-т з Ніною, тепер працює нач. виробничої частини на заводі, що колись звався "Ленінська кузня".

Вже третій лист від Самчука. Попередження, що приїде його шеф др. Аріо, директор ДНБ, який хоче, щоб я йому показав Київ. А вчора був Малиновський. Попередження, що сьогодні о 3-й прийде до мене з Аріо. Днями з’явилась по всіх укр. газетах інформація через ДНБ про нашу правописну комісію — там згадано і моє прізвище. Поява цієї інформації дуже важлива саме тому, що там сказано: "В основу покладено академправопис 1929 р.". Отже, для всієї укр. периферії буде вже ясна й точна орієнтація на цей правопис — 1929 р. Менше вагань, мудрувань і більше спільности, унормованої єдности. Я радий, що так широко

видрукувана інформація, бо це ж була моя ініціатива, і я сам виготував для Малиновського матеріал. Що б там не було, а вся культурна Україна буде вже щодо правопису мобілізуватись в цьому єдиному напрямкові, тим більше, що в інформації на початку ж стоїть фраза: "При підтримці німецької влади" працює, мовляв, ця комісія. Отже, для боягузів і русотяпів — досить певне застереження. Є чутки, що укр. письмо хотять перевести на латинську абетку, тому й затримується трохи друкування підручників. От коли б це справді здійснилось! Україна зразу переступила б чимало меж на шляху до Європи, а головне, ще рішучіше й остаточно розірвала б штучну, проте міцну пуповину з Москвою. Пригадую, як про це мріяли ми ще в ВАПЛІТЕ. Навіть такий заядлий плужанин, як С. Пилипенко, піддався на наш заклик (нам це не випадало робити, бо одразу ж ініціатива була б паралізована, а він як представник села був тут добрим пробним каменем). Він тоді і проект виготував за зразком чеської абетки. Вже й засідання відбувались в буд. ім. Блакитного. Але все скінчилося крахом і погрозою ЦК КП(б)У.

Сьогодні — неділя. Знову сонце, хоч прохолодно після дощів. Квіти й зелень палають на балконі. Лесик гуляє на дворі, про матір свою й не згадує. А про Харків і "бабу Женю" не хоче й слухати [... — Ред.]. Тим краще!

Мама сьогодні збирається наварити вареників з вишнями — цілий тиждень перебирала якісь запаси пшениці, намочила, змеле тепер на муку, чогось підсипле, і будуть, каже, вареники. Добра моя, хазяйновита мама! Добре мати маму. Без неї мені зараз — хоч пропадай. А вона якось крутиться, щось вишукує, пристосовує, принатурює, сама воліє поголодувати, аби лише нам дати. Справжня мама, люба мама. Не знаю, як уже їй подяку скласти.

Останніми днями хворію — виразка мучить, нерви знову розпускаються, ніяк їх не стримаєш. Багато, багато довкола неприємного. Мимоволі діймає, гостро іноді чіпає. Заціплюю зуби, стискаю серце в жменю, але важко зовсім не реагувати. Довкола не

гаразд — витримка потрібна величезна. І в самого мене не гаразд — ще більша витримка потрібна. Знаю. Тримаюсь. Але скільки муки!

5 год. дня. Допіру був з візитою директор ДНБ з Рівного п. Аріо. З ним — його уповноважений, що залишиться тепер у Києві, ще редактор укр. відділу Д НБ п. Лазар і місцевий кореспондент ДНБ Малиновський. У мене вони застали Завитневи-ча (голову мовної комісії) і літератора Винницького. Останній прийшов несподівано, потрапив на нашу офіційну зустріч випадково і трохи перешкодив, бо при ньому ні я, ні Завитневич не могли вже говорити так одверто, як хотілося. Розмова тривала

годину — про справи культури української, про укр. мову, про газету "Н.У.С." й невдалу роль Штепи яко редактора. Аріо, австрійський німець, дуже добре володіє укр. мовою, стоїть щодо мови на засадах правопису 1929 р. Сказав, що цими днями вони пустили інтерв’ю зі мною — оте, іцо взято було у мене Малинов-ським ще місяців півтора тому. Цікаво, чи надрукує його тепер "Н.У.С."? Зустріч ця, на мою думку, матиме деяке значіння, бо протягом години все ж таки ми встигли чимало чого важливого їм розповісти. Аріо просив додержувати зв’язку з його представником.

4/УІІІ — 42 р.

Так, я невиправний романтик, наївна я людина. В цьому раз у раз переконують мене життєві факти. Але нічого. Раз я усвідомлюю свою наївність, значить ставлюсь критично. Значить — я все ж таки не дурень. І я себе цим не заспокоюю. Я не можу, не можу спокійно, задоволено жити. Бачу, розумію і роблю собі певні висновки. Вони іноді боляче крають серце, обценьками давлять голову, душу всю до краю стискають, вивертають. Така моя "наївність" — мов тортури.

Цими днями:

Візита до В.Г. Кричевського (увечері в неділю). Величезна кімната на Житомирській, куди він переїхав під час пожежі на Хрещатику. В цій кватирі колись жив Соловцов (основоположник драм. рос. театру в Києві — стаціонарного. — [Прим, авт.]). На стінах багато нових малюнків. В.Г. в чорному пальті, зігнутий. Жаліється на харчові нестачі, лиху зиму й тяжку перспективу нової холодної та голодної зими. Про Яновського питає. Просить заходити. Конче вдень, щоб на нові малюнки подивитись. Він багато тепер працює, сам дивується. Але так воно й буває: в скруті мобілізуєшся, знаходиш несподівану відпорність і енергію.

Вчора — Гоголівська вулиця, вся в зелені. Наче у Сквирі десь. П. Плюйко. Його клопітлива дружина. Хліб з маслом. Пироги з вишнями. Вечірні прохолодні запахи з городів і садків, коли вертав додому. Схвильованість і важкі роздумування.

Вчора ж знайомство на Малій студії з німецьким драматур-гом-сценаристом (забув прізвище). Пропозиція разом писати сценарій про партизанів. Блукання з ним потім по жидівському

базарі. Сонце, спека. Він усе шукає маленьких порцелянових образків давньої роботи, складає колекцію. Купив звичайного кошика з лози за 40 крб. — пошле в Берлін дружині! Злидні чи екзотика? Меткий, пронозливий чоловічина, хоч уже літній. Вражений був неймовірною дорожнечею на базарі. Таки... злидні і таки... екзотика.

5/УІІІ — 42 р.

Встав о 6-й ранку. Тепер взагалі встаю приблизно в цей час, бо світла нема і лягати доводиться о 9-й. Так живуть майже всі кияни, за винятком, звичайно, німців.

Цілий день з самісінького ранку мотаюсь по різних установах та організаціях — треба десь щось заробити, здобувати харчів, запасати на зиму дров, бо зима буде важка. Допіру, геть стомлений, повернув з

Подолу, — пішки, звичайно. Скрізь тільки пішки: електростанцію переладновують на торфоопалення, струм виключений, трамваї не ходять. На Подолі оглядав Музей переходової доби. Директор музею Оглоблін просить написати (за гонорар) спогади про початок війни у Києві та евакуацію письменників. Погодився.

У відділі мистецтв зустрів Є. Фоміна. Він до мене вже кілька разів заходив, але не "заставав" дома. Сьогодні прийде о 6-й, розповість про Уфу, де він був узимку, та про Ворошиловград, що в ньому до останніх днів падіння міста перебувала "столиця УСРР". Зараз (2 год. дня) біжу до голови Шевченківського р-ну п. Василюка клопотатися за дрова, потім — до Завитневича у тій же справі. Побутова виснажлива морока. Справжня тиранія дрібниць. Але в цьому зараз — невблаганна категоричність самого життя.

6/VIII — 42 р.

Знову півдня в ходінні — Мала студія (аж за Володимир, базаром), потім — житловідділ (біля Сінного базару), редакція "Н.У.С>, де взяв журнали й газети західньоукраїнські для читання, нарешті відділ мистецтв (Фундук, вул.), де мене запрошують консультантом. Треба діяти: під лежачий камінь вода не тече.

А загальне становище в Києві таке: вже два тижні, як заборонено сюди довіз харчів із сіл, проте крамниць теж не відкрито. Міському мешканцеві хоч помирай з голоду, бо пайка, яку він (якщо працює) одержує, аж ніяк його не задовольнить — лише огірків трохи та капусти. Хліба з 1 /VIII дають по 200 гр. і на службі на місяць — 1 кг. Ціни на базарі: хліб — 14—15 крб. за 100 гр, сало — 700—750 крб. за кг, масло — 800, пшоно — 22 крб. шклянка, сірники — 6 крб. пачка... А заробітна платня середнього службовця — 700—800 крб. на місяць. От і крутись. Зі спекулянтами, які дійшли ажіотажу, боротись, безперечно, треба, але робочого мешканця забезпечити якимсь мінімумом теж треба. Дивує мене ця неорганізованість і ця безпорадність влади. Вона межує з байдужністю... і злочином. Адже все це — тільки на руку большевикам.

Був Є. Фомін, але коротко. Прийшли інші й перешкодили розмові. Фомін якийсь дуже розгублений, говорить безсистемно, сидить як на голках, хитрує. Каже, що втік з Ворошиловграда ще з двома, показує різні документи. Вже прописаний в цьому ж будинкові, легалізувався. Вигляд дуже непрезентабельний: хто дав йому сорочку, а хто штани. Правда, Фомін давно вже звик до розгардіяшного життя й подачок. Питаю: "А як же буде тепер з вашою дружиною й дітьми, що залишились в Уфі? їм тепер там нічогісінько не дадуть, ще й виженуть. Вони ж підуть жебрати, загинуть, чи подумали ви про це?" "Подумав, — відповідає. — Все одно і я з ними там пропав би". Дивне якесь ставлення. Тут не відчай, ні, а взагалі — страшна байдужність, несердечність і брак благородства. Взагалі — підозріле все це.

10/УІІІ — 42 р.

Знову холодно, наче жовтень. Бігаю по різних установах, добуваючи дозвіл на дрова. Це дуже важко, але тут уже мобілізую всі свої здібності й енергію.

Коли Фомін зайшов у редакцію "Н.У.С." і мав розмову зі Штепою, той спитав його:

— Який орден був у Любченка?

Фомін категорично заперечив: жодного ордена, і взагалі жодних відзнак Л. ніколи не мав. Отже — провокація продовжується.

В педі-ті сьогодні мені сказали, що є розпорядження райхс-комісаріату друкувати підручники для народних шкіл за місцевим діалектом для кожної области. От тобі й маєш усталення єдиного правопису! Не про єдність тут дбається, а про роз’єднання, розслаблення — "розділи й пануй!".

І тут, безперечно, діють "штепівці" та "дудінці" різних категорій. Але, видко, мають вони для свого "діяння" сприятливий ґрунт, мають, на що спертися. Все, зрештою, ясно. Давно вже ясно.

21/VIII — 42 р.

Соняшно. Справжній запашний серпень. На сонці тепло, навіть припікає. У холодку — зразу ж прохолодно. Почувається перша осінь. От узяти б рушницю та в береги, кудись у Сваром’я, до озер осінніх, до стіжків сіна!

Встаю о 6-й, лягаю о 9-й, щойно стемніє. Світла в хаті нема, лише каганчик. Хвороба мучить потроху. Бабу-лікарку кинув, ні чорта не допомагає. Влаштую трохи сім’ю на зиму й почну клопотатись про виїзд до Львова для лікування.

Сьогодні послав нарешті Самчукові матеріал до журналу: "Молодість" (фрагменти з повісті). Клопочусь, щоб придбати трохи меблів, поки є можливість. Працюю над субтитрами для фільму "Справа Стикса" й пишу текст для короткометражки "Київ". Подав заяву про вступ до членів будку вчених, що міститься в колиш. б-ку Спілки письменників.

Днями вперше по торішньому від’їзді з Києва зайшов туди.

Зараз відбуваються бої на Кавказі. Десь там Сочі, Гагри, Хоста, Сухум... Чи доведеться ще на тих берегах покупатись?

Черчіль у Москві (sic!). Сталінград у небезпеці. Індія повстає. Десант на береги Франції числом до дивізії геть знищено силами лише берегової оборони. Молодці німці — тут більше нічого не скажеш. Коли б вони тільки уважніші були до українських справ — і прихильніші. Коли б не припустили помилки, збайдужуючи і зневажаючи наші вимріяні прагнення й виправдані права.

Точиться чутка про ставку на гетьмана. Чутка дедалі настирніша, обґрунтованіша.

Фомін розповідає: по той бік дехто з письменників і журналістів запевняв, що чув мене по радіо з Братіслави, як я читав доповідь про укр. літературу. Заздрили, що я, мовляв, по Європі їздю і лекції читаю. А коли почався наступ Тимошенка на Харків і були вже в совет, часописах повідомлення, що нібито Харків напівздобутий, Громів і представник "Ізвєстій" нахвалялись:

— Ну, теперь дрожи, Любченко!

22/VIII — 42 р.

Субота. Вітряно. Трохи хмарно. А проте, ще тепло, тепло — сухий, теплий, пахучий серпень. Учора — працюю над субтитрами, год. 1-ша дня, стукають, одчиняю, на дверях незнайома, вже підстаркувата огрядна людина в білому убранні і солом’яному "котьолку". Сусідка, видко, показує цій людині мої двері. Незнайомий звертається нім. мовою: "Тут живе письменник Любченко?" "Так, прошу". Заходить до кабінету, витирає піт з лисини й голеного обличчя, обважніло сам сідає на стілець. (Тип комівояжера доброї фірми). Ще раз перепитує, чи це я, й каже мені комплімента, що я добре розмовляю нім. мовою. Далі просить завтра об 11-й год. зайти до гестапо — 3-й відділ, кім. 22. І повторює сказане ламаною рос. мовою, просить занотувати.

Сьогодні був там (певен, що з приводу Шпака) — виявляється от що: коли вартовий повів мене й одчинив двері кім. 22, там я помітив Штепу. Значить, продовжує христопродавець "капати на мене". Попросили хвилинку зачекати в другій кімнаті, потім урядовець цей сам зайшов до мене. В кабінеті вже подав руку, одрекоменду-вався — Губерт, молода ще, досить вродлива людина, офіційно-під-тягнута. Розпитав коротко, як я втік і як та чому я в Києві? Далі: чи я ручаюсь за Фоміна? "Ні, — кажу, — бо знаю його поверхово й разом з ним ніде не був". Далі прохання:

написати коротку характеристику стану укр. совєтської літератури в останніх часах перед війною, а також тепер — хто з письменників є, яка їхня творча спроможність, чого вони зараз хотіли б, які прагнення й скерування? "Добре". Але я зразу ж сказав, що теперішнього стану схарактеризувати не можу, бо мало кого бачив, мало розмовляв, сиджу через хворобу переважно вдома. Про решту ж пообіцяв дати на четвер. А Фомін, виявляється, посилався на мене — Губерт тут же прочитав з якоїсь теки: "[..? — Ред.] Schriftsteller Lubtschenko". Спитав, між іншим, якої я національности, й докладно про національність всіх членів моєї родини. Під час розмови — стукіт у двері і зазирнув Дудін. От, вони, значить, сюди вчащають — все штепинське кодло!

Вчора о год. 6—7-й веч. були в мене подружжя Плюйко, принесли трохи сала та яєць (п. П. приїхав з Христинівки). Стукіт. З’являється Самчук в чоботях, зарослий, запилений, дуже подібний до звичайного парубка з села. Він щойно з Харкова, їздив по Лівобережжю аж два тижні. А мені — лист зі Львова. Зиркнув я: ой, Боже мій, рука Рути! Люба моя, щира моя! — вона виклопотала виклик мені з генерал-губернаторства, що доданий тут же, в пакеті. Вона просить конче приїхати. Всі львів’яни, мовляв, ждуть, улаштують, допоможуть лікуватись і роботу забезпечать. Тут же лист від Спілки львів. письменників. І запрошення від Краківського УЦК [Український Центральний Комітет] на роботу у Л-ві. Значить, Рута не забула. Значить — справді любить. Зоре моя, зорій мені! Ти ж, поза всім, справжня українка. Листи ще з травня, адресовані на Харків. Вони вже задавніли, але спробую ними оперувати. Так чи інак, а у Львові я буду!

І листи, і Рута, і Влас, що живе зараз у мене, — це як свято. Захотілося дуже, будь що буде, жити, творити, змагатись.

24/УІІІ — 42 р.

Уранці о 9-й год. поїхав Улас. Проводжав. Поцілувались. Дав на прощання примірник передрукованого "Посланій" Мала-нюка. Хоче його вмістити в журналі. Журнал вирішили назвати "Земля", буде видаватись у

Харкові. На редактора висунуто Ол. Парадиського, хороша і по-професорському обізнана людина, але редактором, думаю, буде поганим. Видавець — Самчук. Журнал у Харкові, а видавець — у Рівному. При теперішньому сполученні це зовсім нікуди не годиться. Самчук дуже вагається, ще невідомо, чи погодиться.

Позавчора були з ним на виставці київ, художників. Був з нами і Вировий (з Праги). Є хороші речі. Загалом — радісні, веселі фарби, переважає сонце й пейзаж. Дуже мало жанрових малюнків і майже відсутня історична тематика. Із скульптури запам’ятовується "козак" і "Дон-Кіхот" І. Кавалерідзе. Все ж таки живуща наша нація! От художники (тут майже виключно українці) в таких тяжких теперішніх умовах зуміли дати чимало нових, хоч і невеличких обсягом, але вдалих творів. Тільки дуже дешево все поціноване (цінували німці!) і більшість речей, всі кращі речі вже куплені тими ж німцями.

А після виставки, коли зайшли до салону на Володимир-ській, В. В. Кричевський розказував, що з цим цінуванням відбулась ціла історія: були протести художників, дехто забрав свої речі з виставки, але більшість, на жаль, злякалась, скорилась (совєтське виховання!) і тому залишились мізерні ціни. Так, негри й тут — чи навчаться, зрештою, не бути неграми? Це ж — митці і мають право вільно цінувати свою творчість. Ніхто б нічого тут і заперечити не зміг.

25/УІІІ-42р.

Стало вчора темно — вечір — записувати вже не міг. Отже — не вчора вже, а позавчора: педінститут, святкування 29-ї річниці з дня смерти Л. Українки. Повна зала людей, аж не вміщуються (3-тя год. дня) — і це виключно українці. Знайомство з єпископом Мстиславом — каже мені: "Якраз сьогодні про вас багато говорили". Президія: Завитневич, Форостівський (голова міста), Волконович (його заступник), Солодовник (зав. відділом культури м.у.), Приходько (його заступник), дві сестри Л. Українки (літні вже, одна особливо подібна до Лесі), Драгоманов Світозар (як родич), я і Самчук. Занадто довге вступне слово Завитневи-ча і

занадто довга доповідь М. Базилевського (зайва декламація і в того і в того). Сцена добре вбрана, пахнуть на всю залу свіжі квіти й трохи прив’яла зелень, як на Зелені свята. В залі переважають укр. сорочки на чоловіках. Є молодь теж в нац. убраннях. Після офіційної частини — розмова з сестрами Л. У-ки про волинський укр. діалект і вплив польської мовної культури на укр-ку, а рівно ж російської. Потім — зустріч з дружиною Епіка (сестра артистки Нятко), яка перепинила мене на виході зі сцени і дуже раділа.

Коли почався концерт, ми з Самчуком пішли тихенько, поспішили до П., які нас ждали з вечерею. Ми твердо пообіцяли — отже, мусіли бути у них.

Увечорі пізно Влас розповідав, який відчай його взяв, коли червоні окупували Зах. Україну. "Хотів, — каже, — скінчити як Хвильовий". Далі розповідав, як рідне село зустріло його особисто, коли він повернув у серпні торік додому, — несли на руках через усе село, були палкі промови, парад укр. поліції і т. д. "І це те село, що я його перед 10-ма роками залишив відсталим, малосвідомим", — додає.

Уранці він багато розповідав про Закарп. Україну. Потім про Маланюка. Виявляється, М-к набув аристократичних звичок і не може з ними розлучитися. Вони, проте, великі друзі із Самчуком.

Вчора перестріла мене на вулиці біля Опери дружина Дес-няка-Василенка (колишня дружина Ан. Петрицького, небога Мих. Грушевського). Як постаріла! Обіцяла зайти, подивитись на мого сина. (У Харкові в 32—33 рр. була вона в мене дуже закохана, — поглянув іще на неї, і серце стиснулось — стара, стара вже зовсім. Такий, либонь, і я...).

Надвечір зайшла колишня бібліотекарка Спілки письменників з листом від О. Демчука, переданим з Білої Церкви. Він місяць тому потрапив у полон, просить допомогти звільнитись. Але що я тут можу зробити? Нічого.

26/УІІІ — 42 р.

З ночі влізло в голову (переклав у сні):

І всюди пристрасті фатальні Й від долі захисту нема... —

переслідує, не можу позбутися.

Вчора на Фундукл. зустрів Н.О. Сахарову, сам до неї признався. Взаємна радість. Стара вона вже, проте я впізнав її. Каже: Борис працює за кордоном на дуже добрій посаді, він інженер-путьовик і гірничий інженер. Має незабаром приїхати у відпустку, тоді й мене одвідає. "Аркаша, коли ж скінчиться ця війна?" І слово "Аркаша" дуже схвилювало, нагадало молодість. Записали взаємно адреси. Пропонував — щось, може, треба їй допомогти?.. "Ні, звикла, — каже, — вже сама собі забезпечувати". О.В. помер (її чоловік).

Зустрів Ю. Такровича. Здивований, що я досі в Києві, поско-ріше мене на Львів, на лікування. Каже, між іншим, що Самчук збирається на якийсь час переїхати до Харкова. А мені Влас нічого не сказав. По всіх часописах на Україні з’явилось у перших числах серпня велике інтерв’ю зі мною, дане від ДНБ. Тільки "Н.У.С." не надрукувало, звичайно. Ну, це неважно. Важно, що Україна знає.

29/VIII — 42 р.

У Губерта о 10-й ранку. Він звідкись щойно приїхав — неголений, стомлений, в брудних чоботях. Вибачається за вигляд, дуже взагалі привітний. Віддає статтю (вийшла пристойна, на мою думку, стаття, яку треба використати для преси). Просить докладніше розповісти, що являють собою наявні київські літератори як митці, чи можна було б заснувати з них Спілку письменників? Каже, що треба було б розпочати видання художнього журналу, що взагалі він зараз опрацьовує питання київського культ, життя. Така, між іншим, фраза: "От театри... щось там

не гаразд. Оперета, прикладом, вар’єте досі працюють російською мовою. Це не годиться". Я промовчав, але зрозумів, що цей натяк недарма. Каже, що до мене він звертається, бо ім’я моє як письменника зустрічав не раз, знає, що я відомий укр. письменник, але, на жаль, творів моїх іще не читав. Записав мої анкетні дані (час народження, місце, походження, теперішня адреса). "Можливо, при нагоді зайду до вас. Дозволите?" "Прошу, прошу...".

Два дні тому — стаття Е. Коха "Рік німецької України". Закиди щодо Шевченка, бандури, мрійництва, а також — про емігрантів, наївно-вимогливих, що одірвались і не знають теперішньої України, нових специфічних умов. Лейтмотив: Україна — житниця Європи, її саме так буде використано, вона здавна призначена тільки для інтересів Німеччини. Ця стаття-промова, що була виголошена тижнів два тому. Ну, все ясно, як., "апельсин".

А допіру потрапила мені до рук "Фолькішер беобахтер" від 25/УІІІ. Тут стаття: "Тоді на Дону: 1918". Наведено цитату з Айнхорна, що Україна рано чи пізно відродиться ("Еллада степів"), натяк на виправдані підстави самостійництва; є компліменти українському народові, талановитому і мужньому, завжди і тепер — констатація безсумнівної дружби з нім. народом, найприхильніше ставлення до нього тощо — є згадка про укр. полки, які 1918 р. вкупі з донцями й німцями героїчно билися проти большевиків. Все це дуже знаменно, бо це ж "Фольк, беобахтер". Отже — не випадковість, тим більше, коли згадати сьогоднішню розмову з Губертом. Симптоматично і... відрадно?

Лист від Ніни. Зник Фомін — учора вранці зайшов до нього якийсь цивільний, пішли разом, і досі нема. Так розповідає його сусідка.

31/VIII — 42 р.

Посилені чутки про передачу (звичайно, тимчасову) румунам Правобережної України. Про мобілізацію від 18—30 рр.

На душі порожньо, холодно. А по той бік душі — дивна як для серпня спека, а серед людей похмурість, приголомшеність, заклопотаність, недовіра, злість і зненависть, а в довколишньому житті [недокінчене речення. — Ред.].

3/IX — 42 р.

От і вересень. Стало одразу прохолодно. Надійшла позавчора синя хмара — дощу не випало, але похолоділо, хоча сонця багато. Червоніє виноград на балконі. В тіні зразу почувається осінь. Де було те літо? Куди поділося раптом? Коли, коли воно промайнуло?..

Треба швидше ладнати грубку, запасати палива. А це—справжня проблема.

Лист зі Львова від Гр. Лужницького: про з’їзд укр. письменників у середині жовтня. Аж не віриться!

Сон: Тичина десь збоку коло мене, невдоволений з мене, а я йому знову кажу, що він — переляканий навіки інтелігент, що він тільки потайки любить свій нарід, а це не справжнє, не повноцінне почуття, що він все ж таки спокусився на больше-вицьку оману, запродався. Потім — ніби вернулись большевики, а я кручусь, не встиг утікти і не знаю, що робити. Але вони чомусь іще не беруть мене на тортури, придивляються, ніби хотять продовжити садистичну насолоду ката, націлюються. Я прокинувся. А коли знову заснув — знову сняться большевики, жиди, жах! Я в якомусь саду сів із кийком, спочиваю під парканом і ховаюсь. А за парканом шум. Підводжусь, зазирнув згори — там притаїлись, засіли на мене двоє жидів-письменників. Один показує другому на мене пальцем, а другий, Кальницький, раптом каже: "А! Міністр народньої освіти!" — і підводиться погрозливо.

По полудні: був допіру Г. Костюк, вернувся днями з подорожі до Слав’янська, звідки привіз сім’ю. Він залишає відділ мистецтв. Штат його

інструкторів скорочено. Павлов, ін-р об-разовторч. сектора, одразу ж одержав виклик на виїзд на роботу до Німеччини. Потрібна знову робоча сила —напруження. Заарештовано Лисенка, директора консерваторії, який щойно повернувся з подорожі до Львова. Костюкові пропонують посаду голови райуправи Святошина. Я радив прийняти пропозицію.

Кілька днів тому наказ штадткомісаріату переключитись опереті і вар’єте тільки на укр. мову. А вчора новий наказ: закрити взагалі ці театри. Костюк не розуміє чому. Я думаю, для того, щоб скорчовувати пні українські.

Вели сьогодні полонених червоноармійців, люди давали їм хто що міг. Метушня, збудження. Вигляд у полонених жалюгідний. Цікаво, чи так виглядають і британці, коли потраплять в полон? Навряд. У них є самолюбство, гордість. Побитий, стомлений, але, мабуть, додержує гідности. Д це — азіати, вічні раби — одразу перетворюються на справжню отару з благальним або холуйським виразом в очах.

6ДХ — 42р.

Неділя. Теплий вересень. Зраня викупався, міцно витерся — і в тепле убрання. Так роблю вже рівно місяць: звечора напускаю у ванну воду і, хоч вона холодна, проте вже звик, почуваю себе добре. Регулярно зраня — 1/2 літра сирого молока, теж сприймається добре. Загалом трохи зміцнів, тільки дуже бракує поживних страв, а відучора закрили базар, закрили всі будки й кафе — тепер уже й цукерки малому не дістанеш, а з молоком і взагалі з їжою що буде — хто зна. Ой, тяжко.

Працював зраня, кінчав текст до фільму про Київ. Здається, нічого виходить.

Був поет Соколенко, славний, приємний парубчак. Привіз листа від Самчука.

Ходив о 2-й годині по київських садах. Дуже мені самітньо і сумно — скільки згадок і болю на кожному кроці, скільки тяжкого завдала мені й Ніна!

Проходжу повз магазини, колись заповнені продуктами, і ще сильніше почуваю голод. Проходжу повз колишній "Театраль-ний" ресторан, а тепер на ньому "Nur flier..." — і заздрю, дуже хочу просто хліба й шматочок м’яса, якого давно вже не їв. Купив біля Софії у перекупки на хіднику грушку за 7 крб., довго міркував, синові занести чи самому з’їсти, бо на другу грошей не ви-старчило. В цей час наблизилось двоє угорських субофіцерів, — один товстий та червоний, не питаючи, взяв грушку й кинув своєму чорному пуделю, а тоді вже: "Іскольки стоїть?" — і поліз у гаманець. Взяла гірка досада...

На колишньому будинкові Купецького зібрання напис — "Deutsches Haus" — прибрано, чисто, життя вирує. А на Софії забутий, геть злинялий, як звичайна ганчірка, жовто-блак. прапор. Вже й не розбереш тепер, якої він "масті". Через те про нього забули й не чіпають — він сам ще з перших днів "звільнення". Що він високо (вікно останнього поверху) — це велично, а що він такий-от — це жалюгідно.

В "Укрфільмі" максимальна платня для українця-спеціа-ліста 2.000 крб. і звичайна пайка, а незначний технік середньої руки, німець, одержує 22.000 крб., німецьку пайку й право на німецьку їдальню. От і маєш.

8/IX — 42 р.

Нарешті сьогодні дощ.

Днями перечитував одеські газети (приніс Парубочий) — журнал "Колокол", ч. I, журнал "Смех" та кілька щоденних часописів. Усе російською мовою, про українське щось і натяку нема, крім хіба згадки в театральному огляді (журн. "Колокол") проте, що "украинский театр

нашел надлежащее ему место". Це дослівно. Але в театр, анонсах нігде укр. театру нема. А Парубочий каже, що цей театр — халтурне якесь збіговисько — тулиться по клубах на околиці міста. В одній з газет є портрет вченого-молдаванина (забув прізвище) — він учився навіть в Сорбонні, а тепер дістав звання почесного члена Румунської Академії за розвідку, в якій доводить, що "Трансністрія" споконвіку була заселена виключно молдаванами, що молдаванами були Петро Могила, Ів. Мазепа, Орлик та інші укр. діячі.

Сьогодні приїхав з Харкова Л. Даненко, привіз теплого листа від Царинників і газети. Каже — добре мене там усі згадують, зокрема в редакції, навіть убиральниця й швейцари. Один тільки одинокий Топчій лає (але це якраз добре!). Цікавий випадок — через день-два після мого від'їзду з Харкова в приміщення редакції потрапила бомба. Жертв нема, але от-от могли бути. Чому не міг бути жертвою хоч би й я? Все так умовно, химерно...

Споряджаю Лесика на село, — якщо вдасться.

11 ДХ — 42 р.

Вчора перед світанком (ніч з 9-го на 10-те) наліт червоних літаків. Вибухи й постріли чутно було досить далеко, проте

я прокинувся. Кажуть, були вони на околицях Києва. Це вперше з того часу, як Київ взято німцями.

В газетах: стаття А. Розенберга про потребу населенню всіх окупованих країн (цілком без вагань і нарікань) підпорядкуватися суворим вимогам війни. Взято Новоросійськ.

В гром, житті: театр "Вар'єте" знову починає працювати (приїхав якийсь начальник з німців, заборонив передавати майно "Опері", лише підлягати їй по системі керівництва й працю продовжувати). Те ж саме й

щодо "Оперети". Дивно тільки, що створюється зайве смикання, безладність, які зовсім не властиві німцям. Очевидно, це тому, що міняються часто начальники.

В хаті: напівголод, хліба їмо по маленькому шматочку, бо його вже на базарі зовсім нема, —— нема й муки. Базари геть порожні, розігнані. Дозволена лише часткова торгівля у середу й суботу — по суті мізерна через великі обмеження. Під Києвом скрізь густо стоять поліційні пікети й нікого не пропускають із харчами, конфіскують, заарештовують. Чи не тому воно, що Київ — укр. центр?

13/IX — 42 р.

Неділя. Сонце. Прохолода.

Рівно рік тому в цей час (9-та год. ранку) їхав я із Сум на Охтирку Втеча до Києва не вдалась. Вертав страшенно здосаду-ваний і хворий. Зі мною були в машині А. Головко, Л. Смілян-ський і В. Кундзіч. Про цю втечу слід було б окремо написати нарис чи навіть оповідання. Якби ж не забути цікавих дрібниць!

14/IX — 42 р.

Звечора, годині об 11-й, знову червоний бомбардувальник. Гухкали бомби. Гриміли постріли. Гуркотів мотор у дворі, — на башті нашого "Роліту" тепер прожектори. Але швидко скінчилося, і я, та й всі ми спали спокійно.

Лист від В. Левинського — вітає, що врятувався я від боль-шевиків, каже, що Темницька Рута дуже за мене непокоїлась. А що в останньому листі до Рути я згадав і про нього, то й він ось пише. Значить, Рута листа одержала. Чому ж не відповідає досі? Нічого не розумію! Каже, ждуть мене у Львові. А як до Львова добутись? Це — проблема.

II5

Лист від Ніни — сухо, офіційно, просьба надіслати адресу, бо хоче, мовляв, дитині гроші переказати. Дурна, дурна...

Плюйко знову добув мені трохи масла і яєць, — спасибі йому. Дуже він мене підтримує.

Пишу мемуарний нарис до музею. Текст до "Києва" давно готовий, але ніхто за ним не впоминається: др. Ульнер, полетівши до Берліна, застряг там, а тепер виявляється, що його взято там до армії. З ким же розв’язувати мені справу? І чи Заплатять тепер? Отакі "заробітки"... Погано, геть погано.

15/IX — 42 р.

Вчора почав клопотання про виїзд до Львова. Підстави: офіційний виклик з генерал-губернаторства, який прислала Рута. В штадскомісаріаті поставились уважно і прихильно, скерували із своїм листом-запитанням до СД. Сьогодні був зранку в СД — тут справа ускладнилась. Сказали, що їм треба вияснити всі обставини, і, залишивши в себе мої документи, просили зайти через тиждень.

Лесика, дуже можливо, виряджу через днів 4—5. От коли б справді пощастило!

Сьогодні дуже холодно, хоч сонячно. Чутка в дворі, що нас виселюватимуть, бо ввесь цей будинок потрібно німцям.

Читаю В. Садовського "Національна політика совітів на Україні" — дуже поважно, вдумливо, добре написано. Цю книжку слід було б за першої ж нагоди видати якнайбільшим накладом. Тут, на великій Україні, вона зробила б величезне діло. Прочитав брошуру В. Дорошенка "З історії укр. політичної думки за часів світової війни". Теж добре, цікаво,

корисно. Прочитав № 1 "Вісника" за 1939 р. (Львів, редакція Б. Окниша) — так собі, слабенька публіцистика, а прози зовсім нема.

Всі ми похворіли на шлунок. Зараз багато народу так хворіє. Запевняють, що від хліба — хліб гіркий, важкий, розсипчатий, ще й пахне чимсь злеглим, наче цвіллю. Запевняють, що в ньому багато домішки проса й каштанів. Зараз чимало його лежить на полицях крамниць, і люди не беруть, дарма що їм належить і що взагалі тут завжди товпилась черга за хлібом. Чорт його зна, можна й отруїтись! Та ще мені з моїм шлунком — це просто заріз. А добути десь кращого хліба — нема навіть за гроші.

Аркадій Любченко 19/IX — 42 р.

Рік, як Київ здобутий німцями.

Вчора вдень зайшов до інституту довідатись про дрова. Інститут замкнено. Чому? А сьогодні виявляється: прийшло вчора нім. начальство, запропонувало протягом 15 хв. очистити приміщення, залишивши в ньому недоторканними всі документи. Тут тепер буде нім. педаг. інститут. Що ж до ук-го, то нічого невідомо. В інституті якраз перший день учительської конференції, скликано 300 чол. Тепер їм ніде притулитись, нема й можливости матеріали дати.

Секція мистецтв при відділі культури м. у. перестала існувати. Рік тому в цей день я лежав дуже хворий у вузенькій кімнатці в Харкові. Паніка серед харк. письменників — ажіотаж евакуації. До мене все надсилають, повідомляють, пропонують, щоб брати виїзні талони на потяг і точно вказати день, коли я іду. Це були критичні, тяжкі, незабутні хвилини. Особливо заповзявся на мене Л. Юхвід (жид, секретар партосередку). А ще й Іра Дудник розповсюдила чутку, ніби я хвалю німців, запевняю, що вони порядним людям нічого поганого не роблять і не знущаються так, як це змальовує дурна сов. пропаганда. Я справді

мав необережність таке сказати в її присутності. Але хіба ж міг я припускати, що вона (та ще й родичка!) такою сволотою буде?

20/IX — 42 р.

Скрута. "Роліт" виселюють. Вчора вже оголосили. Мені, правда, дозволено лишитися в своїй кватирі, але де певність, що через тиждень-два не зміниться хтось з нім. начальників (тепер вони міняються мало не щодня) і не запропонує мені виїхати за 24 години? Треба, поки тепло, домогтися іншого приміщення, десь далі від центру, і перебратися.

Скрута з грішми щораз більша: зароблених на кінофабриці ніяк не вирву, бо там чимале безладдя і договором роботу мою не оформлено. А продаж речей не дає того, на що я розраховував — не вмію я спекулювати, але доведеться просто рушати на базар і зайнятись комерцією.

Скрута з дровами — досі не привезли, хоч два складометри давно оплачені. А тепер інститут прикрили, і вся ділова господарська його робота припинилась.

Скрута з малим, бо виїзд його на Волинь теж пов’язаний з дошкільною секцією педінституту.

Скрута із власним здоров’ям: від цих грубих і просто шкідливих харчів почався у мене коліт, якого вже тиждень не можу спинити. Геть знесилився.

Срашна скрута, але треба, треба виборюватися і духом не занепадати.

Нарешті — лист від Рути! Яка радість!

21/IX — 42 р.

Ну, як не дивуватись? Позавчора сниться мені: добуваю я собі дві новенькі блакитні сорочки й одну українську вишивану, теж блакитну. Питаю вранці маму, що це могло значити? Каже: буде якась приємна вістка. Не дуже я в це повірив, аж другого дня зовсім несподівано — лист від моєї дорогої Рути. Вона мені теж пише — "дорогий Аркадій". Це вперше вона так звертається. Вона була у Відні, там щось студіює, але що саме — не каже. Вона дуже стурбована, що я досі не одержав документів, посланих на Харків, і береться знову клопотатись за документи. Вірить, що вдасться перетягти мене до Львова, й мене накачує такою ж вірою. Але в листі є дещо непродумані речення. Коли б це зараз не дало якраз негативних наслідків, бо саме тепер документи є в СД, і через три дні мені треба піти туди одержати остаточну відповідь. От і може статися, що навесні вона добула дозвіл, а восени сама ж його необережністю зліквідувала (лист ішов аж два тижні!) Ну тепер уже все одно — як доля судила, так і буде.

А снилось іще, ніби я йду над широко розлитою мутною водою, з якої стирчать верхівки затоплених кораблів тощо. Це — сліди сучасних боїв, руїна війни. Я проходжу над нею недокін-ченим мостом, дерев’яне брусся якого дуже слизьке. Але я дуже спритно перестрибую, перебіг — і раптом мостовиння урвалось. Я спинився. Треба злізти поверхом нижче. Зліз. Тепер треба пролізти дуже вузьким риштуванням, біля якого стоїть варта. Зодягаю чорненьку шапочку, пригинаюсь, присідаю і, на диво собі, досить легко пролажу! Мама каже, що це дуже добрий сон.

І зараз же опісля цього снилось, ніби я опинився на естраді з якоюсь молодою дівчиною. В залі повно глядачів, які ждуть мого виступу. Я напізодягнений, але, незважаючи на це, починаю експромптом веселий скеч. Дівчина розуміє мене з півнатяку, підхоплює, виступ відбувається прекрасно, глядачі щиро регочуться з моїх дотепів і, коли ми кінчаємо, щедрі оплески сиплються нам в нагороду. Завіса упала. Зала спорожніла. Я з дівчиною йду купувати якісь хороші речі, бо зразу збагатів. І всі зустрічні шепчуться, озираються на мене, вітають, запобігають, всіляко виявляють пошану й радість мені, талановитому життєрадісному

артистові. Мама знову каже, що це прекрасний сон — великий успіх у житті.

І цієї ж ночі ще снилось, ніби я їв багато дуже смачних вареників із сиром. Тут уже мама уникає пояснень, лише зітхає.

23/IX — 42 р.

Сьогодні помер Юрій Будяк-Покос. Похорон завтра на Ку-ренівці.

Одержав листа від Й. Гірняка й Гр. Лужницького. Просять до Львова, ждуть нетерпляче.

Був у СД з приводу перепустки на Львів. Це вже втретє призначають мені і ніяк не можуть розв’язати справи — нема Губерта, від нього, виявляється, чимало залежить. Призначено прийти в суботу, 26-го, о 9-й год. ранку.

26/IX — 42 р.

О 9-й ранку був у СД з приводу перепустки. Губерт каже: "Що ж, не подобається вам в Києві? Хочете до Львова? На постійно чи тимчасово?"

— На постійно. А в Києві мені якраз подобається, тут же моя сім’я, мої родичі і взагалі це моє рідне місто. Тільки роботи нема І потім — операцію мені конче треба зробити, а тут це неможливо.

— Але у вас нема дозволу на проживання у Львові, тільки право на в’їзд.

— Я думаю так: раз дозволено в’їзд, то дозволяється й проживання. В усякому разі на місці, коли б треба було, я це все поладнаю. Я певен.

— Ні. Тепер треба мати спеціальний дозвіл. Отже, я виясню остаточно справу в генералкомісаріаті. Приходьте через тиждень.

На цьому розмова скінчилась. Правда, додав іще він:

— У нас письменників і так зовсім мало, а ви ще хочете нас залишити...

Все це, звйчайно, дуже мене здивувало. Перспективи на виїзд геть захмарились.

Ах так! Ще запитання:

— Що то за з’їзд письменників має відбутися у Львові? І коли?

Я докладно розповів про листа від Гр. Лужницького й передачу цього листа до секції мистецтв.

Позавчора стало мені відомо, що до педінституту надійшов лист з Берліна, де запитують і про мене. Побіг, піймав увечері у дворі пед-ту Завитневича (там зібрались бездомні співробітники і-ту, бо будинок зайнятий і під замком). Дає він мені листа такого змісту:

Vineta Berlin C 2, den 8 Septem.

Служба пропаганди, Схід E, V 1942

Наша признака: керівництво справами

(при відповіді просимо посилатися)

Münzstrasse, 12 Fernsprecher: 416241 Ukrainische Paedagogische Institut Kiew, Bulevard Schewtchenko

Є намір панів: Аркадія Любченка, проф. Марківського, Петра Горецького, Базилевського, Ковальова залучити для співробітництва на особливій службі Vineta Райхсміністерства На-родньої Освіти і Пропаганди, відділу схід. Названі нами рекомендовані для служби п. проф. Павлом Зайцевим, і ми просимо подати точні відомості про тих панів.

Heil Hitler!

Vineta

Служба пропаганди Сходу Європи (підпис)

На це вчора складено відповідь про трьох: мене, Ковальова, Горецького (Базилевський відсутній, а Марківських є два — отже, кого з них запрошують?). В якісь наслідки цієї справи я мало вірю. А втім, зараз може все статися.

Здається, Лесика таки пощастить 30-го відрядити на село. Сон сьогодні: вперше за дуже довгий час бачив Юлька. Він був високо на горі і звідти дуже мене лаяв за якусь статтю. Каже: "Це належало б Вишні Остапові зробити — той зробив би як слід!" Потім я сварився з мамою за шматок якогось сирого м’яса (до речі, одержали пайки м’яса, і воно у нас іще не використане). Потім: уночі (місячно) якась дівчина увесь час при мені, вона хоче зі мною злягтися. Аж раптом усі пішли гуляти до млина, в сад, а я залишився сам на високому голому пагорбі. Я пішов з того пагорба, дорога крем’яниста, як у Криму, але задоволений, що взутий і що ступаю крутою дорогою вільно.

28/IX — 42 р.

Такої скрути я ще, здається, не зазнавав. Головне, що не сам, а двоє голодних ротів. В хаті з’їдено все до кришиночки. Грошей ні копійочки! І позичити ніде — вже позичено, де можна було. Вийти не можу, щоб

загнати щось, бо морда вся страшенно розпухла (ледве бачу) і вся вкрита екзематозною корою. У такого й не куплять нічого. Мама вміє лише дріб’язок продати, на більше щось у неї розмаху й досвіду не вистарчає. Третій день уже без хліба. А сьогодні вранці П. забіг: він у суботу під Козя-тином купив трохи масла й яєць, а поліція перейняла і все забрала. Ухнуло моїх останніх 200 крб. (позичених)! Женя дала трохи квасолі, але її треба зварити Лесикові на дорогу — позавтра їде.

Все збіглось якнайгірше — аж дивно! Неприємність за неприємністю. Справді: де тонко, там рветься.

12.20 дня. Допіру прибігла кума, дружина інж. Плюйка, схвильована, що так трапилось із моєю поїздкою. Принесла Лесикові кілька грушок і маленький пакуночок просила передати мамі. Розгорнув, а там сало! От пощастило!

12.30. Мама прийшла, на городі у Жоржа картоплі накопала. Еге, та сьогодні ми будемо їсти! І як воно все збігається, як дивно в житті буває. Дрібниці це, але дуже показові. Отак — дрібниця та груша, що допіру я з’їв, а проте вже лекше стало, бо від учора від 12 год. дня ще нічого в роті не мав.

29/IX — 42 р.

Сон! Дуже яскравий. Весна, село, дорога в болоті, сонце, тепло. Я подав руку Руті, і нам треба перейти через болото, через дорогу — напитися води он у тій хаті, бо вода там якась живуча, прохолодна, а нас мучить спрага. Перейшли протоптаними купинками, не замаравшись. За нами рушила і до хати увійшла якась теж молода жвава компанія — воду пити. Назустріч нам привітно вийшла господиня, півселянка, півміщанка. Але у цей час на Руту кинувся пес, такий невеличкий, білий, брудний, але злющий. Плигнув на неї. Здається, вкусив. Потім до мене. Я затиснув його ногами так що голова його опинилась у мене спереду поміж ніг, і вхопив за морду руками, міцно здушив морду. Він же встиг зубами защемити

частку мого тіла. Мені не болить, хоч знаю, що коли міцніше давитиму йому морду, то зуби вгрузатимуть в тіло моє й болітиме. Проте давлю, бачу навіть на зубах окраєць мого тіла — не болить. Руті кажу: пий. Вона п’є. А я зчавив морду уже так, що в собаки зуби хруснули, собака знесилилась між моїми ногами. Тоді я навмисне сцикнув, обмив поміж його зубами моє тіло, збігло з мочею трошки крови, але — дивна річ! — зовсім не боляче. І я був задоволений, що вчасно облив тіло від собачої слини. Я тоді перехопив руку йому в пащеку, другою взяв нижню щелепу й сильним рухом роззявив, розірвав геть оту пащу. Собака впав півживий. Я полекшено зід-хнув, одкинув його ногою, випив кварту чудесної прохолодної води, взяв Руту під руку. Нам пропонують калоші, щоб назад перейти болотяну вулицю, але я, такий одразу повеселілий, збадьорений (радісно мені та легко), кажу: "Ні, ми й так перейдемо — там протоптано вже стежку!"

Цей сон запам’ятався до подробиць і ввесь час стоїть переді мною.

А вчора теж снилось (взагалі останніми днями сняться виразні хвилюючі сни): їду на з’їзд письменників до Москви. Але їду з-за кордону як представник незалежної України. В Гомелі пересадка. Зустрічаю в готелі Тамару Ж. і Ю. Яновського. Вони вражені, з підозрою і великим зацікавленням придивляються до мене. Яновський врешті питає: "Що ви тепер будете говорити?" Я просто, але з притиском: "Репрезентую і обстоюю незалежну Україну". "Я теж репрезентую незалежну Україну", — гордовито і якось злісно каже він, дивиться на мене так пильно й вороже, що я догадуюсь: упіймався. Це ж він, догадуюся я, виїхав до Гомеля спеціально, щоб мене упізнати й віддати до рук НКВД. Куди ж я їду? Чого ж мені треба в тій ворожій Москві? Адже мене там враз ухоплять і знищать. Я ж — ідіот, коли сам лізу в руки ворогів! Ні, назад звідси! І я кидаюсь поміж маневруючі поїзди, вихоплююсь на тормоз товарового, що йде назад, далі од Москви, до України. Яновський безсило метається, і я дуже здивований, що він став мало не енкаведистом. У сні він був мені особливо підступним, страшним ворогом.

Справи хатні: вчора протримались картоплею. Сьогодні вранці стукають — лист! — чую якийсь жіночий голос. Сам я не міг одчинити, пішов Лесик. Лист передала й одразу побігла Олена Павлівна. В ньому 200 крб. й прохання прийняти їх поки що замість невдалої купівлі масла під Козятином, та мовчати, щоб Полікарп Порф. не знав — це, мовляв, у неї із схованки про "чорний день", як у моєї Ніни в "Образі". Все ж таки мені щастить, вже не будемо сьогодні голодні, а завтра — середа, базар, мама щось продасть, малого завтра відрядимо на село, а самі далі якось перекрутимось. Адже я маю зароблені гроші, тільки вирвати їх не можу, та й вийти з хати не можу, поки не стухне трохи екзема.

30/IX — 42 р.

Вирядив сьогодні мого синочка на Волинь, у Любомль під Ковелем, а звідти їх перевезуть у с. Шацьке на Бузі. Там організовано укр. громадянством добрий побут і навчання для дітей укр. діячів Києва, щоб забезпечити їх від голодування, від страшної зими в Києві. Обміркував я справу всебічно, зважив до дрібнички і вирішив, що краще малого послати туди на зиму, бо невідомо ж, що з нами тут взагалі буде. Поїхав він, а мені жаль. Слабке воно і хороше, слухняне, розумне моє дитинча. Сумно мені сьогодні, дуже відчувається, що його нема, але сам він їхав безжурно, співав і обіцяв повернутись зміцнілим. Я його, правда, вже тижнів зо два готував до такого настрою. Так, це добре, що він поїхав: буде їжа, буде навчання, буде товариство, буде

догляд. Тут, у Києві, цього всього я не можу йому дати, а йому вже восьмий пішов. Добре, що поїхав.

Сьогодні вранці раптом блискавка, грім, рясний дощ. Саме тоді, коли їхав Лесик. Це теж, кажуть, добра ознака в дорогу.

3/X — 42 р.

Нудьгую за Лесиком. Поки був він, не зверталося на це особливої уваги — був собі та й годі. А тепер дуже відчувається його відсутність, і шкода, що мало з ним говорив, ходив, мало розважав. Під час від’їзду поводився він дуже добре — сміявся, бадьорий був, розмовляв, як дорослий. "Жаль, — каже, — що я от їду, а тато такий хворий", — це бабі вже на вокзалі. Приходько (новий зав. сек. мистецтв), що й своїх дітей відряджав, питає Лесина: "А за татом скучати не будеш?" "Ні, — весело відповідає малий, — я буду до школи ходити". Вчора Приходько, зустрівши мене, дуже хвалив малого. Справді, хороший він, імкливий, слухняний.

Вчора раптом принесли ордер — пропонують виселитись на Малу Володимирівську, де дають якихось дві кімнати. Мов грім

на голову! Мене ж запевнили, що я лишаюсь тут. Упіймав управдома: що таке? Він пик-мик, виселяють, мовляв. Треба щось робити. З досади я, незважаючи на екзему, поголився, побіг до німців. Нічого не помагає. Тоді до районової житлоуправи — теж перспективи погані, пристойних приміщень нема. Увечорі бігав до Винницького, щоб допомагав, — не застав. Піду сьогодні.

Виселитись мені звідси все одно треба. Внутрішній голос підказує, що я таки поїду кудись із Києва, а тоді маму конче звідси викинуть, і сама вона не впорається.

Вчора нарешті продав фотоапарат за 1300 крб. і сьогодні нарешті наїлись ми. Цілий тиждень голодували.

21/X — 42 р.

Дожився. Сьогодні третій день, як вийшов з хати, а досі сидів геть обкиданий екземою, розпухлий. Екзема ще є, але вийти мушу, бо виганяють з хати. Бігав учора вранці до Кшисецького (зав. міськ. житловідділом), дав він мені кілька записок на ква-тири, пішов я,

поглянув — жах! Сьогодні бігав аж до політ, інституту, там Володимирська райрада, а головою в ній Костюк. Ходили разом, дивилися на приміщення — жах! Півзруйновані, з дірами, вимагають капітального ремонту. А надворі дуже холодно, і в мене почались невротичні болі шлунку. Я геть розслаблений, як побитий, і ходити не можу — ноги важкі, ноги тремтять...

Мама ще якось держиться. Куди ж ми підемо з нею? Що нас жде? Я вже зараз понатягав на себе всі теплі речі, а що ж зимою робитиму? Що, коли досі нема ні полінця дров і хати нема? І вдатися до когось по захист, по пораду нема. І грошей нема. І перепустки нема.

Я вже місяць голодую. Цієї зими, якщо лишатимусь у Києві, я, мабуть, не знесу.

26/Х — 42 р.

Два дні тому — лист від сина, переданий Приходьком. Сердешне моє хлопченя! Пише, що в Любомлі з харчами краще, ніж у Києві, тільки хліба мало дають. Пише: живеться поганенько, сплять по двоє-троє на ліжку і днями виїздить до Шацька — "невідомо ще, як буде в Шацьку". Пише, як дорослий. Приходько наладнав там, що міг, дуже лає виховательку, яка байдуже поставилася до дітей, каже, що домовився, щоб у Шацькому дітей забрали в окремі родини. Каже, що Лесик трохи поправився, але кашлйє. Боляче мені, тоскно, серце крається, але що, що можу я зараз зробити?

Ось тиждень такий хворий, що страх. Сиджу в кухонці при плиті, при вогні. Неймовірні болі шлунку. Зігнуло мене в дугу. Нічого не їм. Знесилився так, що й підвестися важко. А тут іще — холодні пронизливі дощові дні. А тут — як на голках, бо майже щодня заходять німці й вимагають, щоб виїздити. Кватири нема. Ледве переступаючи, ходжу по житловідділах, по різних установах, прошу, благаю, дають адреси, приходжу на ті адреси: жахливі конури з вийнятими геть вікнами, без

дверей, без опалення, без води, вільгість, бруд, жах! Коли б іще був я здоровий — якось жвавіше крутнувся б і досі, може, щось уже улаштував би. А так — паралізований. Ні, ще в такому стані не був ніколи. Рвався до Києва, додому, а тут гірше, ніж де-будь. З хати виганяють, і нема куди йти, крім як на вулицю, на дощ, назустріч зимі.

Минулого тижня дзвонив до Губерта, просив призначити зустріч з приводу перепустки на Львів. Призначено було на сьогодні на 3 год. Приходжу точно, а його нема. Знущання. Не хоче, видко, дозволити виїзд і крутить. Ну, й сказав би просто. Навіщо ці викрутаси? Завтра знов буду дзвонити, цю справу треба якнайшвидше та остаточно вияснити. Від неї ж залежить усе моє дальше життя. Життя? В таких умовах, в такому безнастанному збігові найгірших явищ чи довго можна витримати зовсім хворій людині? Я дивуюся, як іще я живу.

29/X — 42р.

Четвер. Вчора ледве підвівся о 6-й ранку, цілу ніч не спав, були неймовірні невралгічні чи чорт їх знає які вже болі. Потопав до житлоуправи —йду я тепер із кийком, зігнувшись у три погибелі, люди на вулиці насторожено й співчутливо позирають на мене. Ноги такі важкі, що ледве підіймаю їх. Звичайно, запізнився. Нач. Кшисецький за 10 хв. перед тим виїхав на якесь засідання, але кватира на М. Володимирівській, 60, за яку я змагаюсь, вже за мною "бронійована". Треба швидше вихопити ордера. Треба прийти о 1-й дня, щоб уже не проґавити Кшисецького.

Звідти рушив у SD навмання — може, впіймаю Губерта. Позавчора теж був там зраня, ждав з годину, але він був дуже зайнятий, просили прийти іншим разом. Ну, прийшов, почекав знову. Приймає мене. Бачить, в якому я стані, й питає, як справи.

— Sehr schlecht, — кажу й розповідаю про хворобу.

Губерт співчуває. Потім запитує раптом про Корнійчука, що він докладніше собою являє як письменник, людина, громадянин. Далі ще — про визначних совет, укр. письменників. Назвав йому кілька визначніших.

— Орденоносці? — питає.

— Так.

— А скажіть, — вставляє так ніби між іншим, — якого ордена і за що саме ви одержали?

— Я? Я ніколи ніяких орденів не одержував.

— Хіба? — здивувався і виймає теку, а з неї папірця, друкованого німецькою мовою чорним шрифтом. — Ось точно мене повідомили... ось... Любченко має ордена Леніна.

Я на це просто засміявся й обурився:

— Ганебна провокація, пане Губерте! Вас обдурили. Спитайте кого хочете, перевірте як хочете...

— Значить, це неправда?

— Ганебна брехня! Вас взагалі можуть обдурювати щодо мене, бо, видко, комусь дуже не подобається, що я втік від большевиків, але ви, я сподіюсь, уважно все перевірите, не дасте себе обдурити.

— Ну, звичайно, звичайно. А знаєте, яку вам дають характеристику? Ви в Харкові найтісніше були зв’язані з націоналістичними групами, а в Київ приїхали як закінчений стовідсотковий український націоналіст.

— От що, пане Губерте, я вам на це відповім: нова брехня. В Харкові ні з ким я не був зв’язаний, це можна теж точно перевірити. Що ж до мого особистого націоналізму, я почуваю себе сином свого народу, люблю свій нарід і шаную його, але ніколи не був я таким дурним, щоб успіх і щастя його, народу, вбачати в скрайностях. Скрайність —це не є вияв розуму, тільки безконтрольної емоції, а я вже не хлопчик, щоб жити фантазіями й дозволити почуттям та ефемерам заслонити здоровий глузд.

— Ви в Харкові затримувались остаточно чи спочатку їздили до Уфи, а потім повернулись до Харкова?

— До Уфи ніколи я не їздив. Я в Харкові затримався і там переховався.

— А де ваша родина?

— Тут, у Києві, я ж вам казав уже не раз. Я ж повернув додому, розумієте?

— Ах, так, так! — ніби згадав він, а тоді каже, що коли я хочу для лікування й переведення операції поїхати до Львова, то мушу подати заяву на його ім’я й прикласти до неї висновок лікаря, який обґрунтовував би таку мою потребу виїзду. Я подякував. Наприкінці ще раз питає мене, що поробляють місцеві письменники.

— Але ж, пане, я вже не раз вам казав, що ні з ким з місцевих письменників не зв’язаний. Не знаю їх. Крім того, цілий цей місяць я пролежав безвихідно дома. Що ж я можу вам сказати? І повторюю, ці письменники мене зовсім не цікавлять, не потрібні вони мені. Скажіть ви мені краще, чи взагалі є тут, у Києві, якісь справжні письменники? По-моєму, нема. Принаймні, я не чув ні про кого, крім померлого недавно Юрія Будяка. Отже, і не питайте. Чого не знаю — того не знаю. А не

вірите — перевірте. Це так само легко встановити, як і те, що я не орденоносець.

— Gut! — веселенько підвів він руку і простягнув мені. — Приносьте або пришліть заяву й посвідку від лікаря.

Я вийшов, неймовірну почуваючи втому. Так, хоч блиснула мені тепер можливість поїхати на операцію, розв’язати якось нарешті справу з лікуванням, але хвороба так мене скрутила, що особливої радости я вже не відчув. Та й невідомо ще, чи пощастить поїхати — все зараз таке умовне, випадкове. Fatum.

Сьогодні добув ордера на приміщення. На нього, виявляється, претендував Кавалерідзе і спізнився по ордер тільки на один день. Дуже його це вразило, і, побачивши мене в житлоуправі, він по-хлопчачому кинувся до мене з вигуком: "Ось мій убивця!" Як завжди експансивний, почав мене умовляти, що знайде мені краще приміщення, аби лише це йому віддати, бо тут — сусіда йому близький приятель. Я, звичайно, одмовився.

Днями дві цікаві зустрічі. В сутінках стукають, приходять до мене М. Базилевський та ще хтось. Виходжу до них у кабінет, свічу сірника просто, щоб зорієнтуватись. Мені рекомендується невідомий з обличчя чоловічина:

— Бутович.

А потім ще запитує:

— Пам’ятаєте?

— Ні.

— А Тетіїв пам’ятаєте?

— Ну, звичайно.

— А 19-20 рік у Тетієві? Повстання пам’ятаєте?

— Ну, ще б пак!

— От і я там був. Я, правда, порівнюючи з вами, був малопомітною людиною, а все ж учасником був.

— Та хто ж ви, га? От, єй-бо, не пригадаю собі.

— Я з Бурковець, студент тодішній, син священика з Бурко-вець... От.

Потім виявилось, що це брат моєї колишньої, ще з 1919 р., любови — Соні ("Бузика") і що Соня, синьоока, жагуча, п’янка в коханні, тепер у Києві. Живе з того, що продуктами гендлює, спекулює, чи що, на села ходить з мішками. "Дуже, — каже брат, — постаріла". Я виявив бажання її бачити, але він, брат, не радив — мовляв, дуже неприємно буде розчаруватись, така ж бо нищівна її старість! А сам він працює в генералкомісаріаті бухгалте-ром-інструктором і незабаром виїздить на три місяці до кількох районів (у тому числі Сквирського) інструктувати тамтешніх бухгалтерів. Умовились, що він у Сквирі або десь-інде підшукає для мене роботу, щоб я міг спокійно й неголодно перебути зиму та попрацювати над своїми рокописами.

Друга зустріч тими ж днями з В. Козаченком, якому я свого часу дуже допомагав виходити в люди як молодому письменникові. Опасистий став. Вигляд куди кращий, ніж у редакції було. В новому убранні. Цигарки "Київ" палить. Приїхав як касир банку з того містечка на Звенигородщині, де він тепер живе, — приїхав вантаж, машиною до тещі, привіз їй картоплі, борошна тощо. Взагалі вихваляється, що йому дуже добре живеться. Це й видко. Аж неприємні були ці вихваляння і ця ситість. Розлігся у мене на канапі дуже непримушено, цигарки дорогі смалить, розповідає про свої (досить сумнівні) бойкі подвиги — він під Києвом

нібито потрапив у полон. Я зрештою спитав його, що він робить як письменник.

— Нічого.

— Дуже погано. Не маєте права байдики бити. Молодість, вільний час, сприятливі умови... та яке ви право маєте сидіти, склавши руки? Чи то вже зовсім не почуваєтесь українцем? Якщо наступного разу, зустрівши вас, я довідаюсь, що ви так само продовжуєте байдикувати, я перестану вас поважати!

Я його добре викартав. Він погодився зі мною, запевнив, що працюватиме. Присутній при цьому Базилевський енергійно мене підтримав.

Отак, чого доброго, можна й померти. Розумію, почуваю, що живу останніми рештками сил. Не стільки фізичними, як духовними. Примушую себе жити. Наказую собі рухатись, наказую ще триматись. Ще трохи. Ще. Встань, піди, повернися, зроби, подумай... І бачу, так бачу, що це ходить хтось другий. Один "Я" наказує, а другий силоміць виконує. Але як довго можна отак протягти? Хвилинами перший "Я" каже: "Аркаша, погане зовсім діло. Жаль мені тебе, Аркашо! До чого ти дожився? І що ти встиг зробити? Нічого. Нічого ти ще поважного не зробив. А от, мабуть, помреш. І все це так несподівано. І виходу нема. Жаль, жаль мені тебе, маленький мрійнику, дурненький Аркаша, хлопчику нетривкий, обмежений з провінціальної сквирської гімназії... Жаль..." І коли я думаю про те, що жалію себе, — стає мені страшно. Пожаліти самого себе — це вже справжнє безсилля, безнадійність. Найгірше, найнебезпечніше, коли мужчина починає себе жаліти, впадає в сентимент.

Але виходу справді нема. Коли б не така тяжка хвороба, я, безперечно, ще крутився б сюди-туди, я ще вискочив би з Києва до себе на село, сам підживився і маму б піживив. Я тоді й до Львова конче добився б — чи існували б тоді для мене оті кордони (тим паче, такі

умовні) й різні бюрократичні приписи? Я й Лесика забрав би до Львова, і маму.

Та ба!.. Лежу, як колода. Мене корчить від болів у три погибелі. Мені вже й не хочеться нічого їсти, хоч мама невідомими шляхами дістає десь потрошки молока або колотухи. Не їм, не можу. Часто вонітую пекучою від квасів рідиною, що збирається у шлункові неймовірно великою кількістю, але намагаюсь робити це так, щоб мама не бачила, щоб менше вона хвилювалась. Мерзну страшенно — не тільки тому, що в неотепленій хаті нашій пара з уст клубками летить, а й тому, що дуже виснажений, дуже схуд і, скільки б не зодягав на себе барахла, як щільно не вкривався б, — однаково тремчу. У ванні зіпсувався кран, там безнастанно дзюркотить вода, і я, слухаючи її падіння, знаючи, яка вона там холодна, здригаюсь раз у раз. Вона, ця біжуча вода, мучить мене цілу ніч. Мені хочеться ще тепліше вкритися, конче хочеться окунутися в справжнє ласкаве тепло і спокій (ото щастя!) і заснути навіки.

У мене є брат. Це — слабка людина. "Маленький ротик", як звали його в нашій родині ще в дитинстві. Правда, він здібний, навіть дуже здібний архітект. Але дуже однобічний, знає свою лише архітектуру і зовсім погано знає життя. В особистому житті — невдаха: двічі одружений і щоразу не так, як треба.

Отже, здавалося б, коли є брат, то міг би мені допомогти. Але він безініціативний і в теперішніх обставинах цілковито розгублений. Прийде, позітхає, покурить мовчки махорки — такий зігнутий, прибитий, та й піде собі. А дружина його дріб’язкова, бердичівська міщаночка (дарма що добрий технік-рисувальник), яка завжди заздрила мені як відомому письменникові, — тепер аж надто байдужа. Правда, у них і свого клопоту досить. Та чужі, зовсім чужі люди до мене уважніші, дбайливіші, якісь прихильніші, ніж свої родичі. Ну, це зрештою не новина. Так воно здебільшого буває.

І я — самотній. Страшенно самотній — тільки мама зі мною. Але мама є мама. З нею не про все й поговориш. Ах, коли б мені хоч трошки більше сил! Я ще поборовся б!

На Малій Володимирській (колиш. Столипінській), 60 — моє нове мешкання. Височенний будинок на горбі з трохи романтичною брамою виглядає назовні ніби замок, але моє приміщення у цокольному поверсі — півпідвал. Його можуть бомбувати (занадто показовий об’єкт), але я гарантований. Там жив якийсь дантист — жид, досі ще залишилось лікарське крісло у сінях. Управитель, як виявилось, колишній учитель серед, школи з Попельні під Сквирою. Дуже добре до мене поставився. Та мешканці цього півпідвалу, що переносяться до іншого приміщення, ще тижнів зо два триматимуть тут свої речі. Отже, справа затягується.

Нарешті Винницький приніс трохи грошей за субтитри до кінофільму. Казав, що нова дирекція вважає мій гонорар занадто високим. Годі! Більше для них нічого не робитиму. Де вже не скупість, а цинізм.

Характерна картинка з останніх днів на розі Фундукліїв-ської й Нестерівської, де тепер — закритий магазин лише для німців. Привозять туди велику фуру білих булок. Запах б’є на всю вулицю. Перехожі зупиняються, зупиняюсь і я. Нас дедалі більше. Вже велика юрба. Можна подумати, що тут сталась якась особлива подія: когось заарештували, хтось б’ється, нещасний випадок… Ні! Це величезна юрба жадібно п’є запах свіжого білого хліба, голодна, виснажена юрба. Вона стоїть мовчки. Вона дивиться похмуро. Німці носять хліб і зиркають на юрбу підозріло, трохи сум’ятно, наче злодії. А юрба все зростає й похмуро мовчить. І за цією мовчазністю клекотить глибокий гнів і злість. І тут один одного розуміють без слів. І здається щохвилини — кинуться, розхапають цей хліб, розтрощать воза, розгромлять магазин. Ось-ось станеться щось страшне, непоправне. Не забуду ніколи тих застиглих з іскоркою злоби очей і того кричущого мовчання.

А вода з крану все капає, капає, дзюрчить, аж наче свердлить наскрізь мене всього. Слюсар не хоче направляти — йому байдуже, бо він з цього будинку виїздить.

Мене огортає неймовірна втома і... раптом якась цілковита дерев’яна байдужність до всього, до всього. Піду ляжу, добре вкриюсь. З головою.

2/XI — 42 р.

Понеділок. Київ. Бульвар Шевченка. Хірургічна клініка (тут лежав М.М. Коцюбинський). Палата 17. Я один у палаті. Вчора надвечір був у мене ще вдома консиліум. Він мав дати авторитетні висновки, що допомогли б моїй перепустці. Але вже пізно. Два дні перед тим дедалі частіше блювання й знесилення. Під час консиліуму — раптова блювота кров’ю. Я був до краю вражений. Проф. Крамаренко рішуче махнув рукою, скомандував — негайно до клініки!

Несли мене на ношах Парубочий і Б. Винницький, — якраз заскочили провідати. Чудесне чисте блакитне небо осени, як океан. Чудесне повітря! І ввесь час наді мною легко кружляють жовті, мов цитрина, листочки кленів, іржаві — каштанів.

2$2

Падають на мене. Мене несуть, погойдуючи, я ніби пливу у бодрену синю безодню і прошу не поспішати... Як усе раптово й фантасмагорично! Думав — кінець. Учора ж увечері викачали зондом 2 літра кислоти, затруєної вже кров’ю з виразки, яка тріснула. Промили тричі шлунок. Впорснули кальцію. Потім влили 200 гр. крови. Я ожив. Я поки що врятований.

Сьогодні лежу колодою. Почуваюсь краще. Попросив одчинити вікно — ковтаю цілий день свіжину.

Були: Олена, Жорж, Вірочка (друж. Бориса В.), Костюк, Базилевич. Костюк уже розмовляв з Форостівським і Волконови-чем — обіцяють допомогти в організації дієтичного живлення. Проф. Крамаренко, мій рятівник, привітав мене з поворотом до життя, спитавши: "Ну, як там... на тому світі?"

3/XI — 42р.

Вівторок. Спав добре. Самопочуття краще ніж учора — хочеться їсти. Хочеться свіжого повітря. Темпер. 36,1. (А позавчора увечері, коли лежав у перев’язочній і коли мене судомило, був пульс 140).

Приходила мама — розгублена й рада, що я живу. Призналась: стан мій був такий, що вона не сподівалась. У мами, сердешної, аж голос тремтить з радости. Гриша К. справді організовує дієту — от спасибі! — аж це довелось пролітфронтівцям та ваплітовцям так тільки один одного відчути й пізнати. Стара гвардія! Честь і слава!

Були: Завитневич (дуже вражений, що я так раптово скоцюрбився) і Базилевський. Цілий день вікно розчинене. Вохкість, прохолода, але я добре закутаний і не мерзну. Зате — міцний запах осени, запах жухлого листя, мокрої кори, мокрої землі, а іноді зів’ялої трави. Ах, чудесно!

Операція, здається, в п’ятницю.

4/X[I] — 42 р.

Температура — 35,6. Спав нервово, погано. Був Гриша, клопочеться, перевіряє. Дров сьогодні обіцяє трохи мамі. Потрібно 10 ампул кальцію — щодня мені вливати, а нема ніде й жодної. Лікар Кувадло міг би трохи добути, але він у лісі, дрова собі заготовлює. О.П. — Білі хризантеми! А додому — курча.

5/X1 — 42 р.

Темпер. 35,8. Сон досить добрий. Вночі в грудях пече. Коли ковтаю, теж пече. Clisma—нарешті, аж від 1/XI — звільнився, стало зразу лекше. П’ю тричі на день: Natr. bicarb. 15,0, Magn. call — 15,0, Extr. hynami — 0,5. Впорснули сьогодні випадкового десь знайденого Calcii — 5,0. А була Гуменна Д., взяла рецепта й оце недавно принесла аж 3 ампули по 10,0. Молодець! Уже лекше. І Кувадло обіцяв трохи добути. Ще лекше. І гроші за "Пропащу силу" принесе Докія з музею. І харчів трохи добули, додержую дієти. (А комітет допомоги на чолі з Нагулькевичем дав аж на сміх — 500 крб. і біля кг старого смердючого масла — громадяни, землячки!) Музей закрито.

Спасибі Ол. Пав. — принесла прекрасного варення з яблук, передала. І як уже, як їй дякувати? У неї справді велике почуття. А він — чудак! — зовсім і досі не подав і голосу.

Лист від Ніни з Десау — цитата з мого "Вертепу" про біль і радість. Як це зрозуміти? Датовано 16/X — недарма. Болить їй, мабуть. Так і треба. Хоч би як вона корчилась, мені за неї ніколи ані трошки не заболить. [... — Ред.].

Листівка від Андрієвської, вихователькі Лесикової з Лю-бомля. Виправдується, крутиться, нарікає на тамтешніх громадян, що з ними дуже важко. Значить, сама винна. Заспокоює, що Л. здоровий і взагалі поправився. Мало вірю.

Операція, як сьогодні сказав Ів. Ів. Ковадло, буде не раніше, як за два тижні. Треба приготуватись.

6/XI — 42 р.

П’яти. 5 год. ранку. Прокинувся, бо щось кусає. Чую — шу-портить під вухом на подушці. Засвітив. Воша. Убив. Не можу більше спати. Знаю: війна, руїна, злидні. Але не можу примиритись, щоб у клініці (ще й хірургічній) — воші! От лихо!

Взагалі лежу в страшному бруді. Досі не мили мене, не купали. Замість простирадла неймовірно рвані, старі, заваляні, брудні, аж сірі підковдреники. їх підо мною два чи три — інакше ліжка не охоплять ці лахи. На мені чотири старі витерті до краю ковдри, бо лікарня не отеплюється, інкаше б я тремтів тут, як цуцик. Дві збиті на гудз, якого вже не розтовчеш, подушки.

Продірявлений (тож компенсований ще одним таким же) — сінник. А рушник? — онуча. Ні, вранці щось треба починати робити. Так неможливо.

6 год. веч. 40 хв. Постіль перемінили. Довідався проф. Ю.Ю. Крамаренко, приходив, вибачався, співчував і розводив руками — в цих умовах нічого не може він порадити. Дозволив принести постіль з дому.

Була мама, прийшла пізно. Замучена, схвильована. Але дрова їй уже привезли. Додому прибігав сторож цієї лікарні, грубо вимагав, щоб йому заплатити 50 крб. за те, що він мене ніс у лікарню. От хам! Мама скерувала його сюди до мене. Ще не приходив. А Ів. Ів. попередив раніше мене, щоб нікому нічогісінько не платити.

Читаю "Історію укр. письменства" С. Єфремова.

7/XI-42р.

Тут дві санітарки, літні вже: українка Оксана і білоруска Душа. Кожна має відмінну, звичайно, але головне — національно яскраво виявлену вдачу.

Були Кост. і Приходько, обіцяють ще допомогти дієтечними харчами й грішми. Потім — письм. Вовк і з ним головний інженер міста, якого бачу вперше. Підбадьорювали й обіцяли щось із харчів. Потім — Гуменна, грошей ще не добула в музеї, але новину принесла дивовижну:

передучора вночі заарештовано голову міста Форостівського геть із родиною. Що це? Звідки це? Чому ж це? Ні чорта не розумію.

8/XI — 42 р.

Неділя. Холодно дуже. Лікарня не отеплюється. Сплю під трьома ковдрами, а мерзну, вночі нежить носа заклала, ледве дихаю. Як же оперуватись? Я ж на операційному столі безперечно простужусь. А після операції? Тепер я скулююсь у три погибелі, як цуцик, укриваюсь із головою, то й нагріваюсь трохи. А тоді ж я не зможу так скоцюрбитись. Виходить: якщо не огріватимуть лікарні, то й оперуватись я не зможу. Вчора увечорі переливали кров: 200 гр. Але невдало. Влили тільки 100. Тричі в різних місцях кололи, понапускали під шкіру, пекло, боліло, спав із компресами, мучився цілу ніч. Хай навіть так, що тепер у мене

вени погані, зате я дав тричі в різних місцях колоти. А от вартовий лікар А. Карпов, маючи тричі можливість влити цю кров, не зумів скористатися. Мені досадно і жаль цього збентеженого невдаху-лікаря. Він приходив сьогодні вранці, щоб продовжити трансфузію (рештки крови ночували на льоду), але я побоявся, чи не зіпсулась в теперішніх умовах ота кров, та й руки після вчорашнього ще дуже болять.

Сьогодні, в неділю, ждав рясних одвідин. А якраз ніхто не прийшов, навіть брат. Одна тільки мама приносила їжу.

Бачу, що я трохи розпаскудився, волю над собою втрачаю, занадто себе жалію. Вирішую з сьогоднішнього дня бути до себе суворішим. Не маю права розкисати, якщо хочу себе зберегти.

10/XI — 42 р.

Форостівського звільнили другого ж дня, і він, так наче нічого й не трапилось, продовжує виконувати обов’язки голови міста. Виявилось — непорозуміння. Але це непорозуміння супроводжувалось, як

розповідають, розтрощенням фіртки в його садибі, бо вночі, коли приїхав цілий загін його заарештовувати, довго не відчиняли хазяї дверей, спали. Така нагальність, підозра, похапливість і — пшик! Трохи скандально це виглядає, як на німецькі органи розшуку й безпеки.

Сьогодні у мене винятковий день. Був Приходько, приніс пів-кіла чудесного масла, яке купив у нім. закритому магазині ("nur fuer...") на талони, що йому їх передав саме для мене якийсь заїзний з Волині робітник освіти —він мене знає як письменника і, довідавшись оце про мій стан, віддав для мене свої командировочні талони. Передав мені також вітання, найкращі побажання, але прізвище своє просив не називати. Просто: робітник освіти з Волині. Яка шляхетна людина!

Потім прийшов співробітник Цукротресту, походженням сам із З.У. — невиразно назвав своє прізвище. Передав мені примірник збірника "По той бік греблі", який щойно вийшов друком у Львові. Я страшенно втішився. От справді несподіванка — і збірник сам собою і наявність цього збірника ось у моїх руках! Передав також торбину з дієтичними харчами. Порозмовляли. Приємна, освічена людина, а головне — свідома національно. Днями він їде у службове відрядження до Львова і Кракова. Обіцяв перед від’їздом зайти.

В лікарні лютий холод, і моя операція відкладається, поки буде лікарню отеплено. Почуваю, що за цей тиждень я значно зміцнів.

12/XI — 42 р.

Четвер. 7-ма год. вечора. Допіру я випалив мою останню цигарку. Звучить це трохи театрально, але як же його інакше сказати? Всі лікарі категорично радять покинути палити, і фактично від 1/XI, з дня цього тяжкого захворювання і переїзду до лікарні, я палю, як початківець — 5—7 цигарок на день, а то й зовсім не палю. Сьогодні ж мене рентгенізували (шлунок опущений на три пальці, ulcus тощо) і проф. Богаєвський рішуче заявив:

— Киньте палити, і ви незабаром забудете за свою хворобу. Кажу це вам на підставі довгорічного досвіду. Знали б ви, скільки хворих отаких, як ви, послухавши мене, потім складали мені найщирішу подяку. Сам я хворів на таку ж хворобу вісім років тому, покинув палити і швидко видужав, на світ наново народився. Найпевніший ваш порятунок в тому, щоб кинути палити.

Переконав. Власне — доконав. Бо я вже давно й сам хочу це зробити, та ніяк не примушу себе — проклятуща, страшна звичка! Це дуже важко довершити саме тепер, у такий напружений час. Але якраз учора я твердо вирішив сьогоднішнім днем скінчити цю свою огидну безвольність, яка мене мучить зневагою до себе ж самого. А сьогодні обставини тільки потвердили, зміцнили моє рішення. Отже — край!

Був сьогодні якийсь невідомий, що одрекомендувався "маловідомим дитячим письменником" Заглоцьким чи Заруцьким. І справді такого я ніколи не знав, не чув. Приїхав він на кілька днів до Києва з Миргорода, де працює на дослідній станції, що нею керує його брат. Був у червоній армії, потрапив у середині липня цього року десь під Мілеровим у полон. Каже, що по тому боці ще чув про мене — лають мене в пресі большевики. Настрої там, каже, різні: хто ще лишається фанатиком, хто геть зневірений, але всі пристрасно прагнуть кінця війни. Враження від нього якесь непевне. Може, агент?

Була лікарка — галичанка, сестра позавчорашнього гостя, що працює в Цукротресті керсправами. Про Парфанович нагадала: та доручила їй конче розшукати мене в Києві, вітати й запросити до Львова. Обіцяла днями ще зайти, натякнула, що принесе щось з дієтичних харчів.

Була Ол. Пав. — принесла грудочку масла. Був Приходько вже пізно увечорі — приніс трохи цукру, переданого якимсь студентом, і обіцяв через комітет допомоги добути днями трохи грошей (з концерту, що відбувся в неділю під дириг. уперше Н. Городовенка, який недавно прибився до Києва аж з П’ятигорська). Була Віра, дружина Б. Винницького, а сам Борис і досі не провідав. От і Борис!... Та й Жені,

родички, досі нема. Вранці випав невеличкий перший сніг. Холод у кімнаті моїй собачий. Рятуюсь електричною грілкою, своєю ж, з дому. Коли тут затоплять і чи затоплять взагалі —невідомо. Багатьом хворим запропонували поки що піти додому й повернутись тоді лише, коли будуть умови для операції. Я ж все одно примушений тут переждати, поки мама та Жорж переселення довершать. Я тут зараз от на ласці (у нетопленій хаті, — безпритульний, можна сказати). Але все це ще дрібнички, з якими треба миритися. Буває гірше. І це "гірше" я вже дуже добре знаю.

13/XI — 42 р.

П’ятниця. Вранці, прокинувшись, глянув у вікно: біло, пороша... Оце якраз піти б з рушничкою. Боже, яке щастя! А потім десь у лісі, на пеньку спочиваючи, хильнути чарку й з’їсти шматок чорного хліба (цілушку!) з салом. Легка втома, лісова сторожка тиша, бодрене запашне повітря... Воно й у степу теж непогано, але сьогодні дуже захотілося до лісу. Чи доведеться ще пополювати?

Сьогодні закрито в Києві медінститут, студентам запропоновано у неділю з’явитися на Львівську (збірний пункт усіх відраджувань до Німеччини) і виїхати на працю до Райху. Були Базилевський і Ол. Павл. Санітарка розбила мого термоса — в умовах собачого холоду це для мене просто лихо. Мене перевели в меншу палату № 6.

14/XI — 42 р.

Субота. Якийсь передсвятковий настрій. І справді: мама принесла листа від Рути. Яка радість! Скільки сонця — наче знову отой сонячний день на узліссі під копицею сіна, під Трускавцем.

Боже, яка ж вона хороша, ця синьоока дівчина! Яке серце велике — вона, виявляється, знову розпочала клопотання про мій приїзд до Львова, пише, що документи вже мусять бути десь в дорозі і що я їх незабаром

одержу. Пише вже з Відня, лист від 2/X — отже, йшов 1 1/2 місяці. І завзяте, уперте чар-зілля. Оце характер! Отакими мусять бути українки. Руто, люба моя дівчино, вклоняюсь тобі, схиляюсь з глибокою пошаною й обожненням; для тебе, заради тебе все зроблю, як заради України, бо ти — зразкова дитина нової нашої життєздатної і, що б там не було, незрушимої України. Бо мене любиш передусім, як такого ж відданого сина цієї України. Ми справді рідні з тобою. І я того незабутнього вечора у Львові недарма казав: "От побачиш, побачиш, ми з тобою зустрілись заради чогось дуже важливого, виняткового". Я це передчував. І знаю: до смерти вже будемо пов’язані найглибшими почуттями незалежно від того, чи будемо близько одне при одному чи на віддалі. Але завжди будемо спільно. Ми — рідні. Думками. Серцем. Кров’ю.

16/XI — 42 р.

Вечір. 7-ма год. Допіру задрімав і приснилась Рута: в сонячному, яскраво-зеленому, весняному саду застрягла вона на якомусь старому паркані, й спідничка її заплуталась у колючому дроті. Я взяв її майже на руки, вона довірливо притулилась. Я поступово розплутав той дріт, визволив її, і ми пішли, міцно обнявшись. І так було солодко, радісно, як може бути лише у сні.

Дуже нудьгую за Лесиком. Як йому там? Що там з ним? Ах, боляче, боляче увесь час він мені на думці. Хоч би зв’язок був кращий, хоч би листуватись частіше. Нічого він не пише, — бідне моє, таке безпорадне дитинча!

20/XI — 42 р.

Субота. Борюсь, борюсь, щоб не палити. Дуже тяжко. Сни: йду по прибережних смугах замерзлої річки. Сніг, жовтий сухий очерет, лід. Зі мною мама, а збоку десь — поет Лисогорко. Треба перейти замерзле озеро, і я хочу взятись навпрошки. Мене застерігають. Я все ж таки майнув навпростець. Лід підо мною тріснув — перший дзвінкий лід — і

проступила вже вода. Я швидше втік, устиг вискочити, щоб не провалитись. Пішов твердішою смугою, попід берегом. І вийшли ми на берег, на якому чудова зелена сонячна весна. Травневий сад чи ліс. Тут великі дерева, і бачу на них, як у ботанічному, висять на дощечках написи: "П. Тичина", "Ю. Яновський"... Знаходжу і своє дерево, яке ще напису не має, бо мене ще тут не було.

А то іще: літо, озеро, я з чемоданом шукаю затишного куточка, щоб переодягнутись. Знайшов. Швидко скинув із себе дуже брудну білизну і закопав її в землю. А з чемодана вийняв свіжу, чисту, — одягнув її і нове убрання одягнув. Дуже яскраво все це бачу, наче не сон, а дійсність. До дрібниць усе запам’ятав.

Вчора до моєї палати поклали ще одного хворого — студент, симпатичний хлопець, але невідомий. Я його навертаю на путь істинну. Я вже потроху походжаю, почуваю себе значно зміцнілим. Пора додому, але дім ще не налагоджений. Тим часом проф. Крамаренко мало не щодня під час обходу рішучіше натякає, щоб вибиратись звідси. Дивно, як він сам не розуміє, що мені це неприємно, що виганяти отак бездомну зараз людину не годиться. Сиджу тут як на голках, а переселення відбувається надто повільно: одній-однісінькій мамі дуже важко впоратись. А Юрко — нетяга, невдаха.

23/XI — 42 р.

Розповідають: з 2600 студентів-медиків, що мусіли з’явитися на Львівську, прийшло всього 56, та й то хворих, або вагітних студенток, яких напевне до Нім. на роботу не пошлють. Двічі вже влада зверталась до студ-ів по радіо, закликаючи виконати негайно наказ і погрожуючи репресіями. Наслідків жодних. Студенти ховаються, тікають на периферію. Але їх брати там на роботу заборонено під найсуворішою загрозою. Тепер їх просто ловлять на вулицях Києва — масові облави на молодь.

В місті настрій взагалі напружений. Кажуть, що ранками часто з’являються над містом совєтські розвідники, тільки на значній височині. На колишньому "Більшовику" в убиральні раз у раз з’являється зведення совєт. інформбюро, друковане на гектографі, а то й цілі сов. статті. Так само й на інших підприємствах. Злочинців неможливо виявити, хоч арештів багато, — дуже спритно діють. В місті від часу до часу бувають сов. агіт-ки-метелики. Є випадки диверсій на транспорті. На периферії дедалі сильніше почувається партизанський рух, — особливо в районі Вінниці якась банда Калашника, що про нього вже починають легенди складати, як колись про Махна. Тут у лікарні перебуває зараз кілька вояків (українці, росіяни, узбеки, вірмени), колишніх полонених, а потім — рядових нім. армії, взятих до армії нібито за їхнім власним бажанням. Вони змагались переважно з партизанами і розповідають страшні історії, запевняють, що німці найбільше бояться партизанів. Вони поранені в цих боях і всі вже нагороджені, — хто залізним хрестом, хто іншою відзнакою.

У Києві серед обивательщини великий успіх має зараз різна ворожба. Дуже розповсюдився спіритизм. Знаменне явище — чорний час великого розчарування, безвихіддя, занепаду.

Вдень, приблизно год. о 12-й в сусідній палаті № 7 помер хворий — теж виразка дванадцятипалої. Ще молода людина, 28 років. Я йому передучора, коли йому стало дуже погано, молоко своє віддав. Була дружина під час смерти. Сльози, зойки. А два дні тому у палаті № 8 померла жінка після операції: чоловік мобілізований большевиками, десь ув армії, лишилось двоє маленят.

Ці стогони увесь час, ці крики, ці тривожні прохання, ці тяжкі, безнадійні зітхання — скільки тут довкола страждань! Терпи, терпи, Аркадію. А до мене одвідувачі приходять уже рідше й рідше. І звикли. І набридло. Завжди воно так.

25/XI — 42 р.

Не палю. За Лесиком неймовірна нудьга — може, що трапилось із ним? Від учора ускладнення — коліт. Є підозра, що виразка тихцем кровоточить — робитимуть аналіз. Справа переселення посувається дуже повільно, мама вже геть утомилась, боюсь, щоб вона не захворіла.

В моїй палаті почали довбати стіни, щоб провести трубу від "буржуйки", яка міститься в сусідній палаті № 7. Гупають — жах! Сміття, пил, всі речі вже вкрились білою приладдю. І це лікарня!

27/XI — 42 р.

Вечір. Нудьга. Я сам. Сусіда мій вчора виписався. Сьогодні він мене одвідав. Він — студент. Розповідає: студентів-меди-ків скрізь виловлюють і скеровують до Німеччини. Але з Києва вони ще не виїхали, бо у Львові в таборах — висипний тиф. До Києва прибуло два ешелони біженців із Курська. Сьогодні в часописі повідомлення про широкий наступ совєтів в районі Калі-ніна, про запеклі бої по місцях прориву совєтського під Сталін-градом. Погано. В місті настрій дуже тривожний, точаться розмови про готування до часткової евакуації Києва. Це, звичайно, можуть іще бути провокаційні чутки. Але взагалі погано. Цієї ночі, кажуть, горів аеродром під Постом-Волинським. Багато укр. поліцаїв сьогодні скеровано на фронт — бачили, як їх слізно виряджали родичі.

Моє щастя: коли торік у Харкові лежав у лікарні, німці будували барикади в місті, було дуже тривожно, бої почалися під самим містом. Тепер, коли я знову в лікарні, — знову наростає загроза й тривога. І тепер я надзвичайно гостро, болісно почуваю самотність. І серце так невимовно болить за Лесиком, так мені його шкода, так хочеться пригорнути до себе — о, я тільки тепер розумію, що значить мати сина! До сліз, буквально до сліз мучить мене це почуття.

І взагалі: що ж далі? Чи пощастить мені виїхати до Львова? А коли й пощастить, то статися може, що розгублю, втрачу остаточно сім’ю, родину. Так усе заплутується, так тяжко ускладнюється, що мимоволі

бере розпач і єдине, на що можна покладатися, — доля. Знову фаталізм? Так.

28/XI — 42 р.

Становище, отже, таке: операції не буде (це я передчував з перших днів, як потрапив до лікарні, тільки причин не міг тоді знайти і сам собі не вірив). Доводиться покластись на поборювання виразки самим організмом. Другий тиждень не палю (ой, як тяжко!), додержуюсь дієти. Перестальтика слабша. Наїї-ідш кращий. Тільки не вбиваюсь у тіло, хоч їм такі поживні речі, яких давно не їв. Можливо, що виразка потайки кровоточить. Сьогодні-завтра виявить це аналіз.

Вдома: через три-чотири дні скінчать переселення, і я зможу піти до нової хати. Мати зовсім квола. Син мій десь на людях. Брат засмикався, захекався на службі й у особистому житті (взагалі ж він недолуга, немоторний хлопець) і не з’являється провідати, навіть матері мало що коли-не-коли спроможеться

— — —..... — — " — і

допомогти. Братова (Женя) — черепаха та, каракатиця — ні разу ; не набрала охоти (за цілий місяць) одвідати мене. Я — сам. Тільки мати — як мати. Отже, і рідні у мене як кіт наплакав. Фактично — двоє найдорожчих людей: син і мати. З ними розлучитись особливо важко. Але, можливо, доведеться. Важко саме тому, що невідомо, чи потім уже зустрінемось.

Вчора звечора, хвилюючись, нудьгуючи, аж просто кричучи беззвучно, прийшов, зрештою, до висновку: ніщо не допоможе, тільки витримка. Що б не діялось, а я продовжую своє, так наче ніщо мене не обходить. Моя послідовність, організованість, підтягнутість, самостислість, — ось найкращий опір усій навалі життєвих прикрощів, єдиний спосіб зберегти гідність, сталість, рівновагу, себе зберегти.

30/XI — 42 р.

Понеділок. Уночі була сильна буря. Зараз (10-та год. ранку) — вітер ущух, сонце, мороз. В палаті холодно. Рятує тільки електрична грубка, — не думалося, не гадалося, коли п’ять років тому її купувалося, що вона єдина мене так рятуватиме! Ці п’ять років вона стояла забута, без користи. А тепер, що б я робив без неї? Навіть дрібниці якісь, просто дурниці, мають своє конечне місце в житті. І все взагалі в цьому житті діється за своїми незалежними законами. Керує ж цими законами — хто? Може, випадок? Але випадок — велика умовність. Випадок завжди має і свої причини. В чому ж річ? В тій, мабуть, силі таємній, позасвідомій, могутній, що існує повсякчас поруч мене, супроводить мене незмінно в житті. Скільки разів уже я стикався з нею на крутих небезпечних поворотах і тут особливо ясно почував її віддих просто в обличчя, почував холодний дрож, як перебіг струму — дрож від близького трепету крила... Я щоразу дивувався її невблаганній категоричності, мудрості. Дивувася і схилявся. Бог? — Ні. В цій Силі завжди прихована якась добренька хитрість і хитренька добра усмішка. Навіть, якщо прикрістю чи лихом обдаровує, — усмішка та ж сама.

Останніми ночами — яскраві сни: пливу рікою, в якій вода така чиста, прозора, що видно на глибині кушир. Пливу легко, бистро, дивуючи когось на березі. Трохи позад мене пливе якась жінка. Я змахую руками дужче і до половини здіймаюсь над по-верхнею води — так пливу, почуваючи в собі надзвичайну силу і надзвичайно дивуючи всіх на березі. Нарешті підводжусь і легко, спритно, балянсуючи, перебігаю, йду по поверхні води. Здивування на березі безмежне! А то ще сон: з’явився на засідання, чи що, де багато жінок у новенькому сірому й квітчастому убранні. Жінка пробує пальцями, перевірюючи, чи справді нове, — воно нове, але тонкого тендітного ґатунку, і я добре знаю, що це тому, що війна. Жінка трохи зневажливо підкреслює мені цю ваду, а я, трохи досадуючи на її недоумкуватість, протикаю пальцем в штанах на заду дірку, тут же наліплюю з чорних ниток, як пластиря, латочку на ту дірку і зухвало, іронічно кажу: "Voila! Дамська мушка на щоці!" Всі сміються, і я задоволений з брутального цього дотепу. Отаке чортовіння висниться...

У палаті моїй — новий сусіда. Харченко. 65 років. Типове українське обличчя з відповідними вусами. Кожум’яка з Куренів-ки. Дуже любить і вихваляє свій фах. Розповідає деталі виробництва, секрети. Заповзятий рибалка. Хворіє на гангрену ноги: з 15 років незмінно палить і незмінно п’є. За все життя хворів лише раз на висипний тиф, і тепер дуже здивований, розгублений, що хвороба так міцно вчепилась і вже другий місяць тільки зростає. Ця кремезна міцнюща людина, справжній відприск запорожців, сьогодні вранці тоненько, як дитина, заквилив і безнадійно заплакав. Довелось його всіляко втішати, заспокоювати. Він почав мене пригощати молоком, якого принесли йому цілу сулію.

Большевики під Калініним розгорнули широкий наступ. У районі Дону, під Сталінградом — також. За офіційними повідомленнями, їх атаки скрізь відбито. Французи в Тулоні, зрадивши німців, затопили частину своєї військової фльоти. Взагалі там розкол, протест, одверті вияви органічного несприймання нової німецької дійсності. Нація! Кров! Сила!

А у Києві — Штепа. Його рептилька, т. зв. "Нове укр. слово", цілком переключилась на передруки з нім. газет. Тільки й свого, що об’ява про розшук утрачених родичів. Знівельованість, без-личність дійшла краю. Такого я собі навіть уявити не міг.

2/XII— 42 р.

Листівка од Лесика. Пише, видко, не він, а хтось із старших за нього дітей — вправніше й докладніше, ніж це може мій малий.

Але річ не в цьому. Важить от що: він здоровий, йому там добре, годують їх, як на цей час, цілком задовільно (я тут, у Києві, не міг би йому цього зараз забезпечити) — отже, все гаразд. І я зразу заспокоївся. Мені стало лекше, навіть радісно, проте ще сильніше потягло туди, до Лесика. Хоч на хвилинку побачити, поговорити з ним, насміятися, погладити голівоньку, притиснути до грудей. Тепер шкодую, що влітку мало з ним гуляв удвох, мало жартував, мало розважав. Чим же приємним згадає він

там батька? Кричав на нього, штурляв іноді — даремно, без цього можна було обійтись. Правда, зате він у мене дисціплінований, організований хлопчик. Ну, нічого. Сантименти тепер зайві. Добре, що йому там добре. Тут зараз, особливо в зв’язку з переселенням, він конче простудився б, зголоднів би, запаршивів, — взагалі не знати що і як з ним у цих умовах було б. Знову — передбачливість і прихильність отієї Сили. Адже цей від’їзд Лесика, можливість тимчасово улаштувати його на стороні, — сталося воно несподівано, само собою.

Так. А от я стояв на порозі Львова. Ще кілька днів — і була б уже перепустка, і я вже рушив би у давно й пристрасно бажану путь. І все сковирнулось, перекрутилось, так наче хто навмисне взяв і раптом владно зупинив, зробив-таки по-своєму. Цікаво, дуже цікаво, в чому й тут криється ота "хитрість", і передбачливість? Чим це буде виправдане? Для чого саме потрібно було, щоб я місяць тому не поїхав і так смертельно раптом захворів?

У суботу, 5-го грудня, залишаю лікарню. Почуваю себе ніби досить добре, тільки енергії, завзяття колишнього мені бракує. Млявість — і руху, і думки. Може, на свіжині це минеться? Але гнітить свідомість сталого серйозного захворування, потреба надалі поводитись із собою, як із тендітною річчю. Набридло вже! Буду, звичайно, конче домагатись перепустки на Львів. Треба невідкладно в нормальніших умовах довершити лікування. Це — головне.

18/XII — 42 р.

З п’ятого грудня я вдома. Це — Мала Володимир, (колиш. Столипінська), 60/17. Цокольний поверх, дві маленькі кімнатки, кухня, ванна, але є груба, хата тепла і — що найважніше — окрема. Темно й тісно, проте я задоволений, що залишив "Ро-літ". Взагалі спогади про нього дуже важкі (як же погано жилося мені там ці сім років! — і хвороба!). А останнього місяця перед лікарнею ніколи не забуду (холод, голод, безгрошів’я цілковите, хвороба валить остаточно, сплю в неймовірно тісній і брудній кухоньці, а в зіпсутому крані ванни, якого

слюсар не хоче направляти, безупинно дзюрчить вода... день і ніч... день і ніч... збожеволіти можна!). Коли тепер я увійшов до тієї хати й почув, що вода й досі продовжує шумно бігти, я аж здригнувся. Пере-ді мною повстала вся жахлива картина мого вмирання, перебігли уривки з колишнього життя, колишнього страждання в цій хаті. І я одразу відчув, яка мені чужа й далека ця хата, яка це була жорстока примха долі, що я тут жив, — я відчув усім єством глибоко й незаперечно, як цю хату ненавиджу. Добре, що я звідси виїхав. Якийсь певний стан на ній закінчено. Може, справді, я почну тепер одужувати? Почуваю себе добре, так добре, як хіба ще в Трускавці. Ось уже другий місяць не палю. Помічаю значне освіжіння — добрий і довгий сон, жодних диспепсичних ознак і болів, прекрасний апетит (їжа теж поки що є), і коли я днями купався, то вражений був, що так погладшав. Тож і хочеться, гадається, тепер, щоб нова хата, бодай темнувата і тісна, почала новий, щасливіший етап у моєму житті.

Ще й позавчора сон: Хвильовий, Курбас і я під якимсь собором (здається, в Чернігові), під білою стіною на зеленому весняному пагорбку вирішили випити і закусити. Сонце. Дерева в ніжній зелені ранньої весни. Теплінь. Радість. Я наближаюсь до них, що сидять уже на траві, з літрівкою горілки, яку на ходу розкубрюю, сколупую сургуч. Тоді мені доручають ще хліба десь дістати. Біжу кудись убік попід парканами. Дістав і досадую, що це теперішній "німецько-український" хліб з проса, ячменю, кукурудз, качанів та каштанів. Надрізаю цілушку — аж він біленький, як здобна булка. Кладу в рот — так, надзвичайно смашна, справжня булка! їм з величезним задоволенням. Іду і смаковито їм, а зустрічні люди дуже дивуються, що в мене такий білий, ну, просто великодний хліб... Мама (мій незмінний Мартин Задека) запевняє, що це дуже добрий сон.

Напередодні виходу з лікарні мене одвідала п. М. Донцова. Приїхала з Ковеля на два-три дні в якихось редакційно-видавничих справах. Жвава й досить життєрадісна, літня вже й миловида жінка в окулярах. Говорили багато про В АПЛІТЕ і Хвильового. Д. Донцов зараз у Берліні.

19/XII — 42 р.

11-та год. ранку. Вчора прийшов Жорж і перервав запис — перевозили з ним його таратайкою останні книжки з моєї старої квартири. Вже книжки всі упорав — майже два тижні носив чемоданом, скільки дозволяла мені моя виразка. Осточортіло. Лишилось тепер перевезти меблі, німці обіцяють на 21-ше машину й полонених. Так от, п. Донцова. Вона в Ковелі редаїує газету. Жаліється, що справа йде погано. Донцов незабаром має приїхати до неї на відпочинок. Коли довідалась, що я збираюсь на Львів, а звідти, мабуть, до Криниці, то дуже захопилась думкою, що слід було б на той час і Д-ву туди поїхати — він бо дуже хотів би зі мною бачитись і говорити. Але навряд чи німці туди його пустять. Розмова загалом була жвава й цікава. Сиділи вони (з нею п. Марія Ясеницька, що, власне, привела її до лікарні) годин зо дві. На прощання я просив вітати Д. Д-ва.

16/XII був у Губера, подав заяву й посвідку з поліклініки. Він за цей час дістав ще одного кубика й ордена. Я привітав його. Розповів про мої справи.

— А на скільки вам треба їхати?

— Місяців два-три.

— А де ваші попередні документи, довідка від штадтскомі-саріату?

— У вас, отам унизу, у відділі видачі перепусток на від’їзд.

— Ага, добре. Я зберу всі матеріали, виясню, подзвоніть мені знову... десь через тиждень.

Отже, знову — крутанина, відтягання. Справа ж тепер цілком ясна, цілком вичерплива довідка з клініки, де поставлено вимогу перебування

в санаторії, а потім операції (на Зах. Укр.). Все ясно. Однак... однак він запитує:

— Ну, а поза хворобою... як справи?

— Ніяк. У мене зараз одні-єдині справи: хвороба й лікування.

— То ви, значить, увесь час удома?

— Так.

— А скажіть, у неділю цю ви хіба не були в Андріївській церкві?

— Я? Я взагалі мало ходжу, я дуже знесилений, а то б іще до церкви ходив та там вистоював? Коли хочете знати, то з часу мого приїзду до Києва я ще ні разу в жодній церкві не був.

— Отакий ви, значить, домосід? — якось із недовірою, з незадоволенням буркнув він. — Ну, то подзвоніть мені через тиждень.

Вийшов я з відчуттям, що він з мене дуже незадоволений, бо не має з мене жодної користи. Але я певен, що він мені не вірить — все придивляється пильно, принюхується, прислухується, вважає за якусь тонку, складну й небезпечну "штучку", що її важко розкусити цілком. Ну, хай собі! Аби перепустку на Львів дав.

Учора над вечір — робітниця з пакунком від Ясеницьких (брат і сестра — ті, що з Цукротресту). Листівка з написом: "Нашому видатному письменникові Аркадієві Любченкові — галицьким звичаєм від св. Миколая". Сьогодні ж Миколи! І подарунки: всякої дієтичної їжі потрошку й туалетне мило, хлородонт, краватка. Люди прислали що тільки могли в цих виключних сьогоднішних умовах — і це дуже цінне, дуже хвилює. А найбільш зворушує сама увага. Важить навіть, як це все було запаковане — у білий папір з вирізаними візерунками та кольоровими нитками

позав’язуване. Печать теплоти, щирости — по дружньому, по-родинному мило, симпатично. Свої, мовляв, близькі, рідні люди.

А за вікном ляпотить. Дощ, туманець. Отака зима. Ще й досі не було "серйозного" морозу.

20/XII — 42 р.

Вчора увечері у Ясеницьких. Олеся, брата Марії Яс., нема, поїхав до Житомира. Застав двох: один зразу ж пішов (він з Рівного, приїхав у справах на день-два), другий, літній залишився. Це — місцевий інженер-економіст із Цукротресту. Розповідає, що в буд. вчених відбулись доповіді в зв’язку з річницею смерти М.С. Грушевського. Доповіді у напівтемряві. Один вогник тільки блимає. Доповідач нічого не бачить у своїх нотатках і говорить уже так, з пам’яти. А проте і доповіді відбулися, і народу зібралось чимало їх послухати — просто як в катакомбах первісні християни. Це ж справді і відданість і, без перебільшень, у цьому холоді, голоді, темряві, суворому цензурному догляді — героїзм! Німці для буд. вчених навіть світла не дали — от і маєш... ставлення! А втім, чи не характерно? — викликають М. Ясеницьку якось уточнити справи особистих документів. Запитання: ваша народність? "Українка". "Але ж послухайте... ви ж належите до шляхетського роду". "Ну, то що? Хіба українці не мають своєї шляхти?" "Скільки нам відомо: ні, її мають німці... ну, ще поляки, коли про слов’ян мова, ну, ще росіяни..." "А українці?" "А українці — селяни і робітники. Вони завжди тільки на когось працювали, а їхні нагадування про себе в історії — це ж тільки повстання рабів, то ви, значить, все ж таки... українка?" "Так!"

У середині листопада закрито й запечатано магазин Коваленка на Фундукліївській — книжки й худ. речі. Сам він, дарма що прізвище українське, був заповзятим виразником прагнень та інтересів місцевих русотяпів, що тісно коло нього почали купчитись: тут продавалась рос. емігрантська літер, й передплачувалось берлінське "Нове слово". Він частенько їздив до Берліна — про нього говорили, що він навіть фольксдойч, навіть ніби походить з прибалтійських баронів. Сам я бачив і

чув, як він, білобрисий та жовтоокий, типовий західно-північний інтелігент, увивався в магазині біля нім. офіцерів і чудесно говорив нім. мовою. І от одного дня гестапо запечатало магазин, а Коваленка, всіх співробітників і тих покупців, що були на цей час у магазині, заарештувало.

Щось сталося з пресловутим Дудіним. Або виїхав кудись у довге й далеке відрядження, або репресії зазнав, бо вже тижд-нів зо два нема його в пресі, а головне: "Послед, новости" підписує як редактор Штепа (!).

Днями помер Моргілевський І.В. Який жаль, який жаль! Ще одна велика втрата в нашій укр. культурі. Шкодую, що не міг бути на похороні, — чолов’яга ж він прекрасний був! Допився-таки Іполіт Владиславович, не зважив-таки на ті тривожні гасла, що перед кількома роками почало подавати хворе серце. А ще й голодував, кажуть, дуже.

22/XII — 42 р.

Вівторок. Зранку туманець, моква, потім трохи сонця. Зовсім як весна. На Дніпрі лід посинів, потемнів, аж почорнів — смугами, смугами — як бігли хвилі за вітром, так і замерзли, а тепер це дуже добре видко. Мокрий Поділ з лискучими дахами, мокрий наїжений Труханів острів, до якого через Дніпро прокладено льодом місток, величезні жовтаво-сірі плями узбережного піску і за островом піщане поле, ген-ген до Старика. Дарниця мріє в тумані, Дарницькі ліси вже самі обертаються в туманне видиво, тануть в далині. І тепер ось в цю мокву, в сірий весняний день — який же ти хороший, мій Києве! Довго не хотілося йти з Володимирської гірки. Скільки з нею у мене зв’язано!

По вулицях ситі німці поспішають з пакунками, несуть ялинки, на Хрещатику біля їхніх магазинів повно машин. Купують, готуються — передсвятковий настрій! У мене ж передсвятковий сум.

Вже нема бульвара Шевченка, а є Колупєзіх Іменем Шевченка названо Караваївську, що за большевиків звалась вул. Толсто-го. А втім, чого дивуватись? — адже з перших днів під поліцію зайнято буд. Укр. Академії Наук (проти кол. буд. Центр. Ради).

Вчора й позавчора далася гостро відчути хвороба — болі, диспепсія — мабуть, від гарбузового насіння, якого я наївся замість цигарок, — ото дурний! Починає поступово скрадатись екзема. Чорт би його брав: одне кінчається, друге починається, і нема мені виходу з цього проклятого кола.

Вчора дали 8 чол. полонених червоноармійців-козаків, і вони за день перенесли мені всі речі, крім піаніно. Пишу оце вже при своєму столі. Дав їм 150 крб., були дуже вдячні.

Сьогодні у Криштофенка — крамниця випадкових речей. Колись він робив спроби писати щось для дітей — ні, торгівець з нього куди кращий. Пробую "загнати" піаніно, мисливські чоботи, сакви. Обіцяв допомогти.

Сьогодні оф. повідомлення: німці в районі Волга — Дон (важливий, вирішальний район!) відступили.

23/XII — 42 р.

Мрячка. Туман такий, що за кілька кроків не видко ні будинків, ні людей. Тепло, аж парко — вище нуля, + 4.

Дзвонив до Губерта, бо сьогодні якраз минув тиждень від останнього побачення. Це було о 9 1/2. Відповів: подзвонити об 11 1/2. Так я й зробив, навіть на 5 хв. раніше. Уже його нема, відповів якийсь інший співробітник за нього, щоб подзвонити по обіді, а саме о 2-й год. Подзвоню конче. Буду невідступний, настирливий аж до нахабства. Нервує, дратує мене це крутійство й просто — знущання. Подумаєш, яка проблема: дозволити чи ні Любченкові на пару місяців поїхати до Львова?

Бояться? Очевидно, так. Принаймні, вагаються. Яка глупота! Не туди б’єш, Моріце.

Ах, які ж вони справді дурні! Ніколи я не сподівався, все думав, що в ставленні до нас, українців, це — якась політиканська хитрість, короткочасова й зумовлена вимогами світової дипломатії. Все думав я, що ось-ось настане поворот, рішуча зміна на краще, бо інакше буде пізно міняти ставлення. Але бачу, що вони й не думають його міняти. Уже давно бачу — і страшно боляче за себе і за них. Як ми помилились, в якій жахливій пастці опинились! Давно, давно вже бачу й день у день глибше переконуюсь. Мене це так вражає, що спочатку я просто не хотів самому собі у цьому признаватися. А вони? Зарозумілі, запаморочені "успіхом" переможці! Такі прекрасні вояки і такі короткозорі політики, невковиристі дипломати! Як же вони помиляються — це фатальне, фатальне!

24/XII — 42 р.

Вчора таки додзвонився, хоч і не зразу — з труднощами (то довго зайнятий телефон, то раптом розмову, вже почату, перервали — треба ж конче всіляких ускладнень). Ну, врешті поговорили. Дозвіл на виїзд гестапо дасть, але треба тепер наново клопотатися спочатку перед штадскомісаріатом, треба звідти знову принести вимогу, яку я вже приносив до ББ три місяці тому. То ж був виклик генералгубернаторства на роботу, тепер буде просто моє приватне прохання на лікування. Боюсь, що щтадскомісаріат тепер мені одмовить. А раз так, то й до гестапо нічого буде звертатись.

Учора ж у Приходька у від. культури. Дружина П-ка розповідає, коли була в Любомлі, дітей застала в жахливому стані. Спали покотом, брудні, лахміття, голод, воші. Лесик звернувся до неї: "Де ж ви та тьотя, що проводжали нас у Києві. Так візьміть мене назад до тата, візьміть мене!"

Вона хотіла його забрати, але П-ко одмовив. Він запевняє, що тепер у Шацьку їм добре. Днями приїдуть звідти люди й розкажуть точно. А люди ці поїхали забрати своїх дітей, інші — встановити місце могилок, бо двоє дітей вже померли там з черевного тифу. Сама вихователька Андрієвська теж хвора на черевн. тиф. От діла! Я від учорашнього дня ходжу як втрачений. Що там з малим? Боже, як боляче, що він не тут!

2-га год. дня. Допіру прийшов з gescheft-мандрів. У Кришто-фенка: гобелен, за його допомогою, здав на комісію до держ. коміс.

магазину (зараз же за рогом на Хрещатику) — за 2000. Мисливські сакви не беруть. Випадково зайшла туди, шукаючи сервізу, М. Ясип-ка. Розмова про Лесика. Каже, що там шириться черевний тиф, що дитину треба конче забрати, й обіцяє це улаштувати протягом тижня — не йму віри. На мої справи з перепусткою, коли довідалась, що треба починати від штадском-ту, дивиться скептично. Але я буду домагатись, зроблю все, що зможу.

Вертаючи, зазирнув до старого приміщення: як там піаніно? Зустріч із сусідкою на сходах. Вона — з виглядом тривожним і таємничим:

— А знаєте, що днями приходило до вас гестапо й розпитувало про вас. Як ви живете? Чи багато людей до вас ходить і хто саме? Куди ви переїхали?... Я сказала, що на Столипінську, а взагалі кажу... мало їх знаю, бо живу тут недавно, — і дивиться на мене допитливо, загадково.

Я спокійно усміхнувся, відповів, що це явище звичайне, що я — письменник, отже, мусить бути до мене більше уваги, ніж до звичайного рядового громадянина. А думаю про себе, що це вони перевірили в зв’язку з моїм клопотанням про перепустку.

25/XII — 42 р.

Вчора у Ясин-их. Одна Марія. Зустріла радісною звісткою: поїхали вже по дітей до Любомля, привезуть усіх — і мого Лесика. А як ні, то вона організує цю справу і конче мені його привезуть. Далі пропонує: щось від часу до часу давати для преси Захід. Укр. ("Крак. Вісті"), а вони мені тут місячно сплачуватимуть 2 — 3000 крб. Так, мовляв, вирішили вони з Олесем допомагати мені поки що, бо ж ніде не працюю. (Догадуюсь: учора, зустрівши мене в магазині Крйштофенка з клунком, вона зразу зрозуміла, що я продаю речі для прожиття). Далі розповідає: коли вона й брат познайомились зі мною в лікарні, то почали зраділо, захоплено розповідати про це й про мене (я їм обом дуже припав до вподоби) різним своїм знайомим укр-цям. Але дехто із земляків одразу ж наїжився, почав їх розчаровувати, хапливо їх застерігати й старанно лаяти мене та взагалі все "любчен-ківське кодло (+ Панас Л-ко)". Це їх трохи збило з пантелику, одначе не розхолодило. Але під вражінням цього всього зайшла вона отоді вдруге до лікарні й повела агресивні зі мною розмови, які мене гостро насторожили, хоч я й вирішив відповідати щиро, одверто: отакий я був, отакий я є, отаке моє credo — для того я й тікав од большевиків, ризикуючи життям, щоб усе життя, усі сили віддати Україні, як робити це почав ще з юнацтва... Потім, як пішла вона од мене, я трохи завагався — чи не провокація? Адже вдруге лише бачу цю жінку з Галичини, що служить тут у генералкомісаріаті. І пошкодував. Та пізно вже було. Тепер вона, одкривши мені причини, просила вибачити, що так довго й так настирно, зачіпливо турбувала мене, хвору людину. І тепер, каже, ті ж земляки іншої співають: так, ми, мовляв, помилялись, Любченко наша людина, чесна, віддана і... симпатична (ха-ха! — яка ницість!). Навіщо ж було мене плямити, не знаючи? Своло-та! Може, ось тут — справжні провокатори!

27/XII — 42 р.

Вчора ж дуже виразно снилась Рута. Десь під потоками біжить вода, бистра, тепла і досить чиста (бо бачу в ній своє тіло і тіло Рути). Ми купаємось, величезна насолода, я ліг на неї і... Потім я ще купався в морі, перекидався, упірнав, плавав, а хтось інший, голий, не міг цього робити, побоювався, і я заохочував його, намовляв.

Пані Юркевич запевнила, що всі діти приїдуть через кілька днів, бо послано туди двох людей з дорученням забрати всіх і перепусткою на 15 дітей. Отже, мій Лесик може з’явитись на свята. Чудово було б. Мамі сказав — мама зраділа, аж пожвавішала, почала ретельніше до свят готуватись. Зараз вона знову пішла на Поділ заганяти якесь барахло (сьогодні — неділя). Вчора у Ясе-ницьких — є чутка, що в Харкові вийшов літ. худ. двотижневик "Український засів". Цікаво.

28/XII — 42 р.

Другий день досить міцний мороз (-18, —20), взяв одразу й не попускає. Турбуюсь за малого, — як він у цьому холоді доїде, ще й взуття у нього лихеньке. Завжди щось є неприємного: нескінченні хвилювання, безнастанні турботи, виснажлива, діймаюча тиранія дрібниць. Життя!

Чутка: Штепа пішов до університету агітувати студентів щодо дисціплінованости й виїзду до Німеччини — Штепу студенти побили.

За останній час, незважаючи на темряву, перечитав геть усе Хвильового. Читаю зараз "Літ. маніфести франц. реалістів" (збірник) — дуже цікаво! Перебираючи книжки, наново переглянув усе М. Рильського — живо повстав переді мною Тадейович: чи побачимось іще, чи хильнемо чарку, а може й на полювання ще поїдемо? Який же він справді прекрасний поет! Перечитав днями "Перстень Полікрата" Є. Маланюка — той самий тон, ко-льор, запах, поет уже цілком усталився, поет талановитий, але трохи понурий, холоднавий, занадто інтелектуаліст. Над ним, з його власної волі, тяжить Рильський, але він, незалежно від власної волі, тяжить до Бажана.

29/XII — 42 р.

Вчора год. о 7-й вечора ходив на Караваївську до В.П. Завит-невича по хлібні картки. Не застав. Вертаю темними вулицями, а думка про Лесика. Запитую себе, свого внутрішнього "демона": як Лесюк, чи

здоровий, чи все з ним гаразд? Відповідь — так, відповідь з глибин мого єства — спокоєм, певністю. Ну гаразд, думаю, бо справді відчув без найменшої хмарки ясне заспокоєння. Значить, і доїде він, незважаючи на кріпкі морози, добре. Ще й уявляю собі: приїде й якогось гостинця батькові привезе. Ні, малий він ще, не догадається. Коли б хоч сам щасливо доїхав. І от приходжу додому, а вдома — Лесик! Я аж остовпів, ждав його взагалі, але не ждав сьогодні. А він, такий гладкенький, свіженький, усмішкувато й трохи несміливо привітався, показує одразу свої нові жовтенькі чобітки, що їх йому справили в Шацьку, а тоді й каже:

— Я тобі гостинця привіз, тату! Три кілограми сала!

Я знову остовпів. Дивлюсь на нього й сам собі не вірю.

7/1-43р.

От уже й сорок третій... час цє чевось так, як рєчка, год лє-ціць, як хвіля тая — челавєк гариць, як свєчка: вєцєр дмухнув — йон пагас...

Сьогодні перший день Різдва. Допіру (1-ша год. дня) скінчив прибирати в своїй кімнаті й убирать ялинку. Хоч трохи й підв’язана додатковими галузками, проте гарна вийшла ялинка. Малий щасливий. Він ще від учора втішався ялинковими прикрасами, якими [недокінчене речення. — Ред.].

8/1-43 р.

12 год. дня. Вчора прийшла Леся Шкаруба, перебила. Дивна трохи візита: коли я приїхав до Києва, вона теж була прийшла, думаючи, що й Ніна приїхала, але, як довідалась про нашу розлуку, то дуже змішалась і на моє запрошення приходити іще категорично одмовилась, мовляв, це незручно etc. А тепер раптом з’явилась, Лесикові подарунок принесла, зі мною години дві теревенила, кокетувала, взагалі була дуже приязна, з усякими серйозними справами поради питала й казала, що часто бачить

Юрка, раз у раз передавала привітання й дуже турбувалась за моє здоров’я. Дивно! Чого їй треба? Без якихось серйозних причин люди так раптово й помітно не міняються. Згадувала про свого Женю, який у большевиків десь при штабі фронту, натякала, що її відданість чоловікові вже й матір її дратує: мати каже, що Женя, повернувши, все одно не повірить в її цнотливість. Невже вона... той? Гм!

Але є важливіші справи. Беру тиждень тому. Новий рік не зустрічав ніяк. Тоскно. Самотньо. Ліг о 10-й. Заснув. Раптово прокидаюсь від шуму — це поверхом вище сусіди, зустрічаючи Новий рік, зняли неймовірний галас і тупотняву. Б’ють чомусь чобітьми в долівку, як коні копитами, — не танок, ні, без жодного ритму, так просто тваринний захват. Хто вони — не знаю, але співали, крім укр. пісень, старої студентської "Бистри как вол-ни", з доречним на цей час приспівом: "І к рюмочке пріложімся, а после к огурцу", а також ще гімназіальної старої: "Вєра чудная моя". Я дуже ясно уявив собі це київське середньої верстви від-жиле міщанське товариство. Я, лежучи внизу, наче був там у них, нагорі, бачив їх усіх, особливо жінок і того "душку-весельчака", що виголошував якісь втішні тости й промови, раз у раз переривані вибухами загального сміху. Так, уявляючи їх, уявляючи собі в оці хвилини весь звироднілий і обскубаний Київ, думаючи на самому порозі нового року про всю Україну, про її долю, з якою нерозривно пов’язана доля моя, я довго не міг заснути. Я все хотів прозирнути хоч трохи вперед, та дарма. Єдине тільки — отой внутрішній голос, отой мій Дажбог, хоч і глухо, віддалено, але подавав надійне відчуття: попри всі терпіння, скруту й немовби безвихіддя Україна все одно в цій загальній світовій колізії здобуде собі нарешті державне ствердження.

На Новий рік зраня — візит до Ковадла. Книжки своїх творів йому в подарунок. Зрадів він дуже. Між іншим каже:

— Я вас зазнайомив з Ясеницькими, не хочу, отже, мати, на випадок чого-небудь, гріха на душі, тому скажу вам таке: мене недавно запросили в товариство порядних людей, причому двічі підкреслили, що Я-х не буде. Довідуюсь потім, ніби вони непевні люди. Може, це й

міщанська етика, дрібна перестраховка, але вважаю, що ви мусіте про це знати...

Обід у куми — ах, обід який, наче й війни нема! — випив з дозволу лікарів 4 чарки горілки й почував себе прекрасно. Годині

0 5-й вертали з малим додому, застаю книжки на столі. Був Сагайдачний, шкодував дуже, що мене не застав, залишив також листа від С. Гординського. Просять зі Львова конче матеріал про Хвильового до роковин смерти, а також пропонують видати збірку моїх новел.

У вечорі пішов до Ясеницьких привітати з Новим роком.

1 Олесь уранці забігав, вітав мене й маму. Застав п. Марію. Ви-плило якось само з розмови, що попросив її докладніше мені пояснити ролю і справу Бандери — адже вона сама не раз вихвалялась, що добре знає ці справи. Вона ніби взялась розповідати з охотою, але тут же збочила на особисте, на своїх батьків, родичів знайомих і, як здається мені, роблено захоплюючись, за 1 1/2 год. розповіді сказала буквально лиш те, що Б. був краєвим начальником ОУН, молодий, веселої вдачі і низький на зріст. Все. Вона, я бачив, поводилась крутійкувато. А потім якось перескочила на те, що в Києві, як і взагалі на Україні наддніпрянській, дуже підозрілі, хворобливо насторожені люди.

— От про мене влітку, — додає вона конкретніше, — місцеві жінки поганої були думки, що я ношу пристойні убрання. Звідки, мовляв, у мене гроші? І що я начебто добре живу. А що працюю я у німців і володію добре німецькою мовою, то пустили чутку, що я німкеня і тільки вдаю з себе українку. Інші ж пустили чутку, що я безперечно — співробітниця гестапо! Можете собі таке уявити?!

— Можу, — відповідаю, — бо знаю добре розкладене, зденер-ване, в чималій мірі спроституйоване большевиками тутешнє суспільство. Знаю, як половина цього суспільства стежила за другою половиною, як

не вірив навіть брат братові, а чоловік дружині, як діти зрікались офіційно батьків і навпаки... то що ж мене може дивувати? Дивувало б тільки, коли б обійшлось все без підозр, спльоток та інсинуацій.

— І про вас, знаєте, нам таке говорили, що страх! — підхоплює вона далі. — Мовляв, чого ви носитесь з отим Любченком, він нічого не вартий, він — большевицький агент.

Я засміявся, досадно похитав головою. Але виходила — я почував — якась гостренька гра, ми ступали з нею ніби на лезо. А потім вона докінчила:

— Хай там собі вони що хочуть, а ми будемо з вами дружити. Правда?

Вгощала, як завжди, медом. Просила конче бути на Святвечір з родиною і приготувати щось цікавого для розповіді або читання перед гістьми.

Другого дня забіг Сагайдачний. Він їде на Харків. Мені незабаром перешлють гроші за новелу у збірникові "По той бік греблі". С-ий працював у "Краків, вістях". До них прийшов із Харкова перший номер журн. "Укр. засів". Каже, що враження дуже погане. Це — якась дуже невдала читанка, рецензії в "К. в." на неї не буде. Мого матеріалу, що передав через Самчука, нема. От і добре. Каже, що клопочуть в Кракові для мене знову документи, що коли Ясеницький приїхав і розповів про мій стан (тоді я ще в лікарні був), там усі дуже занепокоїлись. Поява Сагайдачного мені піднесла настрій. Взагалі приємно було з ним бачитись. А вигляд у нього трошки строкатий: сині штани з напуском по-козацькому на халяви, червонястий, коротенький піджачок, а пальто кольру кави з молоком (верблюжа шерсть!).

Від Ніни листівка: вимога негайно повідомити про стан Ле-сика, інакше вона буде довідуватись через німецькі організації або через укр. пресу. Ще раз — дура!

Днів кілька тому, перед самими святами — візит О. Сосулі, роз’їздного кореспондента з "Н.У.С.", холуя Штепи. Він ще ніколи не був у мене, я лише раз по приїзді з Харкова обідав у нього (тоді він певен був, що я співробітничатиму в "Н.У.С."). І раптом тепер — здрастуйте! Просить на перший день свят на 4 год. дня на обід — привіз, мовляв, з периферії дечого смашного, то й хоче шанованих людей пригостити. Я подякував, сказав, якщо моя екзема не розкипиться сильніше, прийду. А взагалі, мовляв, я тепер людина нікудишня з моєю виразкою. Пішов він, ще раз дуже просячи завітати. Чому це? Або нанюхав десь про мене чогось доброго, для нього прибуткового. Або — якась провокація. Ну, от хоча б: клопочуся про перепустку до Львова для лікування, такий небезпечно хворий, а тим часом десь по непевних товариствах холодець жере і горілку дудлить. Все може бути. Ні, не піду я до тебе облесний, наївний Сосуле.

5-го був у Коваленка, що заправляє тепер перепустками на виїзд при міськуправі. Спочатку пішов до штадскомісаріату, але там, у кімнаті № 12 на дверях напис: "Усі без винятку українці мусять спочатку звертатись до відділу перепусток м. у. — до п. Коваленка". От і пішов я. Прийняв мене дуже ввічливо, запропонував зайти другого ж дня (я сказав йому, що вже розв’язав справу в гестапо). От заходжу 6-го. Зустрічає так само привітно, каже, що вияснив: принципово заперечень нема, треба тільки, щоб завідувач від. культури штадскомісаріату Майєр поклав резолюцію, що так само не заперечує, а Майєр приїде з відпустки лише 15-го. Треба заждати. Так, треба мобілізувати maximum терпіння. От мура, от крутанина [далі неценз. — Ред.

Напередодні свят (6-го) вранці я ще в ліжку лежав, ледве розплющуючи очі, що закисли від екземи, — обважнілий та геть запухлий і спотворений, — як раптом хтось обережненько постукав в двері. Сяк-так одягся, одчинив. На порозі гарненька, молоденька жіночка — сіроока чорнявка. Дуже збентежений, вибачаючись за свій вигляд і за безладдя в хаті, запросив її.до другої кімнати. Вітається, діловито простягаючи руку, сідає й каже:

— Знаючи ваш стан, галичани посилають вам тисячу крб. на свята.

Я подякував. Щось невиразне відповіла вона, попросивши розписку. Я знову висловив ширше й ґрунтовніше своє зворушення і подяку. Вона тут же: це, мовляв, наш обов’язок, бо маємо ж одного такого Любченка, що є нашою гордістю. Коротка, сповнена взаємних приємних визнань і спільної щирости розмова. Вона пішла, побажавши мені веселих свят і швидкого одужання. Гарна, справді гарна, тепла, лагідна жіночка, що дуже припала мені до серця. Отаку б мені дружину! Я сумував цілий день.

Надвечір — запрошення від Ясеницьких листом. Відповідаю листом, що не прийду: екзема спотворила, отже, і сьогодні на

Свят-вечір і всі свята сидітиму в хаті. Нудьга, розпач, але що робити? Послав і певен був, що не повірять, що я, мовляв, з якихось міркувань теж починаю уникати їхнього товариства. І справді, через хвилин 20 з’являється Олесь Яс-кий, у вікно стукає:

— Христос родився! Одчиняйте-но, хазяїне! (одчиняю). Що це ви саботуєте? Ми вас уже два тижні, як запросили, а ви... Одягайтесь, ходімо!

Але коли я підніс ближче до лиця лампу й показався йому, він одразу збавив завзяття. Незабаром пішов, уже механічно повторюючи, що мене ждатимуть все одно, що там яскравого світла не буде, що я можу, нарешті, обв’язатись якоюсь хусткою.

Свят-вечір відбувся у мене під невеличкою, але дуже гарною ялинкою вдома, — праворуч син, ліворуч мати. Борщ, вареники з капустою, кутя. Затишно, родинно, просто і трошки сумно за тим, чого нема вже давно.

18/1-43р.

Класична зима. Мороз останнього тижня доходив 23—25°. Сонце. Сніг іскриться, сніг понависав скрізь, рясно обсипав дерева. Ще й паморозь пухнаста! А з 4 1/2 год. дня, як завечоріє, місяць підіймається, сяє на все небо. Київ посивів, Київ, як зачарований. Тоді, вечорами, виходжу пробігтись морозяними вулицями. Йду в ці вулиці, як у казку. Яка краса! Яка неймовірна краса! Людей на вулицях зовсім мало — оцим морозом, рипучим снігом, місячним шляхом... Яка краса! Я навіть забуваю, що маю спотворене екземою обличчя і саме тому можу вийти тільки увечері. Я, коли б це десь у полі, чи в лісі, чи взагалі на відлюдді, — упав би на коліна й молився.

Вчора М. Ясен-ка прислала робітницю, просить конче прийти у важливій справі. Приходжу увечері. Виявляється: совєт-ський літак, що прямував до Англії, десь у Скандинавії зробив вимушену посадку. Знайдено при літунові важливі документи. СССР віддає Англії у концесію на 99 років Мурманськ і Баку. Далі ще відомості: СССР уже нема, є Росія (офіційно). Так само не червона армія, а російська. Офіцерам повернено старі права, закликано також старих усіх офіцерів (і емігрантів) до армії. Отже — старі ордени, погони, денщики etc. А жидам ордени нові, совєтські забрано, старшин-жидів з армії відкликано, всіх жидів-військових поєднано в одній окремій частині. На чолі нової Росії поки що Політбюро і Сталін. Але, очевидно, незабаром, відбудуться ’гам глибші, принциповіші зміни.

Отже, у німців, що так протегували росіянам, провадили взагалі проросійську політику й самі мали на меті створювати нову Росію, — вибито з рук важливий козир. Щось мусять вони тепер зробити у противагу. Може, висунуть, піднесуть на державну височінь укр. проблему? Коли б це вела не партія (наці), що має свої непохитні постулати, а уряд народній, то, безперечно, укр. проблема давно вже дійшла б розв’язання. Проте сама дійсність, дуже можливо, примусить і тими постулатами поступитися. Найближчий час може бути дуже цікавий, змістовний, важливий для нас, українців.

Десь тиждень тому — сон. У лісі театр, з ложі бенуару я бачу, як бічним входом увіходить Гітлер у синій уніформі нім. залізничників. Зала встає, вітає його вигуками й оплесками. Він починає промову зі сцени, але мені вона вже відома, нецікава, і я тихенько виходжу, щоб зробити щось важливе, а потім вернутися на кінець промови. Я певен, що встигну. Зараз же при узліссі город, а за ним хати. Поспішаю до крайньої хати, проганяю тут якихось дітей, що мені заважають, і сідаю до діла. В цей час там, де театр, — силенні вибухи, і я бачу, як розколюється земля, отой город. Але, зваживши силу вибуху, переконуюсь, що розколини сюди, до мене, не сягнуть. Вибухи продовжуються, якісь люди панічно біжать, сум’яття втечі, але я спокійно сиджу й перевзуваюсь. Знаю, що мені треба перевзути тільки ліву ногу, та вже одним заходом наново у чистенькі онучі й шкарпетки перевзуваю обидві. Тим часом якісь молоді жінки крутяться коло мене, немов допомагають чи сприятливо слідкують. Я перевзувся, підвівся, твердо станув.

Вчора у Ясеницьких розмова з Марією такого характеру (вона: "Мені не вірять, бо бачать мене в товаристві німців, хоч то українці в нім. формі; хіба ж можна жити так, щоб не вірити людям?") — характеру такого, що мимоволі виникає до цієї пані упередження, повстає думка про співробітництво її з органами нім. розвідки. Дуже примітивно, наївно поводиться вона, забуваючи, що тут люди пройшли вже школу большевицького чекістського догляду. Ви, єй-право, дитина, пані Маріє, порівнюючи з тим, що ми вже тут бачили й зазнали. Ну, що ж, тим гірше для вас.

Кілька днів тому був Базилевський. Він недавно приїхав із Білої Церкви, був в Сквирі. Там тепер і Бутович. Там, виявляється, давно вже для мене посаду влаштували (зав. наросвіти), кімнату приготували, двічі людину до Києва по мене з належними документами присилали, але та людина не заставала нікого вдома — я тоді лежав у лікарні. А в Білій ждуть досі і ждатимуть ще місяців два-три: посада заступника редактора газети, 1200 крб. на місяць, кімната з освітленням, є їдальня для відп. робітників, у якій добре годують. Побачу — може й поїду.

24/1-43р.

Вчора: раненько, о 7-й год. купив радіорепродуктор, включив — хата трохи ожила, а головне — матиму щодня інформації про стан на фронті (часопису тепер не маю).

Вчора — морока з піаніно, яке досі на старому приміщенні, там ремонт, його обляпали й полонені узбеки на ньому грають (жах!), а привезти сюди неможливо, не дають німці ні машини, ні підводи. Підвів мене дуже тамтешній виконроб, інж. Ніко-ненко Г.І., якому я повірив, що він річ збереже й доставить мені ціленькою. Каже він тепер, начебто німці зламали замок у моїй колишній хаті й наказали вчинити отаке "варварство".

Вчора — візит сина Г. Нарбута, що приїхав з Ковеля. Лист від М. Донцової (просить твори М. Хвильового для перекл. нім. мовою й вітає з Новим роком) та фунтів зо два сала від неї ж. На Волині, як розповідає Нарбут, велика партизанщина, переважно большевицького спрямування, але є частково й суто національного, українського. В Ковелі стоїть загін донських козаків, що охороняє залізничну лінію, а всіма ними командує ген. Краснов (отой самий, 88-річний, його штаб у Полтаві, настанова: єдина, неділима etc...).

Увечері були Плюйки — він, нарешті взявши у мене гроші, привіз трохи сала й кіло свинини. Я йому, звичайно, вдячний, але... він зразковий дурень і невиправний хам. Страшенно зарозуміло, всевідуче розмовляє на теми політичні і тут же грубо кричить на дружину, якщо вона вставить і своє (до речі, завжди розумне слово). Ну, одним словом — хам. В цей час прийшла М. Ясеницька.

Познайомились. Потім Плюйки пішли. Марія просила піти сьогодні з нею на концерт, а звідти до неї на обід. Від концерту чемно одмовився (не можу ще, мовляв, через лишки екземи з’являтися на таких зборах, як концерти), а обідати погодився. Взяла історію моєї хвороби, щоб через

Пархоменка, який їде до Праги, переслати її й порадитись із якимсь там знавцем.

Лесик уже два дні як ходить до п. Пеленської на цілий день — там грається з дітьми й добре їсть. А от шкода, що не вчиться — час-бо минає.

Чутки: червоними взято Ростов, одрізана нім. армія на Кавказі. Сталінград із 200 000-ною нім. армією давно оточений. Большевики за 60 км від Харкова. Цукроварні з-під Харкова евакуюються (відом. з Цукротресту). На лівий берег виїзд заборонений. Пасажирський рух взагалі скасовано, ходитимуть лише товарові поїзди, до яких даватимуть по кілька пас. вагонів. Кільце під Ленінградом большевиками прорване. Є підстави сподіватися евакуації Києва. На фронті проти німців (на сході) діють сильно англо-амер. авіація і взагалі союзницькі частини. Німці дуже роздратовані.

Голосна подія з людожерством на Подолі — молодий людожер виловлював молоденьких дівчат.

27/1-43р.

Штадскомісаріат, кім. 66, зав. культвідділом Майєр. Жду дві години, бо він десь на параді. Нарешті з’являється, але ще доводиться ждати — до нього багато німців у справах. І нарешті заходжу. Він уже одягається, бо якраз перерва. Невдоволений (вони всі тепер лихі), брусувато питав, в чому річ. Подаю заяву нім. мовою і довідку з лікарні. Кличе перекладачку й відповідає: треба, щоб зі Львова було потвердження, що Львів (якась тамтешня лікарня) приймає мене на лікування. От і все скінчено. Нарочита плутанина. Знущання. Але я чомусь не дуже вражений. Я ждав, що буде невдача. І щось я передчуваю — так наче це краще, що так вийшло. Натомість має бути щось інше важливіше, неминуче — його мені готує мій Дажбог. Наївно? Ні, це так. Я так почуваю і вірю.

На селі зараз поширена сентенція щодо німців і больше-виків: дай Боже, щоб це минулося, а те не вернулося. Отже — самовизначення, покладання тільки на себе, на сили свого народу, геній своєї нації. Прекрасно.

Пасажирський рух на залізн. припинено на два тижні. Віддано Вороніж. Здається, і Ростов. Кавк. армія відрізана. Бої на Дінці (під Харковом). Погано, зовсім погано. В Росії на нарковнутр-справ призначено гр. Ігнатьєва (sic!). Спритна робота американців і англійців. Німці просрали парафію, а притім у вчорашньому числі "Н.У.С." — передова якогось нім. автора, що робить багато незаслужених закидів українцям, невиправдано лає їх. Ну, це тільки зайвий доказ слабкости — застерегти страхом, погрозою, створити ілюзію сильного самопочування. Так, справи погані. В Росії, видко, велике націоналістичне піднесення. Там стягнуть всі сили, натиск відбувається невтомний і дуже потужний. Поруч з успіхом на фронті поступово країна правішає за вимогами-до-помогами союзничків. А Сталін — унтер-офіцерська вдова, що сама себе висікла. Найбільша компрометація в тому, що сам він ліквідує принципи большевизму. Остаточна компрометація назавжди. Це дуже влучно придумано й спритно здійснюється. Київ почуває себе тривожно. Русотяпи знову ще вище задерли носа, але невідомо, як ще поставляться до них тепер німці. Сьогодні бачив: вивозять конфісковану крамницю Коваленка. В чергах скрізь розмови про поразки німців, зітхання, затайні перебирання, неспокій, досада, кричуще запитання з очей: що буде?

28/1-43р.

Через Київ та його околиці пересувається сила-силенна війська — на схід. На Фундукліївській і біля Волод. собору, попід будинками й просто на вулиці, повно вантажних військ, машин, — польовий шпиталь. У місті з’явились італійські частини. Скрута з хлібом — пекарні працюють передусім для армії. Ціни на базарі значно підскочили. Сьогодні мама взагалі не могла добути мені хліба (дієта!).

В місті ширяться панічні чутки. Видко, ворог інтенсивно повів агітацію: вже, мовляв, віддано большевикам Полтаву, а над Рівним спустився польський десант і захопив місто. Ха!

Вчора повісили наприкінці бульв. Шевченка й біля Хрещатика людожера Корнієнка. Він був одірвався, офіцер добив його з револьвера. Повідомл. в газеті, що він вчинив злочин людожерства над 16-літньою дівчиною на ґрунті сексуальному, спочатку зґвалтував її, потім убив і, вирізавши шматок правого стегна, підсмажив та їв. Тут же спростовання, що ширшої організації людожерів, як це пішло настирною чуткою серед обивателів, нема. (Може й навпаки — тільки хотять паралізувати паніку й уяву про голод в Києві). Сам Корнієнко людина років 50—55, рудий, вусатий. Отакий дядя!

Сьогодні в "Н.У.С." передова якогось нім. автора, дуже прихильна до українців. Це після передучорашньої лайки! Збилися німці з пантелику, не знають уже, на яку ступити. Очевидно, розгубленість.

З Берліна одержано термінове розпорядження подати проект латинізованої укр. абетки. Вчора відбулось засідання правописної комісії під голов. Завитневича. Я теж брав участь. Виробили абетку, взявши за приклад чеську й намагаючись додержати простоти. Може, нарешті справді розірвемо цю московську пуповину та й формально так приєднаємося до Європи. Через цю одну кирилицю (й болгарщину) скільки лиха зазнав мій нарід!

30/1 — 43р.

Днів два тому у Ясен-ких познайомився з проф. Величків-ським. Висока, присутулена, худорлява, з щоками сірими й за-палими, з непокійними невиразного кольору очима, з нервовими рухами постать. Претензійний і досить обмежений. Чіпляється до галичан, що говорять поганою укр. мовою й неправильно ставлять наголоси — сварливо якось це каже. Взагалі, видко, вдачі їдкень-кої, причіпливої, ще й зарозумілої.

Питає раптом, притишивши голос: "Порадьте, що робити — оце ж я до вас і прийшов: чи складати вже валізи й виряджатись на втечу, бо багато хто саме так настроєний і чуток, чуток сила! Що ж його справді робити?" — і звучало це в нього жалюгідно. Потім ще зробив застережливий жест, очима й руками вказав довкола на стіни й таємничо спитав: "А чи тут... усе гаразд? Можна у вас говорити? Ніхто не слухає нас?" — і прозвучало це ще жалюгідніше. Інж. Волинець (галичанин, але в нім. військ, уніформі) заспокоїв його й досить наполегливо розповів про загальне становище — боятися й паніки робити нічого. Та й куди тікати? Якщо большевики перейдуть Дніпро, то вони спиняться аж десь на каналі — куди ж тікати?

Потім Величківський, ставши хоробрішим, почав дуже лаяти українців-комуністів: всі вони, мовляв, сволота. Я й інші

присутні рішуче заперечували. В. скочив на ноги, стільцем грюкнув: "Я — п’ять років сидів у тюрмі, знаю їх!" "Погано знаєте, — кажу, — й не думаєте, що говорите", — та й нагадав йому, що він, бувши торік головою Національної ради, висунув денікінця Леонтовича на голову Будинку вчених у Києві. Він засум’ятив-ся й почав лаяти Скрипника М.О., що той ніби дуже пиячив. От гувернантка! От цнотлива пані!

— А яке вам до того діло, пиячив Скрипник чи ні? Важно, в якій мірі почувався він українцем і що він робив як політ, діяч!

Одне слово, такого-от Величківського, бездарного, неврівно-важеного, обмеженого й надто застарілого чолов’ягу, можна було висувати на голову Нац. ради лише навмисне, із злим якимсь наміром, або з цілковитого безглуздя. Які ми бідні! Які ще мізерні! Які відсталі!

31/1-43 р.

Передучора — свято Крут. І (диво дивне!) по радіо раптом коротка, але дуже патріотична інформація про Крути з акцентацією на давньому

прагненні укр. народу до державності, на здійсненні цього прагнення 1917 р., на героїзмі талановитого сильного вольового укр. народу, зокрема його молоді. Починається грайливе запобігання перед нац. почуттями. Цього слід було сподіватись — об’єктивна дійсність змушує. Але це ще може бути й навмисне по-дражнювання чи навіть провокація. Пождемо — побачимо.

Вчора — засідання філолог, секції в буд. вчених. Я зголосився на доповідь 13/У про М. Хвильового (якраз 10-річчя). Прийняли охоче, навіть радо.

Сьогодні йду на концерт (о 2-й год. дня) під кер. Н. Городо-венка: "Щедрівки й істор. пісні".

1/II — 43 р.

Вчора — неділя — концерт в буд. міськ. управи. Повнісінько людей (багато галичан), хоч програм повторений. Приміщення не отеплюється, публіка сидить у верхи, одязі. Велике збудження ще перед початком. Присутні ж — виключно українці. Є кілька німців у воєнній уніформі, подекуди чутно й російську мову — може, то землячки. Зала вміщує біля 700 чол. На кожному концерті напхом напхано, квитки розкуповуються враз першого ж дня продажу. Не дивно — ці концерти, поза всім, зараз єдиний вияв укр. культ, життя.

Так от: знову бачу Городовенка! Знову оте зчорніле, як земля, худорляве обличчя, але многомовна жвава міміка у нього — для хористів. Знову знайомі обличчя в хорі. Знову укр. пісня в найдосконалішому звучанні. Часто викликали на біс. Хтось навмисне кричав нім. мовою — "Noch einmal!" Успіх величезний.

По концерті — обід у Гр. Костюка аж на Дорогожицькій. Був і Приходько М. Фед., заступ, зав. від. культури міськ. управи. Випили самогону — первачку, привезеного К-ом із Кам’янця-Под., куди він їздив

на свята до батьків. Горілка мені тепер минається добре — вже не вперше. Взагалі почуваю себе добре, значно поповнішав. Не палю ж три місяці!

Новина: Рейнгардт, зав. від. пропаганди генералкомісаріату, солдафон і русотяп, з посади усунений і призначений на гебітс-комісара в Лохвиці (бідна Лохвиця!). Магунія, штадскомісар, має лише формальне значення, бо влада зараз у руках воєн, коменданта міста.

З розпорядж. Маєра, зав. культ, відд. штадстк. створюється укр. драм, театр. Призначається для нього приміщення колиши, театру ім. Франка. Але поки відремонтують, пропонується до використання приміщ. колиш. Троїцького дому — укр. традиція. Мене запрошено до складу організаторів. Завтра о 7-й год. в цій справі засідання у Приходька. Запропоновано також організувати літературні вечори.

Чутки: большевицький наступ фактично вже припинено. Наступові большевиків у районі Дону і Воронежа сприяла нестійкість італійських частин; вони взагалі невдоволені на німців, легко подалися назад, позакутувались в свої ковдри й отак цілими дивізіями притьопали до Харкова. Англійці запропонували совєтам, що вони переведуть з моря окупацію Кавказу й Криму —— совєти рішуче одмовились. Турецька преса акцентує справу створення укр. держави, вона боїться сусідства Великонімеччини, як і Великоросів В створенні укр. держ. зацікавлені Італія й Іспанія, щоб менше відчувати залежність від Німеччини й мати можливість вигідних торговельних стосунків із багатою Україною. Взагалі на німців тиск відбувається щодо України на Заході. А на Сході бойові події зумовлюють потребу розв’язання цієї справи. Колиш.

білогвардійці, що працювали в генерал— і штадскоміс. як перекладачі та консультанти (бувши по суті кадрами, приготованими для створення пронімецької Росії), тепер в чималій кількості зазнали заарештування. Сталінград склав зброю, командувач 6-ї нім. армії з рештками захищався в буд. кол. НКВД, потім, зробивши вилазку багнетним боєм, загинув з усіма цими рештками армії. Достойний,

героїчний кінець! Але ж Гітлер в своїй листопадовій промові заявив був, що Сталінград буде здобуто. Як же тепер? Слово вождя? Престиж??

2/II —43 р.

12 г. 15 хв. дня. Допіру повідомлення по радіо про подолання 6-ї нім. армії на чолі з ген. Паулюсом у Сталінграді.

На базарах у Києві продавці одверто пропонують платити їм совєтськими грішми. Це наслідок і паніки і посиленої боль-шев. агітації. Хліб, що коштував за буханку 40—45 крб. тепер — 120 крб. Загалом — велике напруження.

Погода вже днів чотири як пом’якшала, майже одлига. Вчора годин зо дві бродив містом, був над Дніпром. А за Дніпром біла далечінь, трохи імлиста, нарешті синьо-попіляста. І Дарниця синя, і ліси Дарницькі аж чорні. От узяти б рушничку та й потопати снігами, полями. Справжнє щастя, особливо такої м’якої, безвітряної, теплої днини. Взяла тоска.

Кілька днів переслідує згадка про недавній (днів чотири тому) сон: йду з Ніною по болоті, але є протоптана суха стежка, і Н. тьопає болотом, а я, хоч і нелегко мені, прихитряюсь сухенькою стежкою. Далі — обіч десь на підводі-платформі швидко їде Еберт, отой німець-сусід із Харкова. Він стоїть на підводі, трохи пригнувшись, і тримає в правій руці чиюсь печінку та легені, з яких сочиться кров, а в лівій — чиєсь допіру вирване скривавлене серце. Він дає Н. те й друге; вона бере у нього серце й, понурившись, іде в бік до мене. Я полекшено зітхаю й глузливо дивлюсь, як вона, зігнувшись, із якоюсь похмурою затайністю, де почувається недобрий виклик, одходить.

3/П — 43 р.

Вчора о 1-й год. у від. культури у Приходька — засідання з приводу створення укр. драм, театру. Були, крім мене

й Приходька, І.П. Кавалерідзе, Ревуцький, Ненюк і ще один науковець (забув прізвище), якого запрошено на адміністратора, бо людина він дуже метка. В засіданні неясність і безпорадність. Товкли одне й те саме три години. Я зрештою поставив кілька принципових запитань ідейно-мистецького й практичного характеру. Тоді зрозуміліше стало, що Кавалерідзе, якого запрошено на худ. керівника, боїться повірити, що це справа загалом серйозна, і хоче лише між іншим спробувати, що з цього вийде. Він, звичайно, дещо має рацію, бо, крім цілковитої майже від-сутности більш-менш пристойних акторів, матеріально справа підперта дуже кволо. Домовились: спробувати дати першу виставу десь на початку березня і, пробуючи, виготувати до цієї вистави: "Зимовий вечір", "На перші гулі", "Вечорниці", запросивши Городовенка з його хором.

Зі Львова мені передали через Ясеницьку знову 1000 крб., але не знаю, за що саме: чи це гонорар за новелу в збірнику "По той бік греблі"? Треба конче вияснити, бо інакше ці грошові передачі виглядатимуть негаразд — так наче я каліка чи старець на пенсії.

5/7/ — 43 р.

3-го вдень присилає Приходько записку, просить на екстрен-не засідання в справі театру. Приходжу. Виявляється: Кавалерідзе раптом захворів (блискавично!) і одмовився від участи в цій справі. Приходько й інші одверто пояснюють це тим, що він боїться приходу большевиків. Мені раптом пропонують очолити худ. керівництво. Я у відповідь сміюсь, рішуче одмовляюсь, хоч натиск на мене дуже сильний, доводжу, що справді не годиться це мені робити, що я, нарешті, знаю сам своє місце, якщо інші його не уявляють собі досі. На мене гніваються, брусувато закидають, що я не хочу допомогти гром, справі. Я починаю вже злоститись на цю обмежену, некультурну і бездарну просвітянщину. Хіба так треба організовувати новий театр, та ще національний? Але стримуюсь, мовчу. І хіба мені якраз закидати відсутність громад, інтересу? Але... мовчу. Тимчасом справу тут же розв’язують, не спитавши загодя моєї згоди, що я — належу до орг. трійки, до якої, як мистецький керівник, належить зовсім мені не відомий (але за всіма ознаками вельми

обмежений малорос) присутній тут же якийсь Ненюк. Цей Ненюк одразу береться першу виставу дати через місяць, а саме "Сорочинський ярмарок". З якими силами — хто зна. Якого ідейно-мистецького спрямування має бути той театр, що він його береться створити, теж невідомо. Загалом виникає мимоволі враження низькопробної халтури й суто провін-ціальної авантюри. Я рішуче одмовляюсь від участи в цьому ділі. На мене дуже невдоволені. Я, посилаючись на брак часу, залишаю засідання. От і кінець маленькому малоросійському водевілеві. Прикро, дуже прикро. І хотять люди щось зробити, але не вміють. Та й умов відповідних для чогось серйозного зовсім нема.

Сьогодні чутка, що зайнята большевиками Лозова. Не вірю.

Чув, що Штепа складає чемодани на Берлін. Вірю.

6/II-43р.

Чутка: большевики дуже тиснуть на Курськ, це дуже загрожує Києву. Червоні в зайнятих ними знову районах репресій не застосовують, лише в пашпорті ставлять штамп: "Пребывал на оккупированной территории". Цього цілком досить — розправа буде згодом, а поки що, мовляв, доцільніше уникати зайвого збудження. У червоних нібито дуже грізною зброєю є гармати "катюші". Але червоні вже діють дедалі слабше, бо відірвалися від своїх баз, а транспорт у них нікудишній. Фронт нібито стабілізувався. Тим часом не тільки італійські, рум. та мадярські частини здеморалізувалися й кидають фронт, але й чимало німецьких. Авторитет фюрера падає, віра в перемогу ще більше падає, дається взнаки чоти-рьохрічна війна, велике виснаження. Можливо, якщо больш-ки дійдуть до Дніпра, Англія й Америка запропонують замирення. В районі Ковеля і взагалі на Волині скинуто газету "За радянську Україну" — оту саму, де редактори Бажан, Василевська, Корнійчук. Там ще розкидають відозви бандеровці: за політичну спілку пригноблених народів — проти німців і проти большевиків. А. А. Мельник нібито автом по Україні їздить, якийсь рух організує...

Настрій в Києві дедалі напруженіший. Всі ждуть бомбування й евакуації. Большевицьке запілля працює інтенсивно. Ростуть русотяпські симпатії, особливо серед молоді. Якогось протиставлення укр. течії зовсім нема. Українство тут знесилене, знекровлене, затуркане і німцями і большевиками. Київ, цей пуп землі української, зараз виглядає, як гнійний веред, точка, де синтезувалось усе найгірше, найогидніше.

12/11-43р.

Події наростають, а разом напруження. 9/II десь годині о 6-й вечора йшов вулицею біля Володимирського собору (з бульвара на гімназіальний завулок). Місячний вечір, народився молодик. Чудесне, трохи морозяне повітря, зеленаво-синя безодня неба, місячна тьмяність. Йшов би так без краю цим іскристим шляхом, цим рипучим снігом, серед паморозззю вкритих і тому ніби легких казкових дерев, в цьому свіжому, бодреному й запашному, як розрізаний допіру огірок, повітрі... І раптом — гур-р-р... бух! бух! Ген там за двірцем залізничим, в напрямкові аеродрому короткі сяйні фахкання й вибухи бомб. Большевицький літак. Скинув три штуки, як мені видалось. Хвилин через 15—20 він вертав над містом, його ретельно обстрілювали з зеніток. Я приховався у під’їзді, де колись була студентська їдальня. Давно вже не чув я цих пострілів і вибухів.

Другого дня, 10/11 була у мене Марія Яс. Каже, що становище ускладнилося, большевики тиснуть на Гомель, щоб у верхів’ях форсувати Дніпро й обійти Київ; друга їхня група робить обхід на Донбасі, щоб одрізати кавказьку нім. армію. Німці стривожені, навіть розгублені. Київ потроху потайки вивозиться. Вирішили ми з нею, що я в найближчі дні мушу вирушити до Рівного, а звідти вже до Радивилова (до Коцюбової). Лесик лишається тут на її та п. Пеленської опіку. На випадок евакуації вони його конче заберуть і привезуть мені.

В часописі від 10/II повідомлення, що в Києві розстріляно 5 чол. за слухання сов. радіо й розповсюдження панічних чуток. Через Київ (бульваром Шевченка особливо) пересувається багато війська. Жалюгідний вигляд мають італійці в розперезаних своїх плащах. Вони

сновигають по базарах й спродують або вимінюють різні "казенні" речі, щоб добути харчів, — навіть зброю продають і тікають до Жмеринки, до румунського кордону, де їх досить охоче приймають. Цілковитий розвал. Мадяри одмовля-ються йти на боротьбу з партизанами.

Вчора пакуюсь (тягарове авто до Рівного може йти першого-ліпшого дня чи години), аж раптом з’являється високий юнак, дуже подібний з обличчя на Корнійчука. Це поет О. Веретен-ченко. Прибув уночі з Харкова, третім ешелоном евакуйованих, їхав три доби, евакуація почалась 6/11. Виїхали всі укр. установи й організації, німці сприяли, в дорозі харчували, в Києві теж прийняли організовано й одвезли зразу в приготоване вже приміщення школи — тільки приміщення, На жаль, холодне. А Царин-ник зі своєю Софією продали редакційного коня, заграбастали касу, сіли на редакційну машину (з ними й Оглоблін) і майнули кудись на захід. Всіх співробітників кинули напризволяще. Авантюристи, сволота, найганебніші злодіяки й провокатори. Я так і знав. Вимучили вони мене торік, користаючи з мого безпорадного стану тяжко хворої людини! Ой, як вимучили, як назнущались! Скільки інсинуацій, скільки образ і кривди! Не забуду, ні. І при нагоді віддячусь. Не лише за себе, за всіх.

13/II — 43 р.

Хмарно. Йде крупа. Багато ходив по місту — справи, дрібні справи. Готуюсь до від’їзду. Автобус, виявляється, до Львова не ходить (десь за Рівним напали партизани й винищили геть пасажирів та шофера). Жду нагоди, коли піде тягарове авто з Цукро-тресту на Рівне. Проблема: кожух і валянки.

Вчора вперше був на Гончарній вулиці, у тих характерних глиняних ярах. От де почувається старий Київ, пахне аж княжою добою. Сонце було, яскравий сніг обабіч на урвищах, а внизу яру струмки диму з коминів — і вдалині імлиста протилежна ярові Щекавиця. Краса. Довго стояв я, зачудований.

Вчора ж знайомство з Пеленським, колишнім відомим в Галичині журналістом і актив, учасником нацруху. Тепер він усе це кинув, працює в Києві з німцями в галузі постачання, продає, як сам каже, мелясу, — ділок, видко. Людина жвава, хоч і досить опасиста. Людина балакуча і, здається мені, дещо поверхова, дещо легковажна. Може, це в нього з розчаровання.

Вчора ж — вечеря у Горобця. Коло знайомих галичан у мене шириться. Г. цікавий вдумливий чоловічок. Та й бувалий. П’ять рокі в одсидів у тюрмі разом із А. Мельником. Каже, що Мельник— досить випещена, дуже педантична й занадто флегматична людина. Багато витримки, спокою і відсутність запалу, горіння. Повільно думає й говорить, повільно рухається. З розмови мені стало ясно, що цілковита йому протилежність за своєю вдачею — Бандера. Цей молодий (33 р.), невеличкий на зріст, але дуже (й, може, занадто) імпульсивний, має властивість заражати, гіпнотично впливати.

Чутки: під Києвом, кіломет. за 30 — партизани (большевики) натрапили в селі на німецький загін. Був бій. А ще: по селах, мовляв, їздить машиною А. Мельник і гуртує український нарід до боротьби за свою державність. До речі, Веретенченко запевняв, що недавно в Полтаві і взагалі на Полтавщині з’явилося багато прокламацій укр. мовою — заклик до боротьби за незалежність і волю.

15/II — 43 р.

А все-таки... свинство. Є відділ, так би мовити, культури — і є пристойний укр. письменник Любченко, що серйозно хворіє й ніде не працює. Як же, з чого він живе? Чи не слід було б цим зацікавитись і в міру можливого підтримати його, зберегти потрібну людину? Ні, про це відділ культури ні гу-гу. Хоч і пропадай — нам що до того? Хами, а може... вороги, україножери? Чорт їх зна! Може... і те, і друге. Днями надіслали до мене Н. Калюжну, запрошують взяти участь у літерат. вечорі. От комедія! Кому цей вечір тепер потрібен — хіба що гестапо? Я одмовився,

пославшись на хворобу. Так, страшенне зубожіння, людська здрібнілість. Люди є, але людей нема.

На базарі неймовірний ажіотаж. Шкляночка солі — 140 крб. Паніка в місті росте. Чутки найдивовижніші, найбезглуздіші — очевидна ворожа агітація.

А вчора Б. Винницький розповідає, що в Харкові залишилось багато населення, свідомо ждучи нову вже російську армію, нових російських порядків і благ. Так-бо підготовила людей (собі ж на гірше) необачна німецька пропаганда. А німців, мовляв, підбили на це укр. націоналісти. Отже, виходить, що в німецьких обмахах винні українці. Яка дурна провокація! Тим часом чутку цю ширять. Припекло російську гадюку, вона й крутиться.

Вчора знову ходив на Поділ Вознесенським спуском. Одлига, моква, справжній березень. Між ярів — вул. Кожум’яцька, Дьог-тярна, Гончарна, кривобокі будиночки, дерев'яні халупки, накопичення, тіснота, бруд і весняна вже прілість. Бліді виснажені люди, бліді обшарпані діти, хвацькі чубаті хлопці, що ходять лише серединою вулиці, затягані синьолиці дівчата з різкими рухами й верескливими голосами. Тут, по цих хатках, подвір’ях і вулицях, никають самі злидні, злоба, порок і гріх. Але, поза цим, тут почувається старий, романтикою овіяний Київ.

16/11 —43р.

Над містом цілий день гудуть літаки — патрулюють. Тривожно. День сонячний, дуже тепло, біжать струмки, тане сніг на очах... А вночі дощ ішов, цілу ніч жебуніла вода в ринві, дудонить і зараз. Справжня весна. Ще кілька таких днів, і крига скресне. Вчора було Стрітення — зима з літом стрілись — півень міг учора на вулиці не то що напитись, але й покупатись.

У всіх надії, що рання весна силоміць стримає, загальмує большевицький наступ. Повідомлення офіційне: німці залишили Ростов і Луганськ. Чутки: залишено також без бою Харків, Курськ, Лозову; червоні тиснуть на Полтаву й Чернігів.

Напруження в місті росте. Ціни на ринкові також. Великий військовий рух на вулицях. Сердиті, скупчені німці. Задумані мадяри. Безтурботні, розпанахані, морально вже геть розкладені італійці. Сумна картина! А німці однаково непоступливі: жодних натяків на розв’язання пекучих насущних потреб на Україні, — розв’язання, що одразу дало б їм величезні козирі до рук. Навпаки, вчора по радіо передавалося звернення до укр. селян таке невдале, що краще було б його зовсім не проголошувати. Таке звернення (обіцянка ще, можливо, 10 % землі для індивід, користування? і то за особливі заслуги) ще більше одштовхне й упередить селян. Ах, глупота! Так наче навмисне хтось це робить саме в такий напружений час.

З певних джерел: Цукротрест евакуюється до Вінниці. Отже?.. Становище дуже непевне. І все ж таки в моїй свідомості не міститься: чому це совєти раптом стали такими потужними й непереможними, а німці, визнані всім світом вояки, такими нібито безсилими, бездарними, здібними лише до безоглядної втечі? Ні, тут криється щось таємниче, щось хитре.

Жду машини на Рівне. Вже майже готовий до виїзду. Тільки справа все одволікається, ускладнюється —— машини нема.

17/11 — 43 р.

Сон: біжу з речами з високої крутої гори, ще й покопирсаної ямами, вкритої горбиками, дуже незручна ручена стежка. Біжу,

щоб устигнути на поїзд, який унизу от-от має одійти. Захекався. Добіг. Поїзд рушає. Я хапаюсь за залізний поручень дверей, бігти мені тепер лекше, тепер я ось-ось стрибну до вагона — і прокидаюсь.

Марія вчора повідомила, що машина Цукротресту йде на Рівне в п’ятницю або суботу.

Третій день одлиги, зовсім пустило. Вулицями біжать широкі струмки. Споглядав Дніпро з балкона Андріївського собору. Почорнів Дніпро, посинів. Люди ще ходять на Труханів, але під берегами вже приступила широкими смугами вода, а проти яхт-клубу величезна проталина, на якій вітрець струже хвильки. Далечінь у сонячній імлі — далечінь поруділа, посивіла, парує. В полях видко сірі рештки снігу.

На ринкові ажіотаж не припиняється. Шкляночка солі, що коштувала перед тижнем 50 крб., сьогодні коштує 150. Так само молоко: був літр за 50, тепер 150. Хлібина, що коштувала 45—50 крб., сьогодні важить 300 крб. Пачка сірників: раніше 8—7 крб., сьогодні 30—25 крб. Причому не беруть крупніших купюр, вимагають по 1-й 3 крб. совєтськими або одмовляються давати цими ж грішми здачу. Бережуть її, збирають, приховують, сподіваючись приходу большевиків. Така от нечиста продажна спекулянтська сила! їх тільки розстрілювати. Це — справді людські покидьки, безлична протоплазма, гній. Вони готові завжди кому завгодно служити й кого завгодно зрадити.

Офіційне повідомлення: ворожі загони вдерлися до околиць Харкова. Sic!

Мучить мене думка про долю мого народу. Большевики несуть гасло: геть німців і петлюрівців! Німці мають гасло: геть большевиків... і українських націоналістів! Чи так чи сяк — поганий знак. Вічна розшматованість серця, незмінне гноблення, невгавучий біль. Як тяжко, як тяжко любити цю батьківщину, і несеш цю любов, як невтишиме страждання, як досмертний хрест. Господи, поможи!

18/II — 43 р.

Вчора — Велика Підвальна (27), школа, 2-й поверх, велика кімната (колишній клас), під стінами солома, ковдри, тлумки, миски, кварточки... евакуйовані харків’яни.

Мене обступили, радісно тиснуть руку: Веретенченко, Біллів, Щербина, Хуторський, Білоцвіт, інші. Пропонують взяти разом з ними перепустку на Львів та й їхати вкупі. Це, звичайно, було б чудово. Перед двома днями почали видавати перепустки на Львів для евакуйованих. Спробую справді — може й вдасться прихитритись.

Сьогодні: тепло, березнева каламуть, сніг, як великі мухи; часом зривається заметіль. В школі зустрів А. Гака, він щойно прибув, подавшись із Харкова спочатку на Зіньків, а потім уже всякими способами добуваючись до Києва. Ходив з Горобцем до штадскомендатури, він хоче, щоб його родина та я рушали разом. Завтра піду з харків’янами добувати перепустку. Якщо це вдасться, рушу тягаркою на Рівне.

Мама плаче. Брат розгублений. Тяжко.

Мама знову плаче. Стала дуже запобігливою, дуже розгубленою і говорить якимсь тремтливим голосом, чимсь нагадує дитину. Все це глибоко зворушує, а часом (тому що зворушує) — то й дратує. Лесик захворів на шлунок.

Сьогодні нарешті добув перепустку до Львова. Те, на що я витратив стільки енергії й часу, чого пристрасно ждав ось уже півроку, в що й вірити зрештою перестав, — розв’язалось вдало протягом двох хвилин. Ну, хіба ж знову це не вибрик мого Даж-бога? Чудно, неймовірно, але це так.

Приходжу вранці до школи на В. Підвальну, де містяться евакуйовані харків’яни. Зі мною йдуть до РеІсівкотепсІаШг ті співробітники "Нової України", які ще не встигли взяти перепустки на Львів, а саме: Щербина, Хуторський, Кіндратенко. Вже є чутка, що на Львів перепусток не дають. Приходимо (по дорозі приєднався старий Ващенко з Полтави). Справді, на Львів уже перепусток не дають, чую, як капітан одмовляє комусь із прохачів і пропонує Дубно або Брест-Литовський. Урядовець (українець) одмовляє Кіндратенкові, що перший звернувся: мовляв, Львів уже не приймає. Тоді втручаюсь я, пояснюю, хто ми, та підкреслюю, що ми лише четверо не встигли взяти візи, а решта співробітників редакції їдуть на Львів, — як же нам одбиватись од гурту? Це з усіх міркувань неможливо. Тоді він радить звернутися безпосередньо до капітана. Я наважуюсь і, поминаючи перекладачку, жахливою нім. мовою пояснюю капітанові те ж саме і прошу перепустки на Львів. Він стоїчно вислухує мій воляпюк, я ж в процесі розмови, мобілізувавши всі мої здібності, постерігаю, що говорю досить пристойно й легко, аж самому дивно. В усякому разі капітан усе прекрасно зрозумів, ще перепитав, з якої саме ми редакції, посміхнувся, — йому, видко, сподобалось і моя мовна сміливість і витриманість. Він дає розпорядження своєму помічникові-лейтенантові:

— Цим чотирьом панам дати Лємберг.

Виймаємо пашпорти. Треба ще й евакуаційну посвідку з місця евакуації, але у мене такої нема. Кажу тихо Щербині, що першим подає пашпорта, щоб посвідки не давав, не нагадував про неї — лише пашпорт. Він так і робить. Йому ставлять штамп й підписують — перепустка готова. Потім Кіндратенко. Потім я. Потім Хуторський. Готово. Кланяюсь капітанові, дякую. Він коректно теж уклоняється. Виходимо. Хлопці раді, обступили мене, дякують, що врятував їх. А мені й самому не віриться. Йдемо до Дніпра. Розповідаю їм про Київ. Весело, хороше. Так непомітно вертаємось до їхньої школи. Вони ще раз дякують за приємну цікаву прогулянку й просять конче зайти до них між 3—4 год. випити чарочку.

— Не можу. У мене ж виразка!

— Ну, то хоч так зайдіть... хоч на хвилинку.

— Добре, зайду.

23/11-43р.

Завтра їду. Або потягом, або тягаровим автом до Волочиська, звідти потягом до Львова. Маю залізничий Ausweis — вчора допоміг добути Ол. Ясеницький. Все відбувається прекрасно, для мене поки що сприятливо — Дажбог, Дажбог!

На базарі молоко стало в 5 разів дорожче, хліб — у 10 разів. Напруження в місті дедалі росте.

Чутки: большевики рушили на Дніпропетровськ. В районі Полтави — міцна німецька оборонна лінія, де ворогові буде протиставлено рішучий опір. Туреччина нібито схилилась на бік Англії. В Києві нібито відбуваються термінові арешти всіх громадян турецької, болгарської й румунської національности. Муссоліні нібито усунений, владу в Італії перебрав король. А большевики вже заняли Кременчук і Черкаси. Одним словом — ажіотація ворожого елементу по всіх закутках міста й разом із ним — всіх несвідомих і боягузів.

Днями приїхав А. Гак, що 72 доби добувався до Києва per pedes та всякими іншими засобами. У нього є число "Комуніста", де видрукована стаття з такими, між іншим, рядками: "...Оті зрадники, вороги народу Аркадій Любченко, А. Гак, О. Варрава, оті запроданці, гестапівці, яких рано чи пізно жде удар в спину партизанського ножа". Справа, значить, сурйозна.

Сьогодні роковини червоної армії. Большевики, мабуть, намагатимуться вчинити особливо потужний натиск. Можна сподіватися сьогодні нальоту на Київ — гостинчики заради празни-ка. Але день сьогодні хмарний. Хіба що надвечір випогодиться.

Одлига триває. Капотить, тече. Снігу в місті вже зовсім мало.

Зустрів Майстренка. Він щойно повернув із села, з Корнин-ського району. Настрій на селі, каже, пригнічений. Велика розгубленість. Ждуть большевиків.

24 березня. Львів

От і Львів. Довгожданий, вимріяний. Аж віри не йму. Невже Львів?

А було так:

Ще в Києві 25/II від'їзд призначили о 12-й год. дня з автобази Цукротресту на Вознесенському спускові поруч із худож. інститутом. Мама найняла тачку за 300 крб., повантажили шість моїх тлумків і рушили — мама, Жорж, Лесик, я. Горобець, що заправляв від'їздом, уже вантажив речі на машину (тягарову), на яку зверху напнули халабуду. Зустрів мене дуже непривітно словами:

— О! А казали — тільки дві валізки...

У нього ж там повнісінько різних речей, якісь величезні скрині, навіть матраци. Я обурився, але промовчав і почав свої речі силоміць укладати. Вирішив одразу, що з хамом треба бути грубуватим і трохи нахабним.

Вітер з Дніпра, далечінь туманна, мжичка, і на ріці вже вода — але ж большевикам тепер важче поступати.

Прийшла дружина Горобцева, п. Стефця з двома дівчатками. Прийшла й Марія. Діти мерзнуть. [Мирон] Луцький з дружиною не з'являється, Пеленський також, а вони мають їхати разом з нами. Нервування, досада, розгубленість. Нарешті прибув Пеленський — ні, він не їде, він окремо вирушить іншою машиною днів через два. Горобець тим часом у місцевій їдальні для шоферів прилаштував своїх дітей

обідати. Лесика не взяв, хоч діти вже подружились й гралися разом. Марія обурилась, покликала мене й сина, організувала так само обід для нас (діловита жіночка!) і лаяла Горобця. А вже 3-тя година, вже вечір наближається. Вирішили їхати завтра о 6-й ранку. Повернули всі додому Увечері забіг Веретенченко, приніс мамі невикористані хлібні картки кількох евакуйованих харків'ян, що завтра так само вирушають на Вінницю. Я сказав, що їду до Рівного, до Самчука. Ніхто в Києві не знав, що я рушаю на Львів.

26/II. Вранці голюся, а малий мій лежить, кашляє. Поміряв температуру — 38,5. Раптом просить миску — блює. От тобі маєш! Що робити? В такому стані та ще на вантажній машині узимку хіба можна його везти? Несподіванка приголомшила мене. Мама теж не радить його брати. Починаю малого заспокоювати, обіцяю йому, що потім його мені привезуть. Він погоджується, але ховає голову під ковдру й плаче. Цілую, прощаюсь. Жаль бере неймовірний. Коли і як мені його привезуть? Не віриться самому, але іншого виходу нема. Сам почуваю сльози в очах — як боляче розлучатись з цим рідним хорошим хлопчиком, що зараз глибоко страждає і намагається приховати своє страждання, аби лише менш завдавати мені болю. Ще раз нахиляюсь, обіймаю, стискаю його горяче тільце... чи побачимось іще? Час такий, ситуація така, що хто зна...

— Мамо, бережи мені сина, бережи!

Мама обіцяє, звичайно, цілує мене, а я, заточуюсь, мов п'яний, виходжу з хати.

На автобазі вже є Горобці, Луцький з дружиною, Марія. Прощаюсь з М. в закутку коритаря, цілую її, дякую. Просить не хвилюватися за малого — вона його догляне, а потім на Великдень привезе до Львова. (Між іншим, речі його запаковані разом з моїми, і зараз уже неможливо їх видобути з навантажених пакунків, що горою лежать у машині). Ах, Маріє, сам Бог послав мені тебе — мій Дажбог. Поїхали. Речі падають. Прив'язуємо їх сяк-так. Потім речі витряслися, вмостилися й ми самі.

Жінки й діти впакувались у найглибшому кутку халабуди, Горобець теж, Луцький в кабіні шофера, а я скраю, на задку, в найгіршому місці. "Бідний родич"! Але це дурниці — я ж їду, їду до Львова... якщо на кордоні не завернуть назад. У Житомирі о 9-й год. дня обідаємо в їдальні Дукротресту. Шофери п’ють добрий самогон, всі п’ють, і я п’ю, бо змерз — та все одно тепер, все одно у Львові лягать під ніж. По обіді рушаємо далі, прибуваємо увечорі до Хмельника й зупиняємося на ніч у дорожнього майстра. Пані Стефця виявляє до мене увагу, годує. Горобець лягає на ніч у машині на дворі, вартує коло речей. Я з іншими сплю в кухні на соломі, на долівці. На світанку виходжу на двір — шлунок мій капризує. За річкою — силуети башт у колишньому панському маєткові, обриси примхливого містка через річку. Співають півні. Добре вже вчувається подих весни у повітрі, зашерхлий вночі льодок хрумтить під ногами. На мені мої величезні панцеровані мисливські чоботи — от коли вони справді знадобились!

27/II о 7-й год. ранку вирушаємо далі. Впізнаю старий "катерининський шлях" — шлях на Вінницю, обсаджений велетенськими дубами. М’яка погода, сіро. У полі клапті снігу, вже справді весна. І в рудому гайку під Летичевом, у синяво-фіалковій млі, що пливе між дерев, — теж вгадується весна. Яка рання, поспішна цього року весна! Дорога гірша, машина підскакує, трясе, і я турбуюсь за свою виразку — мені ж заборонено не то що трястися, а й швидко ходити. На дорозі часто трапляються групи селян, переважно дівчат з лопатами — вони очищують уздорожні рови від снігу. На чолі груп німці з організації "Todt". Назустріч раз у раз виникають довгі воєнні транспорти, виключно новенькі машини, що прямують на схід. А в тому напрямкові, куди йдемо ми (на захід), теж досить часто повстають низки італійських обшарпаних машин, в яких сидять такі ж обшарпані закутані вояки. Увечорі приїздимо до Проскурова, зупиняємось у будинкові приїжджих Дукротресту. Мої екзематозні вереди на переніссі ростуть, обличчя пухне, я маю вже вигляд потвори, і всі звертають на мене увагу, а Горобці позирають чи то насторожено, чи то співчутливо, в усякому разі бридяться. Ну, і чорт з ними. Нудьгую за Лесиком, але переконуюсь, що мені було б із ним у цій

дорозі дуже важко. Увечері іду до нім. кіно — агітаційно-патріотичний, досить сентиментальний фільм "Angelina".

28/II — неділя. В кімнаті зі мною перебуває евакуйований з Кубані агроном і евакуйований з Харкова агроном. Кубанець — свідомий українець, розмовляє досить доброю укр. мовою, нарікає на німців, що не дозволили одразу організувати кубанських кавал. частин, що могли нараховувати близько мільйона шабель. Він багато розповідає про Кубань, настроєний оптимістично, хизується козацькою хвацькістю, але загалом людина обмежена, однобічна. Харків'янин молодший, розумніший, спритніший і грає на бандуру, яку встиг вивезти з Харкова. Був він, виявляється, учнем Хоткеви-ча Гната. День минає нудотно, день сірий, теплий. Брожу трохи по місту, згадуючи осінь 1920 р. і місцевий "воєнний городок", потім продаж підошов на місцевому базарі 1922 р. після невдалої вилазки на Волочиське, потім — маневри 1932 р. Увечері йду до місцевого театру — зустріч із А. Терниченком "Циганка Аза", жахлива вампука! Другого дня, 1 /III виникає чимала тривога: машина, якою ми приїхали, мусить залишитися тут, а далі треба щось комбінувати. Луцький і Горобець бігають, вишукують різних можливостей. Нарешті впіймали якогось німця, що завтра військовою машиною їде до Львова, дали хабара його начальству, а йому самому пообіцяли теж чималий заробіток. Погодився — заїде завтра за нами о 7-й ранку. Кубанець увечері розповідає про одвідини 5-х інших кубанців, які на чолі з отаманом прибули до Проскурова і яких німці одразу скерували працювати в поліції, добре їх забезпечивши. Каже з певністю, що в Криму, у Джанкої починається формування кубанських дивізій, розповідає, що ці приїхали до П. зі своєю зброєю (нерозлучною!), що настрій у них бадьорий і що вони незабаром теж подадуться до Джанкоя. Харків'янин грає на бандуру, як молотками по струнах б'є — ні слуху, ні духу. Пізно, коли вже полягали, Горобець з'являється із горілкою та ковбасою, щоб попрощатись із земляками. Доводиться випити. А харків'янин тихенько шепче: "Все одно ці галичани так наче не свої... якісь нещирі та зарозумілі... простоти нашої, душевности у них нема".

2/III вранці нашвидку поснідали, приготувались до від’їзду, а машини в призначений час нема. Г. і Л. побігли виглядати, розшукувати німця, я вартую в дворі біля старої машини, де складено всі речі. Вітер, холодно. Лізу в машину й, роззувшись, перекладаю гроші з чобота просто до рюкзака: при собі можна везти лише 250 марок, а в мене трохи більше і на кордоні у Волочиську не виключена неприємність. Німця нема. Нервуються всі. Нарешті о 9-й німець з’являється. Швидко перевантажуємо речі на його півторатонку, допомагає і харків’янин. Тлум-ки через поспішність накопичено так-сяк, незручно, і халабуди вже тут нема, а вітер як навмисне посилюється. Горобець хапливо вмощує свою родину, покрикує на мене, щоб йому допомогти пересувати тяжкі тлумки, і, коли я нагадую про свою хворобу, що не дозволяє мені двигатись, кидає оприскливо:

— Всі мені тепер хворі...

От справді хам! Я, шукаючи собі місця десь на речах, мимоволі зіскакую з машини і почуваю, що в животі мені дуже кольнуло, заболіло. Чи не заподіяв я собі лиха? — високо ж було і важкий я дуже у цих чоботях та зимовому одязі. Але міркувати ніколи, бо Г. уже гукає шоферові: "Fertig!" "Nein! — різко перебиваю його, — es ist nicht noch fertig!" Він вилупив очі, злісно прикипів поглядом до мене. Він мене ненавидить, я його також. В останню хвилину вискакую знову на купу речей, мені допомагає харків’янин. Я зриваю з-під Горобців зайву для них ведмежу шкуру, накриваюсь нею. Машина рушає. За містом у степу вітер одразу б’є в спину з неймовірною силою, вітер різкий, пронизливий. Я згинаюсь у три погибелі, вкриваюсь шкурою, з якої сиплеться мені за комір і в очі пісок, — вона лежала цілий рік у київському Цукротресті на долівці і, мабуть, ні разу не витрушувалась. Що робив би я в цих умовах з моїм Лесиком, та ще й хворим? Добре, що я його не взяв. Почуваю, як дубіє один бік, звідки дме вітер. Тоді повертаюсь до вітру другим боком. І так увесь час позмінно. А ніг уже мовби й нема, скям’яніли, дарма що тепло взутий. О 12-й год. зупиняємось на дерев’яному мості через Збруч. Кордон! Чи пропустять нас з отакою горою речей? Чи пропустять мене з одним лише штампом польової жандармерії в пашпорті без посвідки, що

я евакуйований? Офіцер, літня вже людина, оглянув нашу фуру, розпитав, забрав наші документи. Г. і Л. пішли з ним до приміщення. Жду. Бачу сірий непривітний Збруч, знайомий незабутній Збруч! На колишній совєтській стороні рудіють волочиські руїни, ясно видко на березі розтрощені со-вєтські доти. Земле українська, яка ти нещасна! Раптом прибігають Г. і Л., зраділо гукають шоферові, щоб їхав. А потім, як поїхали, Г. мені каже:

— Ще хвилинка — і довелося б вас тут залишити. Ніяк не хотів німець вас пропускати, не бачив ще таких штампів у паш-порті і вимагав додаткової посвідки. Ледве його умовили.

— Дурний німець, — кажу йому з навмисною байдужністю, а сам радий, що так усе скінчилось, що їду вже по галицькій землі.

Г. теж дуже радий, що його барахла, його великих харчових запасів не чіпнули.

Села часто. Це одразу кидається в очі після потойбічного Збруча. А на дорозі, так само впорядковуючи її, мляво якось колупаються закутані люди. Вигляд відмінний — шляхцянський — і на плечах і на грудях раптом помітно білі латочки. Жиди? Вже ось два роки, як я їх не бачив. І дивно мені, і цікаво. Так, справді цікаві, виняткові часи переживати доводиться. Жидки сяк-так ліньки копирсаються в болоті й снігу, повертають у наш бік посинілі обличчя, хухають на руки, проводжають нашу машину чи то сумовитими чи збайдужілими поглядами, в яких стигне пригніченість, приреченість. Дорогою часто трапляються селянські добротні вози, запряжені добрими, здебільша високими, кіньми, що скидаються на поміщицькі, випещені й норовисті. В селах багато хат під сірою бляхою, села дуже чепурні, але ті ж самі наші наддніпрянські села, тільки вигляд культурніший, заможніший. І знову здається мені, що це сон, — я вже в Галичині!

О 2 1/2 год. дня Тернопіль. Зупиняємось у центрі міста: шофер і друпій військовий німець, що їде з ним в кабіні, йдуть обідати. Пані Стефа й мені пропонує хліб та ковбасу, а Г., подобрівши чи почуваючи докір сумління, наливає в чашку горілки. Не одмовляюсь, бо дуже змерз. Перехожі на хіднику пильно поглядають на нас, вгадують, що ми зі сходу — біженці, мабуть. Чую польську мову, чую також українську. Люди ще зодягнені досить пристойно, не такі худорляві, виснажені й обшарпані, як у Києві. Через півгодини рушаємо далі, обминаємо загін німців, що марширують головною вулицею під гуркіт барабанів. Давно вже не чув я військових барабанів, зайві тепер вони і здаються якимсь анахронізмом. Дорогою придивляюсь до цифрових стовпів, рахуючи дедалі нашу відстань від Львова, поступово знову мерзну, спадає вечір, міцнішає холод, починається заметіль, сніг і дощ, на моїй ведмежій шкурі намерзає льодова кора, хочеться спати, втома.., коли це обабіч частіше й частіше виринають із сутені кам’яні будинки, крізь затемнені вікна пробивається електричне світло, будинки наростають, на хідниках уже люди, уже височать телеграфічні стовпи, уже дзенькнув трамвай... Львів? Невже Львів? Так, Львів. Ось Личаків. Ось церква (чи костел) на горбку, з її парапету Рута показувала мені чудесну панораму Львова. Ось промайнула вул. Генінга — може, Рута зараз удома? Ось уже центральний майдан із пам’ятником Міцкевича, вдалі ледве помітні обриси оперового театру. Машина повертає вбік, на вул. Городецьку й під ЗО номером зупиняється. Довго вивантажуємо речі — яку ж силу-силенну барахла припер оцей Гороб...чик! Пані Стефа запрошує у них переночувати — спасибі їй, ввічлива, уважна жінка. Повечерявши в неймовірно холодній, як підвал, окремій кімнаті, вкриваюсь двома ковдрами й не роздягаюсь. Тепло нарешті, добре. Вранці голюсь, снідаю на запрошення Сте-фи, де снідають іще чоловік 8 родичів, а Горобець у цій же кімнаті лежить у ліжку, кайфує і раптом цілком серйозно каже дружині:

— Ти там обережніше з харчами, бо так ми скоро все поїмо...

Ну, хам та й годі!

По сніданку поспішаю геть із цієї хати. Стрижусь у поляків, здивованих моїми кондотьєрськими чобітьми й проханням розміняти 50 нім. марок.

— Oto buty! Pierwscha klasa! A moze pan jeszcze ma mareczki?

Нарешті я пострижений, чого ждав уже півтора місяці! Екзематозні вереди на носі й на щоках червонясто сяють, як совєтські ордени, але я вирішую забути про них, не думати — все одно це не допоможе. Йду до Спілки письменників й потрапляю спочатку до якоїсь жидівської установи — до Спілки треба через під’їзд. Застаю голову клубу Марганця — маленька, сухорлява постать з бистрими очима, як миш. Ага, це той інж. Марганець, що писав у "Н. д." про вагу м’ясного харчу в житті нації — м’ясний харч, мовляв, дає нації агресивний характер. Він розгубився, заметушився, дарує мені одразу пачку сигареток "Sport" і запрошує до їдальні снідати. П’ємо чарку, приємно розмовляємо. Він дзвонить до видавництва, просить Св. Гординського тимчасово прийняти мене на квартиру. Той охоче погоджується. Йду до нього до в-ва. Там шумна зустріч. Співробітники збігаються, пильно мене оглядають. Я почуваю себе ніяково під цим од-вертим безпосереднім тиском збурених почуттів. З’являється сивий, але свіжий ще Симович, вбігає молодий чорноокий Сте-фаник, підходить шпакуватий підтягнутий Шлемкевич, визирає з-поза натовпу худорлява, жовтава М. Струтинська, а С. Гординський досадливо розмахує руками, їсть лише очима, хапається і просить когось написати, що саме я розповідаю: він же цілком глухий. Потім ми з ним ідемо до нього додому, щось по дорозі намагається він мені розповісти, але з ним говорити дуже тяжко. Вдома зустрічає нас мати, стара п. Олена, огрядна, сива привітна жінка. Потім надвечір з’являється молодий брат Володимир (Дуньо), стрункий, жвавий, привабний з вигляду, інженер. П’ємо чай і без кінця точиться розмова. А ввечері Святослав, Володимир і Тамара (артистка балету, подруга Дуньова) ведуть мене до закритої їдальні артистів, де мій незвичайний зовнішній вигляд (особливо чоботи з розтрубами, пухнастий светр і обсмалене вітром, позначене болячками обличчя) привертає загальну напружену увагу. На столику нашому з’являються пиво й сосиски — еге ж, у Львові можна ще жити й

частуватися. З сусідньої кімнати раптом вбігає трошки сп’янілий Йосип Гірняк і кричить артистично на всю залу:

— Аркаша! Дорогий Аркаша!

Обійми, поцілунки. Тут уже і Добровольська, дружина Гір-някова (гай-гай! Черкаси 1920 р. і театр ім. Ів. Франка, Харків 1925—30 рр. і наш "Шільйонський замок" на Жатківському проїзді, час біжить, час наклав на цю жінку, що зовсім постаріла, свій невблаганний знак...). Потім приходить високий, худорлявий з довгими руками і якимись неспокійними, хоч і стомленими очима, — Юрій Косач. Він ніби ховає од мене свій зір, але я почуваю, що потайки він увесь час пильно стежить за мною, ловить кожний рух, кожне слово. іут же знайомлять мене із якимсь величезним дядьком — це Петренко з Полтавщини, старий емігрант, а тепер директор і-ту народної творчости. Знайомлять із др-м Лужницьким, довгим та сухим, як кістяк, на черепі якого дивно ще збереглися хворобливо-синяві запалі щоки. Він — голова Спілки. Він каже мені здивовано:

— То це ви майже помирали? Ви? Ну, коли б я помирав — інша річ. А ви... та у вас же, дай вам Боже, здоровезний який вигляд!

І справді, я погладшав за останній час, ще й ці останні п’ять днів на степовому повітрі дуже мене освіжили. Гірняк теж дивується, згадує, який я був нужденний у Харкові, і розповідає, як ми з ним, страшенно зголоднілі й виснажені, уминали житні галушки в харківській укр. поліції, що зглянулась якось над нами та запросила пообідати.

Поспішаємо додому, бо ходити у Львові дозволено до 9-ї год. вечора. Вдома ще довга розмова, жадібно розпитують мене про Україну. Лягаю в чисту теплу постіль, вперше по багатьох днях сплю як слід.

Цікава, гарна ця родина. Живуть усі разом, живуть злагідно, підбадьорують одне одного. Батько, що помер два роки тому, — відомий

літературознавець, дослідник якраз підсовєтської укр. літератури. В своїх працях, як тепер мені стало відомо, не раз і про мене прихильно згадував. Старший брат Богдан — досвідчений, досить уже знаний у Львові лікар-терапевт. Другий син Святослав — здібний маляр і поет. Третій Володимир —так само здібний діловитий інженер, директор кількох львівських підприємств. Нарешті дочка — талановита піаністка у Відні. Молодець батько, дбайливо виховав дітей. Більше б нам отаких батьків, отаких українських родин. Ставлення до мене було сердечне. З першого ж дня створено таку атмосферу, що почуваю себе, як у давніх знайомих, навіть приятелів.

27Дії — 43 р.

Вчора о 5 1/2 год. одвідав митр. Шептицького. Були ще харків’яни Шевельов, Гільов і проф. Зайцев з Охтирки. Крім того, Багрянівська (ну, й балакуча дама!) та голова жін. комітету у Львові, дуже симпатична людина. Я сказав митрополитові привітальне слово від усіх і найбільше з ним розмовляв. Митрополит сидів за невеличким столиком, весь у чорному, підперезаний старим шкіряним поясом. Столик спереду задрапований теж чорною тканиною, що закриває його спаралізовані ноги. Великий палець на правій руці теж спаралізовано стирчить убік, весь п’ястук трохи скарлючений. Але ота велика гордовита голова, отой лоб широкий і вигорблений ніс, ота буйна сива грива на голові і така ж буйна, срібляста, як потік, борода — справді це дуже яскрава постать, імпозантна, велична. І могутнім духом віє від неї. А в поведінці дуже простий, без найменшого напруження. Щось привабливе є в ньому, і говорити з ним легко. Знає він дуже багато, пам’ять дивовижна. Говорили спочатку про боль-шевиків, про наддніпр. Україну. Каже:

— Знаєте, історія ще не довела, що марксизм цілком безпідставний, що він зовсім не виправдується життям. Ні! Але боль-шевизм — це рішуча компромітація марксизму. Маю, між іншим, відомості, що большевики хотять втягти китайців для боротьби в їхніх лавах проти Європи. Якщо Англія й Америка допоможуть збройним матеріалом, то розумієте ж, китайці не потребують особливих зусиль, щоб виставити одразу проти

німців якихось 50 мільйонів людей. Це буде страшне! Бог тільки знає, чим взагалі це все може скінчитися.

Говорили про теперішній внутрішній стан на Україні. Мало, зовсім мало втішного, хоч останніми днями виникають ознаки деякого покращання. Треба надіятись, треба вірити.

Я потвердив цю думку своїми спостереженнями над нашим наддніпр. селянством — був там завжди сильний спротив чужій пригнічуючій неволі, залишився він і тепер. І селянин вірить тільки в себе, вірить, що зрештою після всіх страждань чогось кращого доможеться.

Цікаво ще: нічим ця людина не виявляла специфіки свого особливого становища. Дуже проста поведінка, філософськи заглиблена думка. Непримушена житейська звичайність і стареча, набута довгим досвідом мудрість. Навіть натяк на яку-небудь церковницьку обмеженість виключений був його світськістю й шляхетністю. Хороший чолов’яга, і нагадав мені чомусь (серед навали книжок у цій його кімнаті!) — нашого мудрого українського діда... на пасіці.

28/III — 43 р.

Неділя. Сірий день. Зранку понаписував листи Руті, Костю-кові, Самчукові, Базилевському. Увечері на 5-ту год. запрошений до Єндика, де мають ще бути Стефаник, Гірняк, Добровольський.

Вчора зустрівся із старим Карманським. Пили пиво. Жалівся він, що його тепер гнітять за услужливу поведінку перед большевиками — тільки місяць тому прийняли до членів Спілки. Мовляв, інші тоді теж запобігали перед большевиками (напр., Шкру-меляк, Шиян, Цурковський), але їм якось минулося, а з нього зробили громозвід. Я хотів йому сказати, що він, порівняно з ними, — визначніша й відповідальніша постать і що він справді перед большевиками перестарався, але вирішив не завдавати старому зайвої досади, промовчав. Він каже, що написав чимало нових

речей. Розповідав про останні хвилини В. Пачовсько-го, який перед смертю дуже розчарувався в своїй пронімецькій орієнтації. Пачовському поклали в труну (так він заповів) його камінчика із Золотих Воріт, що він привіз із Києва 1940 р., і найулюбленішу книжку творів. А похорон був велелюдний та імпозантний, про що небіжчик також завжди мріяв.

Учора обідав з двома кубанцями-втікачами — редактор ставропільської газети й педагог із Краснодара. Редактор, хоч називає себе українцем, але говорить російською мовою, типовий русачок. І лає галичан за націоналістичну обмеженість, за упереджене ставлення до них обох з боку львів’ян. Я, звичайно, виправдував і захищав галичан. Смішно й приємно було постерігати, як ці два недоноски корчились. Атож, українці — це справді щось відмінне, самобутнє, яке ще покаже всім свою непоступливість і силу.

29/I1I-43р.

Вчора у Єндика кріпко випили. Сп’янів, чого давно-давно вже не бувало. Гірняк, теж п’яний, вів мене додому темнющими вулицями, поцілував наостанку, а вдома Дуньо ще поставив чарочку якогось особливого питва. Щоб краще почуватися, я перед сном зробив собі штучну "подорож до Риги" і заснув одразу блаженним сном немовлятки. Прокинувся о 5-й ранку і почуваю, що виспався. Легко мені, добре мені — краса! — і страшенно хочеться жінки. Давно вже переслідує мене це невгавуче прагнення — треба щось у цьому напрямкові розпочинати. Я напився холодної води і враз знову сп’янів, знову ліг, проспав аж до 8-ї год, вже й л. Олена іукнула під дверима: "П. Аркадій, чи ви ще спите?" А тепер почуваюсь мляво, розхитано. Сп’яніння ще остаточно не минулося. П’ю холодну воду без кінця, як верблюд. Але, поза всім, радий, страшенно радий, що можу вже отак випити чарку і організм вигримує — жодних ускладнень в шлунку! Взагалі диво дивне: одразу по приїзді до Львова пішов до Б. Гординського, доброго терапевта. Той розпитав, оглянув, каже, що я майже здоровий, але потребую ще для пев-ности рентгенізації. Другого ж дня у клініці пр. Панчишина мене рентгенізував др. С., дуже дбайливо вивірив, і виявилось, що моя виразка цілком

зажила, шлунок, який раніше був опущений, піднявся, вирівнявся, все в нормі. Говорив я із пр. Панчишиним. Лікарська нарада врешті прийшла до твердого висновку, що мені можна і треба обійтися без операції, треба лише якнайшвидше виїхати для лікування до Моршина, покинути назавжди палити. От справді пощастило! І така розв’язка дуже піднесла мене морально. Я тут швидко почав набирати сил, дарма що харч поганенький і мотаюсь багато. А водночас і екзема почала слабшати, зникати. Обличчя майже зовсім стало чисте, сверблячка на тілі дедалі менша. Проте був я тут у найкращого дерматолога, прф. Маркова, він порадив зробити 10 впорскувань "БесЬоІіпі" і зажити якихось крапель. Та й ванни моршинські, казав, чимало допоможуть. З Моршином справу я швидко поладнав, маю вже путівку, особисту візитівку з належним розпорядженням від д-ра Сопуляка з Кракова. Через два дні рушаю до Моршина, де мене вже ждуть, бо прочитали про мій від’їзд туди в пресі і недавно перепитували, коли ж саме прибуду. Обставини складаються якнайкраще. На додаток я за цей час іще встиг і зуби як слід полікувати (два вирвав, і були ці два, як виявилось, дуже загрозливі), а лікарка п. Рожанковська ні за що не хотіла взяти з мене платню.

Львів приймає мене надзвичайно гостинно. Якраз за кілька днів перед моїм приїздом з’явилась моя стаття в "Краків, вістях", у двох числах: "Мобілізація письменників", і це було наче підготовкою до мого приїзду. Про мою появу на львівських обріях дуже докладно імпозантно інформували "Наші дні" два тижні тому, повідомляли також ті самі "Кр. вісті", називаючи цю появу визначною подією, і "Нова доба" (орган для укр. полонених), і берлінський "Голос", де вміщено великого дописа: "Зустріч з Аркадієм Любченком", а нещодавно Ю. Косач у листі до С. Гординського надіслав окремо друкований на машинку текст радіомовлення про мене, що було подане 11/1II радіостанціями Бухаресту, Братислави, Риму, Гельсінкі, Шанхая тощо.

Допіру принесли мені листа з Варшави від Ю. Липи. Приязний, теплий лист. Посилає свою брошуру "Життєпис батька" і каже, що Є. Маланюк домагається конче мого приїзду до Варшави та моєї доповіді в укр. комітеті. Навряд чи це зараз здійсниме, німці не дадуть перепустки.

Цікаві настають часи: німці, здається, починають розуміти, що без розв’язання укр. проблеми важко або й зовсім неможливо здобути перемогу. Тільки дуже повільно і, видко, неохоче приступають вони до розв’язання цієї проблеми — і хочеться, і колеться, і партія не велить. Половинчастість, дріб’язковість, тупцяння. Доки ж це буде? І чи не буде це загалом пізно? Днями радіоповідомлення: у Вінниці створюється якийсь Укр. Нац. Комітет (очевидно, на зразок російського в Смоленську з ген. Власовим на чолі) і починається формування укр. нац. добровольчих загонів у... Харкові. Чому у Харкові і чому тільки добровольчих? Це не дасть жодного ефекту, бо кожен скаже собі: "А за що я буду воювати? А коли в полон потраплю, то мене негайно розстріляють, як бандита — інакша річ, коли б я був мобілізований і користувався б, на випадок полону, міжнароднім правом захисту". Дурні ці "визволителі" та й годі. Поки не пізно, треба проголосити укр. державу, сформувати уряд і заходитися негайно коло утворення укр. нац. армії. Об’єктивна дійсність цього вимагає дедалі рішучіше. Партія мусить хоч-не-хоч поступитися своїми доктринами щодо нижчої укр. раси та взагалі винищування слов’ян. Партія помилилась і мусить негайно помилку виправити, бо для німців тепер "об спригнуть не может бить і речі, вопрос об том, как би слезть..." І Wermacht, кажуть, невдоволений. І в Італії серйозні заворушення. І бувають такі випадки, що у Львові в трамвайних вагонах самі німці скидають шнур, який відділяє "чистих" від "нечистих" і пропонують демонстративно "нечистим" заходити й сідати на тій половині, де "nur fur deutsch". А Москва тим часом починає підкреслену акцію за Україну, Сікорський в Лондоні зазнає неприємностей щодо своїх територіальних апетитів, а Корнійчука зроблено заступником Молотова. До речі, здається мені, що це — початок кінця Корнійчукової кар’єри. У...ть [неценз. — Ред.] його остаточно, і при першій нагоді жбурнуть його геть, як зайву вже ганчірку. Давно знаний метод Москви.

31/ІП — 43 р.

Завтра рушаю до Моршина. Морока з перекладанням речей. Частину речей залишаю у Гординських. Святослав мене вранці сфотографував — різьбяр Коверко хоче мене "різьбити", і йому потрібне фото.

Вчора послав мамі посилку: ліки для неї й речі для малого. Мій Лесюк обдертий, треба його підлатати. Мама в листі, якого одержав 26/III, просить, щоб малого поки що з Києва не брати, аж допіру восени. Вдома включають нам електричне світло... тоді, коли мене нема й коли дні взагалі стають довші. Вчора ж дістав за 39 злот. нові добрі черевики (за талоном) — допоміг Стефаник, спасибі йому.

Одержав 25/III листа від Рути. На Великдень вона не приїде, а поїде з товариством в Альпи. Висловлює радість за мене, вітає, бажає, але почуваю в її поведінці якусь зупинку. Може тому, що я довідався про її велику заінтересованість Й. Позичанюком (від її ж мами) і написав їй, щоб не турбувалась — Позичанюк бо здоровий та цілий, працює в Берліні, звідки написав мені цими днями дуже теплого листа. А Руті, видко, після цього стало незручно. Чи, може, вона має там нові захоплення — молодість, весна! Хай собі, це її право, і я передучора надіслав їй щирого листа, в якому ясно даю зрозуміти, що моя присутність у Львові не може її ані в чому обмежувати. Навпаки, мовляв, за її радощі в житті я тільки радітиму, а про щось ґрунтовніше в наших взаєминах не слід і помишляти, бо між нами лежить далека відстань років. Та й те: пішла вона все-таки найнебезпечнішою дорогою — театру! Не послухала мене, не пошанувала моєї щирої ради. Буде каятись. В драмі їй, поза всім, бракує голосу. А в музиці — і навіщо їй ота арфа? Як подумаю — досада й відраза мене бере. Вже обрала б собі рояль. Ні! Арфа! Ах, Боже мій, який сахаринний сантимент! Яка вбивча іронія! Закрутилась дівчина без твердого батьківського скерування, та ще й далеко від дому, і може погано скінчити. Жаль, але я тут безсилий.

Ну, що ж... Вертаю тепер трохи назад, згадую 25/III, старанно опрацьовував матеріал]. А 26/III дав до "Н. д." різні фото Хвильового й ВАПЛІТЕ — травневе число буде присвячене Миколі, і я пообіцяв дати спогади про нього. Зустрів 24/1II у видавництві Т. Осьмачку — не впізнає

мене. Підійшов я до нього, а він підвівся, мурмотить: "Я, вибачте, тепер такий схвильований, аж хворий. Я не можу з вами говорити. Я колись потім... Я трохи зміцнію... вибачте..." Ну, чудак, та й годі, справді хвора людина. Я одійшов, вражений — недарма ж він уже років сім ходить під ознакою божевілля. Щось негаразд із ним. І тут, у Львові, геть від усіх сторониться, містифікує, одверто сповнений манії переслідування. Як поет ані трошки не посунувся вперед. Жаль. Пропадає. І нічого вже йому не допоможе. Того ж 24/ІИ Симо-вич допитувався, як саме розв’язали ми в Києві справу з латин, транскрипцією, і, загалом згоджуючись, вносив деякі свої поправки, зокрема — сЬ (уз). У в-ві познайомили мене з Дзісьом, який місяців кілька тому чув большевицьку радіопередачу про мене: мовляв, приходжу я до фельдфебеля гестапо й не можу з ним по-німецькому порозумітися, тому пишу пальцем на стіні. Він заявляє, що йому укр. культури не треба, але коли довідується, що я можу з чорного робити біле і навпаки, то охоче приймає мене на службу. Потім згадується старий вуспівський анекдот із моїм "комбайном", ще якісь висміювання, і нарешті обвинувачення в усіх смертних гріхах та тяжкі погрози. Уявляю собі, як це все мусіло бездарно й грубо виглядати! А передучора мені снились оті "братішки" — ловив мене П. Усенко й многозначно нагадував, що я винен советам багато грошей за моє лікування, хотів мене за допомогою НКВД заарештувати, а я скочив на трамвай, зник у юрбі, потім опинився десь на великому міжнародному вокзалі.

3/IV — 43р., Морити

Окрема кімната в буд. відпочинку УЦК. Третій поверх. Вікно на схід, при якому зараз сиджу. За вікном жовтаво-сіра трава торішня, голі дерева в саду, переважно дуби з рештками іржавого торішнього листя, далі — залізнична колія, за нею санаторійні будинки, з-поміж яких один вирізняється написом: "Cafe Tirol" (гай-гай, минула Польща!), а ще далі — помірне узгір’я, що на нього сходить стрункий, іусто-зелений ялиновий ліс. Допіру пробіг потяг із Станіславова, повіз карпатське дерево й сіно. День сірий, хмарний, як і вчора. Хвилинами налітає рій білих сніжинок, що

враз тануть — дерев’яний хідник від нашого будинку до колії темно вилискує.

Я щойно прийшов з корпусу, де пив натще гірку моршинську воду + дві таблетки Віші. Крім цього, маю прийняти певну кількість гарячих борових окладів на живіт та соляних ванн, призначених др-м Вахнянином, який вчора мене консультував. Потрібна також дієта й достаток вживання молока та масла, чого якраз бракує в харчовому раціоні буд. УЦК. Харчі тут дуже, дуже скупенькі. Але я' поки що маю слоїк перетопленого масла, взятого ще з Києва, а молоко доведеться докуповувати. Хліб дають глевкуватий, грубий, поганий, але др. В. написав вимоіу до дирекції на дієтичний хліб — може, пощастить одержати. Одним словом, починаю рішучий бій з моєю проклятою хворобою, всіх зусиль прикладу, щоб її нарешті перемогти. Одночасно, звичайно, добиватиму й екзему отими дванадцятьма солідними набоями, що з такими труднощами ледве добув у Львові, та кулеметним обстрілом крапель "Цеорапсагріп’у". Вона, між іншим, в останніх днях знову дається відчувати.

В будинкові прийняли мене добре. Хвилинами аж не вірить-ся, що я в санаторійному будинкові, на курорті. Надзвичайно разючий контраст після Києва, особливо після тієї голодної, моторошної, смертельної для мене осени.

Приїхав сюди 1/1V увечері. Знайшов будинок, але не міг знайти входу до нього й зазирнув з веранди крізь вікно до освітленої кімнати: при столику грає з кимсь у шахмати молодий патлатий Керницький. Я стукнув і наблизив обличчя до скла. Він зиркнув, упізнав, скочив, побіг. Знялась метушня, і назустріч мені вже вийшли директор будинку та др. Сопуляк із Кракова, що якраз на цей час тут об’явився в зв’язку з приїздом швейцарської місії "Червоного Хреста". Ми з ним познайомились іще у Львові, в УЦК, де він дав мені візитівку з розпорядженням прийняти мене на лікування до Моршина.

Керницький виявляє зворушливу увагу, водить мене скрізь, ознайомлює, розповідає. Вчора зайшли з ним трохи в ліс (тут ліс і по той бік, на захід), ноги наші м’яко грузли в зеленому мохові, гілки злегка потріскували, сосни вгорі металево з легким свистінням шуміли ("А сосни гудуть, гудуть... ой, ви, сосни мої, азіатський край!"— згадав я вголос). А він трохи схвильовано розповідав мені про найгіршу сволоту в місцевому письменницькому середовищі перед двома роками — про С. Тудора й Галана. Виявляється, що в перший день війни С. Тудор, який уже став кандидатом партії і заступав О. Десняка (секретар львівської Спілки, що пішов у відпустку), — Тудор, мовляв, поспішав до обкому із готовеньким списком ненадійних, націоналістично настроєних письменників. Біля поштамту упала й вибухла одна з перших німецьких бомб і вбила Тудора. Чи ж не знаменний вияв долі? Оце справді — "преступлєніє і наказаніє".

А Керницького, здібного прозаїка і хорошого хлопця, жаль — його підточує, з’їдає сухотка. Він, видко, заповзято бореться, та коли вже почала вона їсти хлопця замолоду — зле буде... Допіру перервав запис, ходив на другий сніданок до другого, основного корпусу (11 год.). Під час сніданку подають мені листа зі Львова від Єндика. Пише:

"Вельмишановний і любий товаришу. Припускаю, що ви з’явились у Львові з бучком, і тим-то позволяю собі переслати на Вашу адресу 1000 зл. Роблю це в формі позички, про яку забуваю по висланні, бо такий є старий звичай печенігів. Роблю це з багатьох причин:

1. Думаю, що ви будете мати з цієї невеличкої суми більше приемности в Моршині, ніж у Львові.

2. Ви належите до групи людей, що в свій час символізувала відвічний гін нашого народу, а символізувала вона це в спосіб знаменитий.

3. Бо ви є файний хлоп.

4. Іт.д.

І т.д. пишеться в нас тоді, коли взагалі не знається, що далі писати.

Кріпко тисну Вашу браву правицю.

Вам щиро відданий Єндик.

Львів, дня 1/ІУ — 1943р.".

Отака несподіванка! Ти, Єндику чорносмаглий, теж — файний хлоп. Не в грошах, звичайно, тут діло (гроші у мене якраз є), а в душі твоїй, простій, щирій, високого злету й розмаху. Таким я тебе відчув з першої хвилини знайомства і бачу, що не помилився. В тобі багато є чогось нашого, наддніпрянського, і зокрема — ваплітівського. Який ти відмінний від більшосте галичан, іще, на жаль, позначених обмеженням, браком напористости, низькопоклонництвом, улесливістю, боязкістю, дріб’язковістю, скрупульозністю. Ти—новий тип галичанина, власне — того нового соборного українця. Гроші тобі при першій же зустрічі я поверну ціленькими, а за те, що ти такий — хвала тобі і сердечне спасибі.

Тут, у будинкові, перебуває і Креміна, старий мій знайомий з Харкова — ще в ДВУ, коли я працював редактором, він увесь час працюваб бухгалтером. Дивно якось: від часу до часу доля стикає нас на важливих життєвих переходах. Так було восени 1933 р., коли я після висипного тифу приїхав на відпочинок до письменницького будинку в Межгір’ї і зустрів його. Потім — у Харкові, 1941 р., теж восени, коли після здобуття міста німцями вперше вийшов на вулицю і зустрів його на Сумській. Нарешті — тепер. Він евакуювався з Харкова, нудьгує вже за Харковом, але поки що побоюється вертатись. Хлопець розумний, розсудливий і, безсумнівно, переконаний українець. Вчора багато розповідав мені про евакуацію Харкова, висловлював цікаві, здорові думки щодо сучасного стану України й перспектив у майбутньому. Мислить реально, прагне щиро і тим часом наполегливо вивчає нім. мову. Отакий собі бухгалтер. Більше б нам, більше цих бухгалтерів!

Передучора, їхавши зі Львова, мав просто насолоду, чуючи в купе виключно українську мову: їхали студенти й студентки, укр. поліцай, кілька сільських хлопців, якийсь урядовець зі Стрия. У Стриї я віддав на вокзалі речі на схованку і пішов оглядати місто. Рівні чисті вулиці, чепурні будинки, але руху значно менше, ніж, прикладом, у Тернополі, і скрізь на всьому лежить помітний відбиток тихої теплої провінції. Як далеко, далеко війна! Одна вулиця в центрі побіч костьолу (готика ця теж обмежена, провінційна) — називається БсгешсгепкоБ^аз-бє. А в кафе, утримуваному місцевим комітетом, на стінах, облямованих візерунком укр. вишивки, висять портрети Гітлера і Петлюри. Думаю собі: спробував би якийсь наддніпрянець отам у нас почепити цього портрета та ще в "публічном месте"! І згадав Козика, харківського художника, що перед самою евакуацією видав кілька портретів, в тому числі і Петлюри. Коли німці довідались про це (а донесли росіяни), Козика хотіли під гярячу руку розстріляти. Врятували друзі тільки тим, що нашвидку зібрали всі кілька десятків розповсюджених вже портретів і принесли до відділу пропаганди. Безглуздя! Але що б там не було, які б прикрості й труднощі не повставали, яка б інквізиція не загрожувала, — ти, Галілео, лишаєшся незмінним, бо... бо вона все одно крутиться. І вірю я, свято вірю, що саме тепер таки викрутиться. Страшні поневіряння, тяжкі страждання, але... "даром нічто не дайотся, судьба жертв іскупітєльних просіт". Тут навіть так: смертію смерть поправ. І прийде, і буде радісне осяйне Воскресіння!

В Стриї, пересідавши о 7-й год. на станіславівський потяг, спостерігав крізь вікно групу італійських офіцерів. Жодної військової виправки, якісь присутулені малорухливі незграбні постаті, і незграбности [стиліст, незроз. — Ред.] особливо майже партикулярна уніформа — оті шинелі a la raglan, широкі та бахматі, або капелюхи з перами. Один, чорнявий, вродливий середніх років із сумними очима й виразною втомою на всьому обличчі, сидів понуро. Потім добув із портфеля сире яйце, випив; добув білого дуже сухого коржика і ножиком колупав його, їв по кришичці, мляво й довго жуючи. Інші мовчазно товпились тут же на пероні біля купи їхніх валізок. Невеличкі, миршавенькі, якісь підтикані, обсмикані. І це — вояки? Та наш український парубок проти них — Геркулес. Недарма ота тітка на Харківщині, давши притулок у своїй хаті одному з цих "вояків",

що тікали з Дінця, закутані в ковдри, сказала сусідці, тицьнувши на лежанку:

— Отам воно сидить... хай хоч душу нагріє, бідне та нещасне.

Мадяри зовсім інші — на зріст вищі, кремезніші, загалом здоровілі. І виправка у них почувається військова. Але що жде цих мадярів на випадок, коли цілком переможе Німеччина? Адже вони — не арійці. Скільки сьогодні диких протиріч! А нас що жде? — адже ми — слов’яни.

5/ІУ— 1943р.

Німці війну програють. Дедалі з більшою певністю приходжу до цього висновку. Вчора вранці перед сніданком гуляв на повітрі, дорогою на Болехів (так щодня годину-півтори гуляю), і зупинився біля братньої могили край дороги на узліссі. На могилі білий березовий хрест, на хресті дошка з написом: "Борцям, полеглим за волю України". Я зняв капелюха, станув схвильовано. Густий ліс теж стояв над могилою задумано, ялини стиха шуміли, ворушилась руда трава на могилі, злегка взята вітерцем, і знаменно, велично німів білий хрест. Хто вони, ці борці? Молоді, старі? Від чиєї руки полягли — большевицької, польської? Не знаю, не хочу навіть знати, їх так багато! Скрізь, скрізь...

Так багато пролито української крови, так багато ще й зараз її ллється. Невже даром? Ні! Не може бути.

Я знову Думав: чим, як скінчиться ця війна, і ясно повстав твердий висновок, що німці її програють, але й большевики не виграють, заваляться. Дуже загадковою є поведінка Японії. Може, це тому, що я зовсім погано інформований, — не збагну, не зорієнтуюсь як слід. А проте здається мені, що саме вона, Японія, щось хитре задумавши, лише наприкінці подій вповні розкриє свої заміри, вразить несподіванкою і старанно збереженою силою, категорично продиктує свої вимоги, накине

свою незаперечну волю всьому Сходові. Здається мені, що так воно зрештою мусить бути.

Через дорогу проти могили — стара мурована капличка. Зазирнув у розбиту шибку дверей: на мене з павутинної сутені суворо й сумовито дивились троє святих. Великий старий образ геть почорнів (це ще більше підкреслював рушник, який обрамляв його, мов рямці), і святі видніли з темної глибини, наче з вікової далечини. Така відстань сивезна мимоволі збуджує цікавість і пошану. Пройшовши таку відстань у віках, сповнених бур і страждання, можна справді набути мудрости, вміння передбачати. І я намагався вгадати за похмурим виразом цих тьмяних облич, чим саме дихає сьогодніший день і що обіцяє загайне, тривожне завтра? Там, ген-ген у затьмареній далечині, проступало знайоме минуле моєї України, і що ближче сюди, до денного світла, — ставало воно виразнішим, тривожнішим, болючішим. А вчорашніше вже ятрилось пекучою раною, сочилось липкою, терпкою кров’ю. Я зрозумів ці суворі, сумовиті очі святих, але мене враз охопило обурення: чому тільки терпіння, тільки страждання? Якщо стражданнями треба здобувати істину, то їх ми зазнали вже чи не занадто. Дивно, як вони досі не обертаються в своє заперечення. В такому разі заперечую я. Я роблю рішучий виклик. Жодної безоглядносте, відчайности — я роблю це свідомо, спокійно, твердо. Боже, ти чуєш? Де — не дріб’язкове бунтівництво замисленого неврастеника, ні! Якраз я почуваю, що ти, створивши мене здібним страждати й терпіти, даєш мені силу повстати й звірячим терпінням, прадавньою витривалістю перемогти страждання. Я тебе закликаю не тільки в свідки, але й в спільники. Підемо разом, Боже! Я створений за твоїм образом і подобою — тому не винен, що прагну волі, не хочу коритись.

Аркадій Любченко

7/IV— 1943 р.

Зараз 5 1/2 год. дня. Сонце, тепло, тихо, сухо, дарма, що зранку вітер був і падав сніг з дощем.

Допіру прийшов після першої соляної купелі — добре, трохи почувається втома. Вранці після звичайної порції теплого гіркого й соленого питва (ой, гидке ж!) гуляв годину в лісі під дощем. Сильний запах прілого листя, ноги грузнуть, чвакає набрякла валява, хрускають галузки, сльозинки скрізь на вітах — немовби осінь, немов і весна. Ні, в повітрі вже ясно вчувається весна. Якесь ріденьке кущовиння викинуло подекуди фіалковий цвіт. Вперше таке бачу. Нарізав пучечок, але в кімнаті воно почало занадто приїсно пахнути — віддав служниці.

Днів два тому чув і бачив високо на дереві першого солов’я. Він уже пробував співати, тільки ще не вковиристо, несміливо, як захриплий, — і було це справді зворушливо. Позавчора пізно увечері, год. о 8-й, летіли гуси, кишкали жалібно на все небо. Я розчинив вікно, висунувся і довго слухав їх, радіючи життю. Брожу перелісками, як зачудований, придивляюсь, прислухаюсь, і все таке нове, зачіпливе, незнане, дивовижне, ніби вперше бачу я цей світ. Корисгаюсь, поки можна ходити далі від дому, бо через кілька днів доведеться вже обмежити себе: небезпечно. Хто зна, що може спіткати мене за першим-ліпшим деревом чи в якому завгодно ярку. Адже рука НКВД досить довга й пролазлива. Цими днями викрито серед співробітників Кургаус’у чотири жидівки, а вчора вночі втікло два співробітники (досить відповідальні) — жиди, що так само досі приховувались за польською мовою з польськими документами.

Пишу зараз нарис про Хвильового до травневого числа "Н. д.". Прочитав "Розподіл Росії" Ю. Липи — розкидана книжка, млявий виклад, поверховість, примітивність. Наддніпрянців такий матеріал (мало обгрунтований) навряд чи переконав би. Інша річ — "Призначення України", яку зараз читаю. Так, мовби не той автор писав.

Передучора ввечері покликали мене вниз, — мовляв, секретар місцевої сільради просить мене і Керницького на чашку чаю. Виходжу, а там, крім них, ще й комендант місцевої поліції. Рекомендуються, ведуть до того самого "Tirol", що видніє з мого вікна. Кафе вже зачинене, але хлопці рішуче стукають, і боса сонна дівчина відчиняє. Проходимо через

кухню, потім якимись закапелками на другому поверсі, де так само сплять дівчата, нарешті опиняємося у великій ледве освітленій залі кафе, де в одкритій грубі горить гас, а перед грубою на залізній койці спить ще одна дівчина. Говоримо пошепки, ступаємо навшпиньках. Все виглядає учуднено і таємничо, як початок якогось пригодницького роману. Коли сіли до столика й дівчина принесла випивку та закуску, несподівано з’явилась стара сива жінка в чорному. Це — власниця кафе, польська графиня. Вона хвилювалась, щоб не зазнати неприємностей за таку пізню годину. Комендант заспокоїв, і всі заспокоювали, звертаючися до неї "бабуне". Вперше в житті сидів я в товаристві полісмена за чаркою горілки, полісмена культурного, ще й свідомого українця. При всьому моєму упередженні до всякої поліції не почував якої-будь незручносте — навпаки, було вдоволення. Виявляється, що переважна більшість укр. поліцаїв у Галичині — люди з середньою і вищою освітою. Багато інженерів, учителів, науковців пішли на службу до поліції, щоб тримати її на гідній висоті. Крім того, в ній тут вбачають новий зародок укр. армії. Поляки ненавидять її, і поліційна жовто-блакитна кокарда з тризубом — це ніж у серце кожному полякові.

Розповідають, між іншим, жарт, що має успіх у місцевих селах. Приходить геть побитий селянин. Його питають сусіди:

—Де ж це, Іване, тебе так побило?

— Та... на будівництві.

— Отаке! Як же це, чого ж це на будівництві морда побита?

— Бо то... на будівництві Нової Європи.

15/14 — 1943 р.

Чергова примха долі: лікар Вахнянин, єдиний в Моршині лікар, не може зробити мені заштриків від екземи, бо не має належного для

дожильних ін’єкцій шприца. Стільки років мучусь, стільки жду, знайшов нарешті доброго знавця-спеціаліста, добув нарешті на тяжку силу оці берлінські ліки, а зажити їх не можу, бо... сама лишень дрібничка, бракує шприца. Чи не ідіотизм? Мабуть, не хоче старий Вахнянин вовтузитись — складні все ж таки впоркскування, — тому й спроваджує мене з цими заштри-ками до Львова.

У понеділок 11/ІУ був Й. Гірняк у справах "Енеїди". Новини: днями має бути проголошена постанова про створення в Галичині української дивізії СС. Одночасно — ніби цілковите відокремлення Галичини від інших укр. земель. На сході, в Харкові, офіційно формуються укр. добровольчі загони під проводом трійки, куди входить Гуро-Горський, автор "Холодного Яру", якийсь іще Кожевніков, хтось іще третій, а командуватиме цією формацією хтось із колишніх большев. командирів, якийсь українець, що потрапив в полон. Чепуха-с! А галицькій дивізії заборонено нац. прапор і тризуб, лише надано стародавній герб Львова. Чепуха-с! А в зв’язку з цим усім у Галичині і зокрема у Львові велике збудження — сила-силенна чуток і спліток аж до ліквідації УЦК і створення окремого укр. міністерства на чолі з Паньківським, теперішнім заступником Кубійовича. Тоже чепуха-с! Волинь і Поділля тим часом охоплює дедалі сильніший партизанський рух. І коли не забувати, що в перспективі — літо, то це вже не чепуха-с.

19/ІУ — 1943р.

Вчора, в неділю, їздив до скель Довбуша. Власне, їздив до Тисова за Болеховим, а звідти пішки до Бубиша і далі лісом на гору до скель. Велична картина! Чи був там Довбуш, чи ні, але опришки могли отаборюватися. Кажуть, що це — залишки епохи льодовиків. І справді — несподівано на горі мовби із землі виросли велетенські скелі, що своїм геологічним складом відмінні від довколишніх нашарувань — дуже міцний пісковик. З темних видовбаних у камені печер, зі склепіння на другому ярусі скель, де старовинна засипана криниця, з довбаних високо у камені жолобів, з широкого рову й штучного підмурівку, що з заходу оточує відкриту галявину при скелях, — видко, що це була фортеця. І

прекрасна, неприступна фортеця. Ще кажуть, що тут був колись монастир. Тепер на галявині стоїть православна капличка, раз на рік тут правиться служба Божа і збирається багато довколишніх селян. На скелях скрізь численні написи прізвищ, стільки ж українських, як і польських. Висічено кілька тризубів, один з них зішкрябаний поляками, але його все одно добре видно. Вгорі, на чолопочках височать ялини і сосни. Як вони там пригнізди-лись — дивовижно! А коли ми вилізли на скелі й сіли (було нас

шість чоловік, в тому числі інж. Бартків — проводир і інж. Дми-тренко, наддніпрянець, старий емігрант), — який простір розгорнувся перед йами! Величезна гірська улоговина, сповнена синюватого димку, а далі горба гір, вкритих подекуди снігом, ще далі — гора з хрестом, що так і зветься "Хрест", місце першого і вдалого бою укр. легіону з москалями за часів Першої світової війни, а ще далі сивезна у снігу Магора... І така хвилююча височінь, і така чудесна далечінь, що мені наче відчулися в раменах крила, хотілось летіти. Сусіди щось говорили, а я хотів тиші, я старався не слухати їх (банальні досить фразочки) — я хотів станути отут на коліна і по-своєму молитись. Ще зрозуміліший і дорожчий став мені Жан Жіоно. А головне: це були свої, українські гори.

В Тисові бачив бойків, що йшли до церкви — Вербна неділя! Які своєрідні яскраві киптарики у жінок і складна майстерна вишивка на сорочках! Там же йшов серединою вулиці дід — кип-тар з вівчариком, домоткана сорочка до колін, доморобні ходаки й повстяні обмотки, капелюх, ґирлиґа в руках, а обличчя смагляве, аж чорне, смоляні очі, пишні вуса і сам увесь високий, стрункий. Ішов, як полководець.

В Бубнищах черідкою вибігли діти. Обличчя, поведінка, мова — як і в нашій Наддніпрянщині. А коли спустились зі скель до Тисовця (тут пором на Стрия), з одної хати, з вікна, при якому сиділо троє святкових дівчат, лунало так заохотливо "Баламуте, вийди з хати", що я мимоволі наблизився до вікна і підтягнув так само, на їхнє приємне здивовання. І знову ж — так, наче це моя Київщина, а не Карпати. Україно, яка ж ти велика, могутня, органічно ціла. Ти була і, що б там вороги не витворяли,

будеш Україною. І будеш все одно суцільною, єдиною, як ще ніколи. Твій час наближається.

Повернувши, застав у Моршині П. Сьогодні одержав листи від Рути (приїздить на свята до Львова і дякує за прекрасного листа!), від І. Вільде, від Струтинської з видавництва (нагадує про нарис, а він ще не готовий), від секції мистецтв УЦК (запрошують бути членом Репертуарної комісії).

І. Керницький читав чорновика — нарис про моє перебування в Моршині, овіяний сердечною теплотою. Хороший він, чутливий хлопець, усе мені хліб припасає (тут хліба обмаль), турбується за моє здоров’я, а сам, сердега, сухотник.

В Моршин приїхало багато нім. дітей, евакуйованих із пів-нічно-захід. Німеччини. Ходять організованими загонами по вулицях, співають. Заздрю їм. Коли б і ми могли так дбайливо, зразково виховувати своїх дітей! Чи привезуть мені Лесюка на свята? Отут би він побігав на волі, у лісі — зміцнів би, повеселішав. І залізниця, його улюблена розвага, — ось під боком.

11 травин

Три тиждні збігли непомітно. Багато нового і багато мороки. Найприємніше от що: 23/ІУ, у Велику п’ятницю, год. о 12-й дня покликали мене до телефону в директорському кабінеті — зі Львова голос Марії, а потім Лесика. Приїхали! Другого дня 07.15 зустріч їх на вокзалі. Лесюк, у синій пілотці та капітанці, у чобітках, видався більшим на зріст і грубілим. Він справді поправився, повний з лиця та рожевий. Молодець Марія, допильнувала добре. Не знаю, чим та як віддячитись їй. Власне, знаю, але не можу, ніяк не можу піти на те, чого вона дуже хоче. Не можу й не хочу себе зв’язувати. Вона це бачить, розуміє. Я всіляко намагаюсь вислизнути з цієї жіночої пастки м’ягко й еластично, а вона досить рішуче натискає й раз у раз почуває себе прикро. Два дні тому поїхала до себе

на батьківщину до Станіславова і Лесика взяла, щоб там його трохи одягти — він дуже обшарпаний (речі його, які я послав зі Львова до Києва, не одержано, мабуть, пропали в дорозі). Сьогодні або завтра вертатиме на Львів і привезе мені назад малого.

Малий у Моршині одразу пожвавішав, повеселішав. Бігає, грається досхочу, їсть так, як давно вже не їв (я йому багато чого докуповую). Хлопець чемний, виявляють до нього увагу й ніжність.

А свята... давно, давно не знав таких свят. Втішився дитиною, втішився природою, був у церкві, бачив першого дня гаївки у с. Довгому, їв паску та пив горілку й вино добре у О. Пелеха, у коменданта, у інженера Барткова, у себе нарешті. Бракувало тільки в цьому фізіологічному конгломераті доброї жінки. Є тут і дівчата гарні, досить схильні, але занадто багато до мене звідусіль уваги — нема як підступитися. А проте пора вже щось робити, просто не витримую. Одного вечора Марія ледь-ледь не впала жертвою — і добре, що я вчасно стримався. А Рута вже у

Львові, надіслала листівку, дякує за щирого листа, якого я писав їй ще до Відня.

У Львові Та по всій Галичині велике збудження — твориться дивізія СС "Галичина". Позолочена, але дуже гірка пілюлька.

Дивна річ: кілька днів тому сниться мені, що я їду потягом і маю пересідати на якійсь станції "Кримская". Ніколи такої не бачив і не знав. Тут мені вкрали дві валізки. Підіймаю тарарам, подаю заяву вартовому по станції якомусь Євеєву (ця станція під большевиками). Тим часом потяг починає відходити. Біжу за ним через якісь гори... а сьогодні несподівано довідуюсь, що на Кубані віддано большевикам станцію "Кримская". Значить, така станція справді є. Але чому вона мені снилась? Дуже дивно, аж трошки страшнувато.

12 червня, субота

Вчора Лесикові минуло 8 років — великий уже у мене син. Я подарував йому Франкового "Лиса Микиту", прекрасно ілюстрованого Е. Козаком. Хлопець почувається добре, посвіжішав, тільки худорлявий — цілими днями ганяє. Хочу віддати його до дитячого табору, що організується незабаром у Сколому.

5/УІ я "запричастився". Вертали вдвох увечері лісовою стежкою й були вже біля самого нашого "Беркута". Вона, звичайно, пручалась, я взяв її на руки й одніс трохи далі, поклав на траву, У неї дуже пружне тіло, гарні форми, груди маленькі й тугі, а шкіра як оксамит. Вона дуже гнучка, рухлива — їй 23 роки. Пручалась, захищалась мовчки, поки я не торкнувся "ним". Тоді глибоко зітхнула, враз перестала битись й легко віддалась... Ах, як потім пахла трава, яке запашне було небо і який чавунний, темний, застиглий, мов намальований, смерековий позаду ліс. Казка!.. Л. обняла мене міцно й поцілувала. Відтоді віддається мені щодня, і ми обоє тепер ходимо зачудовані й ніби трохи п’яні. Досить мені обняти її, лише доторкнутися, як одразу перебігає тілом струм, я миттю сильно збуджуюсь і хочу, хочу її. Аж самому дивно, звідки в мене стільки тієї пристрасті й сили.

Вчора одержав листівку зі Львова, пишуть Ю. Стефаник і С. Гординський, повідомляють, що цензура в Кракові пропустила мою книжку "Вертеп", і вітають.

Днями мав чималу мороку, добуваючи з гетто в Стриї Ле-сикові убрання. Вони там шились, аж раптом почалась акція на жидів, убрання застрягли в гетто, до якого вхід уже заборонено. Та й квитанції на ті убрання у мене не було. Моторошні хвилини, коли я проходив порожньою вулицею, а потім ліз у вікно, бо двері забиті, а потім якась жидівочка, що ще заціліла, вела мене сходами на другий поверх і далі амфіладою порожніх розгромлених кімнат, де лунко звучали кроки, а потім крик до мене гестапівця: "Was ist das?" І троє інших, побачивши мене, вхопились за зброю. На них вплинула моя видержка і сміливість. Пояснив їм, але, не

мавши квитанції, не зміг добути убрання. Потім несподівано допоміг мені моршинський комендант Гунц (укр. поліція), — в моїй уже відсутності сам знайшов усе й забрав.

Минулої неділі ходив у товаристві відпочивальників на прогулянку до Гребенева й Зелем’янки. Краса, краса!.. Карпати, бачу, мають свою властивість, вони відмінні від усіх тих гір, що я бачив: вони густо-зелені, без скелястих ребер, та плішин, вони соковиті і долини в них, як величезні малахітові вази.

Був на могилі Святослава в Гребеневі, над самим Опором, зараз же за мостом залізничним. Чи похований десь тут справді Святослав — хто зна. Але мимоволі проймаєшся трепетом, романтикою давнини, свідомістю величі свого народу. Я довго стояв над ямою, де 1908 р. якась дослідницька комісія з Черновець робила розколини, нічого не знайшла і так залишила яму розкопаною, — примітивні якісь археологи! Тепер яма заросла смереками... А неподалець, де пролягає залізнична колія, знайдено меча князівської доби. Товариство пішло собі, я залишився сам, і було мені трохи сумно й тривожно над цією німотною зарослою ямою — в ній, можливо, ховалась якась потаємна й значлива частка України. Я думав про майбутнє. Смереки теж були сумно задумані.

23/VI — 43 р.

Передучора пізно ввечері повернув зі Львова. Поїхав туди в п’ятницю 18-го, їхав вантажною машиною корпусу з інж. Барт-ковим. Прекрасний ранок. Перед Л., якраз біля граничного міського стовпа з погруддям лева, перепинила німецька варта, двоє жандармів перевіряли пасажирів (чи нема жидів?), потім перевіряли речі (чи нема спекулянтів або, як тут кажуть, паска-рів?). У одного пасажира була пляшка горілки й пляшка вина — німці довгенько допитувались та облизувались, але віддали. У Львові авто зупинилось під оперовим театром, звідти трамваєм доїхав я до квартири Гординських.

Входжу — стара пані зустріла мене, як завжди, привітно. Виявляється: Маланюк уже кілька днів живе у них, крім того, приїхав з Рівного Самчук, а з Берліна Косач. Випадковість, але яка знаменна! Стара п. розповідає, що вчора разів 10 дзвонили звідусіль, допитуючись, чи я приїхав. Десь через хв. 15, коли я вже почав голитись, приїхав Улас. Обійми, тепла зустріч. Він ще в якихось справах на Берлін, затримався спеціально у Львові, щоб побачитись. Йдемо згодом до видавництва, звідки вже подзвонив Стефаник і де жде Маланюк. По дорозі кажу, між іншим, Уласові, що він —хрещений батько мого Лесика. Влас зрадів і запевняє, що віддячиться мені незабаром тим же.

Перед дверима в-ва зустрічаємо сивенького Шлемкевича. Якраз я прочитав його "Вітер" і тут же привітав автора, давши високу оцінку. В кімнаті редакторів Гординського й Стефаника бачу кількох людей, і серед них — дуже високий, пристаркуватий, трохи сивий і в дрібних зморшках, подібний чимсь і до М. Івченка і до актора В. Кречета. Нас не знайомлять, але я вгадую. Я підходжу рішуче до нього. Він, присутулившись, дещо засум’ятився.

— Пан Маланюк? — питаю.

— Так, — голос у нього досить високий, аж дивно.

— От ви який! — оглядаю його, наче Бульба синків, і потім простягаю руку:

— Доброго здоров’я!

Ми тричі поцілувались — це сталось за якимсь несвідомим обопільним внутрішнім поштовхом. Присутні були зворушені, ми обидва так само.

— Історична хвилина... — хтось зронив пошепки.

Потім уже десь другого дня М. казав:

— Сідаючи до потяга у Варшаві, я подумав (і в дорозі ще раз думав), як то ми зустрінемось із Любченком? А вийшло — зустрілись так, наче вчора розлучились, наче давні-давні знайомі. Значить, одним духом справді жили ми ввесь час.

Та й справді, нам дуже легко було говорити — говорили без кінця днями й ночами, — і все одно не наговорились.

З вид-ва рушили до клубу обідати, потім четверо нас (М., Сам., Горд, і я) пішли на Високий Замок. М. показував по дорозі вікна квартири, де жив Д. Донцов. На замку — цілковите враження, наче це на Володимирській гірці в Києві, внизу Поділ, фабричні труби, далечінь у серпанкові, тільки... Дніпра нема. М. розповідає, що часто приходив сюди з Донцовим надвечір, і обидва мучились, нудьгуючи за Києвом.

М. притомлений і розгублений. Я ждав побачити й відчути в ньому більше сили. Нащо вже я притомлений і перестраж-даний, проте в мені значно більше енергії, натиску, рішучости. Маю враження, що М. ходить у житті обережно й обважніло, але це не від вдачі такої, а від тягару, що його прибив. Мені він дуже зрадів, саме моїй силі, і швидко почав підпорядковуватись. Його жаль. Але здається мені, що в нього є ще порох, треба тільки дати йому можливість перепочити і зробити йому кілька змістовних моральних заштриків. Він ще окрилиться, ще розмахнеться. Я переконав його, що він мусить негайно покинути Варшаву, конче переїхати сюди з родиною. Всі тепер мусимо бути якнайближче. Він погодився, дав слово, що по приїзді до В. почне ліквідацію барахла й клопотання про виїзд. Сказав, що дружина цупко тримається за В., бо там уже насиджене гніздо й, коли скрута яка, є коло старих добрих знайомих, до яких можна вдатися по допомоіу й пораду. Син у нього (теж 8 років) хворобливий — багато з теплотою й огірченням розповідав про сина. Я йому:

— Головне — перший раз зрушити з місця, одірватись, а тоді вже лекше й не страшно. Запевняю вас, по собі знаю.

— Це так. Це правда, я розумію, — веселіше погодився він. На замку довго сиділи на лавці. Маланюк і Самчук атакували мене запитаннями про літер, життя під советами (про Хвильового, Вишню, Підмогильного, Скрипника, Тютюнника тощо). Я говорив без упину, аж втомився. На краю урвища стали, щоб сфотографуватись (фотографував С. Гординський), аж раптом пролунало кілька пострілів. То внизу, в гетто відбувалась чергова сутичка між гестапівцями й жидами, які міцно забарикадуватись. Ми швидко одійшли в глибінь парку й там сфотографувались.

О 8-й год. були в літ. клубі на дискусії про Гоголя, яка триває вже місяць. М. забрав слово, дав кілька застережень: Гоголь, мовляв, вимагає дуже дбайливого, поглибленого підходу. Говорить він просто, розсудливо, але промовець з нього, видко, не блискучий.

Ще вдень, по обіді М.С. і я зачепили тему сили большевиків. Я висунув думку, що не слід нехтувати цю силу, недоцінювати її, слід якраз урахувати ті окремі позитивні моменти, що, безперечно, були в настановах і практиці большевиків, та використати їх самим. Зокрема: соціальна рівність, як ідейний принцип, рівноправність жінки, розбудова промислу, винахідливість агітації й пропаганди, міцна державницька рука й всебічний партійний та держав, контроль, справа освіти, справа охорони здоров’я й соц. забезпечення і т. д. М. погоджувався, С. заперечував, запевняючи, що все це вже є по інших закордонних держав, устроях. Він сліпо одкидає геть усе, що бодай трошки пов’язане з большевизмом. Він короткозорий і упертий. Я подав лише одно компромісне застереження: інша річ, мовляв, що в большевиків часто бувала крайність (це — від московської розхристаности) і часто, не мігши здійснити своїх замірів, вони, так би мовити, "пускали туман", надолуживали брехнею. Але поза цим треба бачити правдиву генезу і самим собі не брехати щодо суті.

Увечері о 10-й зібрались у Гординських: Гірняк, Блава-цький, Косач, М., С., я, обидва Гординські, Єндик. Був величезний варений щупак — і де його доп’яли? Було багато закуски й випивки. Цілу ніч пили, сперечались. М. читав мені свої вірші. Косача били за його халтурність і зарозумілість. Він розгнівався і напився до краю: ще при столі він висловлював симпатії до гетьмана. Його тактовно затюкали.

7/VII-43р.

Середа. Івана Купала. Душно зранку, а тепер (111/2 год. дня) дощ. Це вже обридло до краю — сірі дні, мокрота, грязюка. Вночі біля наших будинків стрілянина.

Вчора — в невеличкому товаристві, глибоко в лісі, збирали гриби. Одна з пань (Мері) простелила жакетку, впала при всіх горілиць нібито обпалюватися на сонці. Це був просто тваринний поклик до мене. Я жартівливо вовтузився коло неї, пробуючи підняти, і всі реготали. Потім розбрелись усі по лісі, а ми вдвох відокремились. Я цілував її де тільки хотів, м’яв як хотів і носив на руках. Спочатку злякалась, потім — сподобалась їй сміливість і взяло за "душу", що мій [неценз. — Ред.], яким я притулявся, стирчав мов залізо — аж вона ойкала, реготала й ойкала. Ой жіночки, всі ви майже однакові! Люблю вас і часом... не люблю.

У неділю — розмова із Славою Тарнавською. Вона на день заскочила сюди до матері, яка тут відпочиває, а також, щоб зі мною побачитись. Проводжав її на вокзал, поїхала до Заліщиків. Взяла в мене слово, що приїду до З. у середині серпня. Заохочує зимувати в Бучачі. Вона "крутить" з Кубійовичем, але, видно, це її не задовольняє. Враження таке, ніби вона серйозно думає про нашу спільність.

— Як я люблю сині очі! — сказав я в останню хвилину.

— А я — карі, і саме такі, як у Вас, — міцно потиснула мені руку, попросила конче попередити телеграмою про приїзд, бо хоче вийти на вокзал зустріти і взагалі приготувати мені місце для гостювання. Побачимо, що з того буде.

Від матері Рутиної лист з проханням позичити грошей. Треба, звичайно, послати. Ще одне психологічне навантаження. А Мирослава Т-ка прислала листа з дуже прозорими натяками на свої почуття до мене й рішучим проханням вирушити з нею на прогулянку в гори на два тижні — в нібито офіційне відрядження від і-ту народньої творчости. Навіть для мене документ оформила. Я вчора відповів їй — приязно, тепло, заохотливо, але, пославшись на низку перешкод, одмовився. А Л-а знову прислала листівку зі сердечними вітаннями. А від Ніни вчора теж лист (до Лесика поздоровлення з іменинами й настановами слухати тата). Вона, звичайно, страждає. Так їй і треба. Два дні тому вона мені снилася дуже значливо. Я вже зрозумів, що буде щось пов’язане з нею. Чортове діло, ці сни! Яка справді бо в них потаємна й правдива сила. Не у всіх, звичайно, а в тих, що значливі, що підказують завжди щось, готують. Скільки разів уже я це на собі перевірив! От учора снилось, що літаю. Просто починаю сильно махати руками й ногами, загребаю повітря, як воду, і пливу у повітрі, лечу. Перелетів якийсь яр, потім річку туди й назад, знявся над лісом. Всі внизу дуже здивовані, а інженер Бартків пропонує мені за великі гроші виступати в цирку.

З радости, що я можу літати, чуюсь якось дуже легко, піднесено й упевнено. Що ж значить цей сон? Не розумію точно, але почуваю, що це Щось добре, сприятливе.

Одержав "Нову Україну", число від 27/УІІ — 43 р., в якому почали друкувати мою новелу про Хвильового — "Його таємниця". Радий я, що на Лівобережжі бодай трошки поки що, але правдивих слів почує народ про Миколу. Все ж таки тираж "Н.У." — 50000. Лист від Р. Єндика, співчуття, що Лесик захворів (малий другий тиждень сильно кашляє), і повідомлення, що він на такий випадок надсилає 500 злотих. Увага й

сердечність хвали гідні, але мене вони ставлять в ніяковість. Поверну ці гроші при першій же зустрічі.

1-го був у Львові. Пилюка, задуха, шум, втома Одержав черговий гонорар за "Вертеп", коректи ще не зробив, хоч і сподівався. У в-ві застав листа від редактора "Дозвілля" С. Довгаля — запрошення співробітничати й повідомлення, що висилають 50 рм. за "Останню ніч". В колах громадських страшенна розгубленість і депресія. Вечеря в літ. клубі, де присусідився Г. Стеценко, так неприємний, підозрілий. Характерно для галицької вдачі: П. Кар-манський, перебуваючи в червні у Моршині, висловлювався якось у розмові дуже негативно про цього Стеценка, навіть застерігав мене. Тепер Стеценко розповідає мені, що Карманський жалівся на мене, ніби я не хотів з ним в Моршині товаришувати (я справді уникав його), гримав на нього грубо за Багрянівську (і це правда), волочився увесь час із жінками (це теж до певної міри правда). От і галицька принциповість, щирість, чесність. А Карманський до того ж людина літня, просто старик. Так, стара курва! Ще таке: у Львові скрізь розмови, що я гуляю з дівчатами та жінками, навіть серйозно мене перепитували, чи правда, що я дружусь. Чудаки, дрібненькі люди. Вони звикли задовольнятися малим і не уявляють собі, що то є розмах. Вони й не здібні на справжній розмах. От бачу тутешніх дрібнокаліберних чоловіків, якихось стиснутих, сухуватих, плитких, стереотипних із готовенькими нормами для всієї поведінки, і розумію тутешнє жіноцтво, яке так пожадливо тягнеться до нашої мужньої, широкої, але й суворої, ніжної, але й твердої, винахідливої, сміливої, беручкої, натискливої Наддніпрянщини. Коли б нарешті стався вільний "обмін речовин" між нашим Сходом і Заходом! Скільки це дало б позитивних наслідків!

11/VII — 43 р.

Вчора приїздила Маріяна Миколаївна Лисенко, привезла музику "Енеїди". Зранку продемонструвала — цікаво. Через всю річ іскристим променем звучить національний мотив. Вся річ весела, в сонці, дарма, що місцями є драматичні моменти. Гірше з текстом, сюжет міг би бути і мусів

би бути значно пружніший. Оце й є "заковика", з якою мені треба якось упоратись.

Тут тепер відпочиває генерал-хорунжий україн. чорноморського флоту Савченко-Більський, людина культурна, скромна, симпатична. Багато розповідав про події 1918—20 рр. на Чорному морі.

На сході, між Орлом і Білгородом, німці випередили боль-шевиків, які готувались до великого наступу. Йдуть величезні бої з перевагою на нім. боці. Але, здається, це примусовий для німців наступ — большевики хоч-не-хоч втягли їх в акцію.

Кажуть, що під час торішніх боїв у Севастополі чималу роль відіграла в знищенні большевиків у Херсонесі укр. націон. дивізія, що була сформована в Маріуполі. Після того, занепокоївшись через таку боєздатність дивізії, німці її розкидали окремими батальйонами по всьому фронту, а успіх боїв тих приписали румунам, нігде ні разу про дивізію на згадавши. Sic!

17/VII — 43 р.

Субота. Тривожний день. Почалось учора надвечір. Наші "ма-ратонівці" почали збиратися купками, підозріло, напружено шеп-татися. Виявляється: німці одержали наказ негайно спакувати свої дитячі будинки (тут їхніх дітей щось коло 800) і бути готовими до від’їзду. Так само й пакуються дорослі німці. Вдень напрямком на Болехів пройшла військова німецька частина з гарматами (татари якісь чи калмики). До Моршина приїхав нім. військовий загін, виконує посилену патрульну службу. В Моршині на вулиці (центральній) біля пошти бачив розгублених цивільних німців і поляків. В чому ж річ? Сила-силенна чуток, і ні чорта певного: у Болехо-ві минулої ночі заскочили невідомі і забрали 2-х лікарів-жидів, які ще там не були знищені. В Славську (за Гребеневим) цими днями вночі невідомі напали на табір заарештованих укр. хлопців, де їх було понад 150 чол., і, вбивши нім. сторожу та сторожів-поляків, повели

звільнених хлопців із собою до лісу. У Корчині, де мав бути Лесик у таборі, об’явились партизани (які саме — невідомо), і тепер батьки спішно дітей звідти забирають. В районі Збаражу, Скалата і Тернополя, як кажуть, скинуто большевиками великий десант, який посувається на захід у гори. Одночасно, як кажуть, Тарас Бульба, уникаючи розірому на Волині, пересувається на Гуцульщину. В усякому разі щось діється серйозне: одна пані з "Маратону" сьогодні вранці поїхала до Станіславова, і від Калуша цей потяг вернув назад, бо далі міст спалений, руху нема. Потяги на Стрий — Львів ідуть з великими запізненнями. Потяги від Калуша йдуть з двома навантаженими платформами попереду паровоза, а паровоз — заднім ходом.

Цілий день було сонячно, душно. По обіді ходив з Галею до топогр. вежі на узлісся — лежали годин зо дві на траві, обпалювались, цікаво, багато говорили. Вона — змістовна дівчина, своєрідної вдачі. Наші жінки називають її гордою, а вона просто — розумніша за них багатьох. Вона багато, напружено думає, дошукується і губиться в "проклятих питаннях". Добре, якщо... не агент.

Було пекуче сонце, а зараз — 7 1/2 вечора — злива з громом і блискавками. Ми якраз встигли прийти додому.

20/VII — 43 р.

Якраз Галя запропонувала йти до лісу. З очей бачу, що вона закохана. Але водночас є таке: цієї ночі вона вернула зі Львова, чогось раптово після першої ж зі мною прогулянки в суботу їздила туди на один день. Може, директиви брала? Може, тепер там на узліссі, куди вона мене знову кличе (саме в те ж місце) є вже на мене большевицька засідка? В ці дні дуже легко мене знищити, бо довкола кипить партизанщина. Вона — якась чудна, сама каже, що життям не дорожить, що почуває, ніби скінчить своє життя ґвалтовно, а живе вже три роки самітньо, покинувши на Волині батьків, які раніше були під царською Росією, залізничними урядовцями в Здолбунові. Все якось чудно і досить підозріло. Тоді я вирішив, що конче піду з цією студенткою. А коли пішов,

побачив, що побіч того місця селяни косять сіно. Отже — загроза менша. А коли ми постелились, розляглись, щоб обпалюватися, і лягли, — я помітив в ній з усієї поведінки глибокий внутрішній трепет. Поштовх щирости діткнув моє змучене серце. І я, з протесту до смерти, з протесту до безглуздих жорстоких вибриків життя, почав пристрасно цілувати Галю. Обіймав, стискав, і цілував всю. Вона хилилась, в’янула, ставала зовсім безсилою. Її можна було легко взяти, але я цього не зробив з пошани до Рути. Коли я помирав в Києві, Рута прислала листа, запевняючи, що я буду жити, — тепер сама так несподівано померла і десь там уже гниє. Я стискав Галю, голосно сміявся до сонця і цілував, цілував...

Увечері прийшла газета з повідомленням про смерть. Так. Не забуду тебе ніколи, моя синьоока!

Сьогодні послав матері Рути жалібну телеграму.

4/VIII — 43 р.

Приїхала П. Хопсевич, дружина Гната Х. З нею знайомий я ще з 1925 р., коли працював редактором в ДВУ. Довго говорили: багато розповідала про Харків. Вона з Харкова виїхала 16/VII. Була в Харкові, коли його в лютому зайняли большевики. Жалюгідний вигляд має тепер сов. армія, і таке ж безладдя, як і раніше було. Тільки орда величезна, зголодніла, уперта, доведена до відчаю. Нахвалюються, що через рік все одно будуть на Україні. Це — переважно сибіряки, українців ненавидять як найгірших своїх ворогів. Нікого звідси туди не пустили: мовляв, заражені націоналістичним духом, бояться. Англія, виявляється, пропонувала їм зайняти Україну за 2 тижні — вони категорично одмовились, теж бояться, що Англія потім буде претендувати на Україну. Харків сильно знищений. Був там Новиченко, хотів бачитись із П. Хоткевич, попитував за нього, але не встиг. Готували гуртожиток для письменників-холостяків, але не встигли. Ю. Смолич у Москві редагує якийсь укр. журнал. Г. Хоткевич ніби випущений. Так само О. Вишня, Гжицький і низка інших. По той бік — голод, нужда.

В Харкові тепер діють агітатори й вербувальники від РОА (російська освоб. армія) — єдіная, нєділімая. Проголошують: укр-ці втратили свою інтелігенцію, нема кому їх вести, отже, мусять приєднуватися до РОА, вступати до її лав. Маю[ть] в Харкові чималий успіх. У Полтаві вся міська управа, за винятком 2 чол. — росіяни (sic!). Але туди частіше й частіше пробиваються "вусики".

Вийшло липневе число "Наших днів". В ньому провокаційна стаття якогось Івана Брусного "Розмова про бароко". Грубий напад на Хвильового, що, мовляв, "ніхто не мав такого шкідливого впливу на укр. літературу, як він", що він "ідол" etc. Теж саме про його групу. Але що це? Звідки? Чому? Та навіть під большевиками ніхто ніколи не посмів щось подібного Х-му закинути. Та ж це тепер якраз на руку большевикам, і вони будуть дуже вдячні. Може, большевицька диверсія — але де ж був Гор-динський? Якраз тоді, коли потрібна нам більша консолідація, вноситься замішання. А самі докази обвинувачень проти Хв. такі наївні, безпорадні, що й годі. Як видужаю, зараз же мотнусь до Львова й виясню, в чому річ. Може, доведеться виступити в пресі. Чи це не чергові "галицькі штучки"? Було ж їм однаково, кому служити: УНР, большевикам, денікінцям... Чи просто — бажання ударити по престижу Хв., отже й ваплітян, отже моєму. Кому це треба?

11/УІІІ — 43 р.

Тиждень тому віддано большевикам Орел. Тоді ж ясно було, що виникає беспосередня загроза Білгороду і Харкову — я казав про це в розмові з відпочивальниками. Так воно й сталося: віддано вже Білгород, уперто говорять про падіння Харкова. Галичани уже в тривозі: "А чи не прийдуть сюди большевики?"

Чутки: Ковпак із своєю бандою, досить уже потрощеною, рушив на Коломию до кордонів Румунії — хоче там прорватися. Мельник із частиною проводу ОУН втік самольотом із Берліна до Англії, а з ним іще кілька нім. офіцерів (вищих). На Волині почалась сильна пацифікація,

бомбують села, руйнують палять дощенту. Інтелігенцію укр. розстрілюють.

27/VIII — 43 р.

Десь тиждень тому віддано Харків. Що вже з того Харкова залишиться? Але от що важить: двомісячний большевицький наступ, позначений колосальними втратами у них людьми і військовим матеріалом, дав їм поки що майже ніщо — трошки території, в руїнах і пустельної. А хліба українського, якого вони так прагнуть, це їм не дало. І вже не дасть. Вже урожай сьогорічний там зібрано й, звичайно, відвезено далі в запілля. Конференція в Америці між Рузвельтом і Черчілем одбулась знову без участи Сов. Союзу — це дуже показово! І Літвінова одкликано з Вашінг-тона — так само показово. Справи большевиків, дарма що вони ввесь час наступають, — погані. Справи німців, дарма що вони блискуче воюють, — теж погані. А світові диригенти Рузвельт і Черчіль тільки холоднокровно помахують своїми магічними палочками то в той, то в той бік. Як іще себе виявить Японія — от цікаво!

Тут, у Галичині, вже починається, звичайно "дрейф": "Ой, Харків віддали! Що ж воно буде? Куди тікати?" Страшенно полохлива публіка. Типове мізерне обивательство. Саме на таких і може дуже розкладово впливати перший-ліпший "шептун" (а їх тут сила-силенна!) чи той же Колпак із своєю бандою, яку ще не знищено — крутиться вона тепер у районі Галича. Чуток різних безліч, але такі химерні і парадоксальні, що просто хочеться від них одмахнутись та й годі.

Тиждень тому був у Львові, забирав речі для Лесика, бо з 1 /IX треба його одвозити до школи до Дрогобича. У Львові мене зустріли хто співчуттям, а хто здивованням. Там зайшла чутка, що: 1. я тяжко захворів, 2. що я, можливо, все ж таки большевицьких переконань, і тому, мовляв, не виступаю з доповідями, а сиджу десь тихенько, і тому, мовляв, поїхав до Ямної в гори, де з’явились партизани (хоч я з Моршина нікуди й кроку не робив!), 3. що я раптово десь зник із Моршина (і це стверджував Мала-нюк, бувши у Львові 20/УІІ). Від Маланюка я вже цього

аж ніяк не сподівався. Та виявляється тепер, що людина він взагалі істерична, полохлива, не тривка. Цими днями прислав мені листівку, в якій повідомляє, що аж тепер одержав мої два листи, переслані з Варшави, дуже вибачається, сам себе називає гістериком і неврастеником, просить про нього не забувати. А вчора дзвонив зі Львова (уже вернув із Заліщик), просить хоч на день заїхати до Львова, щоб побачитись, і знову вибачається. Але щодо залишення на постійний побут в Галичині, про який я стільки для нього клопотався, знову вагається, крутить. Переконуюсь: люди тут здебільшого якісь дрібнокаліберні, неповноцінні, хоч і мають іноді у своїх вдачах добрі започаткування. їх з’їдає перебільшена хвороблива ретроспекція, глушить і обмежує тісний закуток та мілизна, в яких вони живуть.

Вийшов "Вертеп". Я взяв у Львові чотири перші примірники. Видано так собі. Дуже тісно зібрано всередині, навіть змісту не подано через брак паперу. Але на теперішній час й це добре.

В редакції "Наших днів" я зняв бучу з приводу статті Ів. Брусного щодо Хвильового. Сказав, що найбільше за цю статтю подякують їм большевики. Запропонував, щоб в наступному числі подали якусь статтю-спростування. Вони запропонували це мені зробити. Я одмовився, підкресливши, що політичні свої помилки редакція мусіть сама виправляти.

їхав зі Львова вантажною машиною — вітер, курява, трясучка. Пив на дорозі спирт і закусював хлібом та цибулею. Приїхав пізно увечорі закурений, як чорт, — але добре було.

7/IX — 43 р.

Чудесний сонячний осінній день. Тепло, навіть гаряче. Допіру скінчили грати в "городки" — Єндик, скульпт. Литвиненко, я, ще якийсь наддніпрянець.

На столі у мене в банці з водою три молоденькі жовтожирі соняшники — подарунок проф. Сімовича. Якось я пожалівся: "Що ж це за українське літо, ніде жодного соняшника", а він був у Болехові і привіз мені: "Нате, щоб ви у нас відчули справжнє українське літо", ще й дозрілого соняшника подарував. І Галя принесла вчора червоних гвоздиків, купила в садівника, — горять тепер. І директор приніс жменю горіхів. На столі у мене красується, пахне достигле літо.

В Моршинській убиральні хтось написав:

Ти pag6rek, tu dolina Bendzie v dupie Ukraina... а через кілька днів з’явився додаток:

Slowka twoje bardzo glupie,

Bo juz Polska dawno w dupie...

Загострення взаємин між українцями і поляками дедалі збільшується. Частішають індивідуальні взаємні вбивства. Велика розгубленість серед тих і тих.

Цікаво: чи справді німці неспроможні затримати больше-виків, які вже дійшли до Конотопа, чи це лише свідома нім.

інсценізація, щоб належно вплинути на Англію? Взагалі становище день у день ускладнюється, стає загрозливіше.

З Г. живу повним подружним життям. Лесика нема, кімната вільна — ніщо не заважає. Але вперше це сталося (який збіг!) на тому ж ліжкові, що й з Л., бо вона мешкає там же.

17/IX — 43 р.

Вчора їздив до Лесика. Йшла з курорту вантажна машина до Дрогобича, і я присусідився. Віяв сильний вітер, я скинув капелюха, і хвилинами здавалось, що лечу. Пізнавав дорогу, якою їхав у липні 1940 р. до Трускавця. Дорога та сама, але як змінилась моя життєва дорога!

У Дрогобичі мав дуже мало часу. Поспішаю на Сніжну вулицю до Огродніків. Леся нема, у школі. Стара пані жаліється на нього: погано їсть (так, це і я знаю), упертий (і це мені відомо), але вчиться добре. Я привіз їй масла, яєць, повидла, а минулого разу залишив 500 зл. Привіз Лесикові теплий одяг, взуття, білизну, постіль.

Йду до школи — якраз перерва. У коритарі товпляться діти, шум. Отак і я колись метушився в цьому шумі. Зирк — а там в кутку і мій Лесюк. Побачив мене, кинувся прожогом. Цілую його, питаю, до кого вдатися, щоб на годину звільнили. Показує поважно на двері канцелярії, йду до вчительської. Знайомство з учителями, розмова з директором. А тим часом дзвоник. Вбігає Остапчик, каже, що Лесик плаче, бо мене нема, а лекція починається.

— Хай не плаче. Пан директор дозволяє звільнитись на годинку, зараз іду.

А вже й Лесюк сам сюди йде заплаканий. Побоялось, маленьке, що з батьком уже не побачиться.

Директор радить перевести його до 3-го класу: і підготований він досить, і роками якраз надається. Лесюк не хоче, боїться, що йому тяжко буде.

Йдемо додому. Він поважно завдає на спину свою учнівську торбу, мовчки хизується переді мною, припасовує її та застібає міцно, хоч тут іти всього десять кроків. Це дуже смішно й зворушливо, хоч я додержую поваги й навмисне дивуюсь на торбу та хвалю. І це знову дуже нагадує мені моє дитинство.

Вдома вгощають мене сніданком, малий не хоче сідати до столу, тримається осторонь насторожено й мовчки. Розмова при ньому ж про його поведінку і тут же мої рішучі батьківські вимовляння, перестороги, натрушування. А потім я перейшов на інший, теплий тон. Л есюк показує зошити з позначками учительки. Хвалю, голублю. Даю подарунки: печиво, цукерки, яблука, фарби й гру "Мозаїку", кілька зошитів і книжок. їстивне наказую поділити між трьома ними (ще ж є Остапчик і Роста). Збираюсь їхати. Лесюк і Роста проводжають мене два квартали. Обіцяю незабаром знову приїхати надовше, ночувати. Прощаюсь, цілую малого. Він мені стискає руку, а очі .повні сліз. І помаленьку побрів назад. Жаль мені цього маленького, рідного чоловічка, що перші важкі для нього в житті кроки він мусіть робити сам, не обвіяний потрібного батьківською теплотою і порадою. Дивлюсь йому довго вслід і з обтяженим серцем рушаю до центра міста, де жде машина.

Зайшов з Бартковим до готелю "ОвПаїкІ", де мусіла ждати Ірина Вільде. Вчора вона дзвонила до мене із Дрогобича. Нарешті побачимось. Одчиняю двері готелю — пил, бруд, рейвах — відбувається ремонт. На першому поверсі стукаю під № 7. Входжу: якісь хлопці, накурено, безлад.

— Вибачте, чи тут не було пані Вільде?

І раптом з ліжка зривається Ірина, кидається до мене. Довго міцні обійми й поцілунки. Вона трохи постаріла. Але дуже здивована, просто вражена моїм виглядом.

— Я ніколи не думала, щоб людина могла так змінитися! — каже мені. Та ви ж два роки тому були старіші на 10 років! У вас було таке нездорове обличчя і пригаслий погляд. Ну, взагалі, ви були зовсім не той. А тепер... молодець, молодець Аркадій!

Говорили з півгодинки. Вона в мінорному настрої і думками, як і колись, розкидана. Звичайно, про Ю. Смолича пожадливо допитується.

Вимагає, щоб я найшвидше приїхав до неї днів на десять. Я твердо пообіцяв.

Чутка: у Львові на відповідь на вбивство проф. Ластове-цького, що сталося цими днями, убито якогось визначного поляка. Невже почнеться справді взаємна різня?

Передучора оглядав кімнату, до якої маю переселитися. Трохи далеко, й води нема, але... що робити?

25/IX — 43 р.

Наближується гроза. Віддано Полтаву, Чернігів. Большевики під Черкасами й Гомелем. Київ евакуйовано. Що з мамою, з братом? Ці останні дні неспокій і нудьга мучать мене. Я аж схуд — всі це помічають і кажуть мені. Сьогодні я зірвався на світанку і вже не міг заснути. Снився Лесик якось тяжко, недобре.

Довкола настрій дуже напружений, тривожний. Особливо ще цьому сприяють різні панічні чутки, що на них такі здібні галичани. Самі видумують, самі ширять і самі ж бояться. Жодної чутки, що спрямована була б конструктивно, — лише тенденція до розладу, розкладу, безвольности. Київ, мовляв, горить! Смоленськ взято, і большевики сунуть уже правим берегом Дніпра. З Болехова (під Моршином) утікло до лісу 400 озброєних татар-добровольців. Власов перекинувся на бік большевиків. Все населення з відданих областей примусово німцями евакуйовано, молодших і здоровших забрано на роботу до Німеччини, а старших і кволіших від дано до таборів під Перемишлем... etc...

Є й оптимісти, кажуть: німці навмисне пускають так далеко большевиків, щоб демонструвати свою кволість і налякати Англію большевицькою загрозою. Далі Дніпра, мовляв, больш. не підуть, а якщо й підуть, то не далі Житомира, де є сильні укріплення. А якщо й ці укріплення вони візьмуть, то підуть не далі Вісли й Сяну. А що в Італії

погано німцям, то тим краще, бо нарешті вони зможуть вийти на лінію По, скоротити фронт і відтягти значні свої сили знову на схід. А ще таке: хтось десь бачив англійську мапу після воєнного поділу Європи, там Наддніпрянська Україна визначена як самостійна державна одиниця, а решта земель укр. об’єднані на зразок швайцарських кантонів. І чого тільки нема в цих метушливих, неврастеничних, бездарних нашіптуваннях!

А загалом — погано. Треба на всяк випадок щось зміркувати. Днями поїду до Львова.

27/IX — 43 р.

Понеділок. Свято Чесного Хреста. Сірий ранок, тепло, мжичка. Цілу ніч снились большевики: на лісовій галявині чи то в саду повзе більшовицька розстрільня. Я оточений. Що робити?

В будинкові, де я опинився, лежать походні речі больш. командирів. В сусідніх кімнатах вони вже ходять. Хапаю швидко одяг одного командира і зброю його, потайки хутенько перевдягаюся, краду його документи і так виходжу, окунаюсь в армійську масу. Ніхто мене поки що не впізнає, не підозрює. Мені козиряють. Я упевнююсь в своїй ролі, страх минув, і я тікаю. Сон дуже яскравий — ось і зараз бачу все до подробиць.

Вчора офіційне повідомлення: віддано Смоленськ і Рославль, на березі Дніпра по східніх мостових причілках відбуваються численні атаки большевиків. Навала пре, навала ближчає. Проте справжнього страху я не почуваю. Вчора вранці, прокинувшись, спитав себе: що буде? І глибокий внутрішній голос відповів мені: нічого страшного, будь спокійний. Не знаю, що станеться, як воно станеться, але сповнений твердої певности, що все буде гаразд і тікати далі не доведеться. Цікаво, чи правдиво підказує мені моя інтуїція?

Вчора увечері приїхала зі Львова Галя. Там паніка. Там є такі, що вже спакувались і ждуть. Дуже багато біженців із Києва. Безкінечно йдуть ешелони на Перемишль. Приватний рух на Краків закрито. Німці вивозять геть усе — навіть курей і старі меблі.

До оселі заїхав представник Суспільної Опіки Яремович. Я просив його пильнувати — може, десь з’явиться моя мати. Обіцяв зробити все, що треба.

Так, настають ще тяжчі іспити. І яка химерна доля мого народу! У цій війні жодна країна не зазнає такого лиха й руїни, як моя Україна. Лежить розтерзана. І хоч би змагалась за свої права — не так боляче було б. Ні, лежить розшматована, понівечена і пасивна. Не вона б’ється, а б’ються за неї. І здається мені: не буде на Сході спокою доти, доки хтось володітиме Україною. Спокій у цій частині світу настане лише тоді, коли Україна не буде належати нікому — тільки собі.

От і кінчається цей зошит. ["Щоденник" А. Любченка міститься у кількох зошитах. У даній публікації текст подається без позошитної рубрікації. — Ред.. Скільки тут написано дрібниць, дурниць. А головне, в значній мірі лишилось поза цими рядками, в мені, в моїй душі і моїй пам’яті. Колись, може, про це скажу, відчинивши навстіж двері душі.

30/IX — 43 р.

Четвер. Ось уже днів 4—5 підряд сняться мені мати і брат. Чи то продовження у сні моїх думок про них, чи передача їх думок про мене на відстані. Наша взаємна тривога і родова близкість через оцю взаємну величезну напруженість збудили тісний контакт. А сьогодні вранці передали мені з пошти великого пакета з багатьма листами з Києва. Пише брат Юрко: Київ у тривозі, Київ виїздить, мама геть розгубилась, Юрко сам розгублений, Марія хотіла взяти маму сюди до мене, але поміркували вкупі, що тим часом цього не слід робити, бо невідомо ще, чи не доведеться мені звідси далі махати. Юрко хоче одвезти маму поки

що до Бердичева. Марія їде до Рівного. Частину моєї бібліотеки висилають до Львова. Максим виступить по радіо із якоюсь промовою чи статтею. Тичина в Харкові тепер посадником міста — от боль-шевицькі штучки! Тичина тепер уже до краю знівечений, знищений. Пише й Костюк про київське життя, але його лист дещо задавнений. Марія, як звичайно, екзальтована й тепер говорить про передчування близької смерти. Жаль їх усіх: розкидані, розгублені, збаламучені й злякані і не мають на що спертися.

11/Х — 43 р.

Другий день світить яскраво сонце, небо синє-синє, а повітря холодне, і вночі навіть дуже холодно.

Вчора летіли на південь журавлі. В ліску стояли: я, С. Гор-динський (я водив Гординськоґо по моршинських лісах, щоб вибрати об’єкт для етюдів, які він хоче дати на осінню виставку), — аж раптом угорі: кі-гі, кі-гі... Глянули — ключами журавлі летять, а за ними нові й нові. Ми їм на прощання помахали руками, я хусточкою махнув. Г. стрибав, як дитина. Все це було дуже зворушливо. Отже — справді осінь.

Була в мене дружина — нема. Були мати, брат — де вони? Що з ними? Нема. Була родина — нема. Приятелі — нема. Хата, книжки, улюблені, речі — нічого нема. Тільки Лесик у мене і три валізки. От і все.

Дедалі більше приїздить до Моршина евакуйованих. Старий Ващенко (малорос) із 9-ма душами родини, Ів. Багряний з Охтирки (а дружину й дітей покинув там — чому?). Маляр Жеваго з Харкова, що згадував про Є. Фоміна, з яким він разом тікав сюди із Ворошиловграда. С. Жук з дружиною з Києва (а маму він не спромігся взяти, навіть кілька слів од неї не спромігся взяти — сволоч! — дарма, що поруч жив і великим приятелем прикидається), інж. Скалига, агр. Осипчук із Києва та інші. їх розміщують у селі, сюди до оселі вони поки що приходять лише їсти. Вигляд тяжкий. Розповідають жахливі речі. Потверджується, що

Лівобережжя, принаймні на 1/2, не існує. По той бік Дніпра день і ніч стоїть заграва, дим, а по цей бік над степовими дорогами теж, мов дим, хмари пилу від безнастанного руху маси втікачів. Хто приховується, щоб залишитись, — німці вбивають. Хто ж зумів все-таки приховатись, — яка доля жде його під большевиком? Жах! Руїна, руїна, пустеля, попіл, дим — і це Україна...

Вчора приїздила С. Шадківська-Царинник. Ми (я, Горд, і Штик.) обідали у Скорупського і звідти, перервавши обід, пішли на станцію зустрічати. Вона приїхала з Даниловичем (із Львова). Одразу обсипала мене компліментами, що добре виглядаю, помолодшав, набрав знову задеркувато-юнацького виразу. Приїхала, мовляв, провідатись до мене — вона попереджала в суботу телефоном — буде у Львові ще день, а тоді знову до Вінниці, де зараз перебуває весь склад редакції "Нової України". Через тиждень-два почне газета знов виходити, будучи тепер уже органом всеукраїнським, маючи новий запас доброго паперу й нову ротацію з Франції — ту саму, що на ній друкувалось "Figaro". Слухаю це все, поглядаю на мадам і думаю собі: чого ти приїхала? Невже лише з дружніх почувань, одвідати лише колишнього знайомого й колись дуже хворого, якому тоді чимало зробила ти неприємностей, дарма що вміла спритно прикидатись прихильною й дбайливою? Царинник залишився у Вінниці, а ти, значить, гайнула у якусь розвідку. Будеш, звичайно, запрошувати мене до співробітництва, але ж я від цього співробітництва й од-мовлявся раніше. Та виявляється згодом (коли ми залишились удвох), що справді мова мовиться про співробітництво, тільки мовиться досить туманними складними натяками. Є думка (очевидно, у німців) організувати на Великій Україні щось таке на зразок Центр. Укр. Комітету, який має виконувати функції цивільної влади (бо нім. див. влада залишає Україну) і до складу цього Комітету, крім Семененка й Царинника, запрошують мене. Це ще не офіційно, але таки перспектива є. Це — лише пробний камінчик, промацування, розвідка. Зрозуміло тепер, чому виїхала до мене мадам Софія, та й ще в супроводі Даниловича. Це — німецька робота. Я сказав досить ясно, що цілком поринув у свою літературну працю, а така всяка роль мені й не снилась, я на це не здатний. Я навіть здивовано щиро засміявся. Вона ж захотіла це

сприйняти, як мою гру (хитра жіночка), і почала мене запевняти, що силою самої об’єктивної дійсности мені все одно припадає значно більша роль, ніж я думаю. Взялась мене переконувати, а потім повідомила, що в Харкові, в большевицькому уряді призначено П. Тичину наркомом освіти, а Ю. Яновського його заступником. Ще зрозуміліша мені тепер вся історія!

Увечері гуртом були у мене, оглядали моє погруддя, яке викінчує С. Литвиненко. Всі визнали, що воно дуже вдале, а С. Гордин-ський просто заявив, що це найкраща праця Литвиненка (в його ж присутності). Зараз ось Литвиненко у мене в кімнаті порається над цим погруддям, виколупує глину зсередини, а я пишу.

Від Галини вже два листи й листівки — любить, нудьгує. Мені за нею теж тоскно. Послав їй листа.

У п’ятницю був у Лесика — хотів на два дні взяти до Мор-шина, — а він, бідненький, хворий на вітряну віспу. Поплакав хлопчина, та й залишився.

12/X — 43 р.

Вчора одержав листа від Жоржа і мами. Тяжкі листи — вони обоє прощаються зі мною. Жоржа забирають німці, мама лишається поки що у Києві — "на зіубу", як вона пише. Лист від 20/IX. Але моя інтуїція каже мені, що вони поки що не загроже-ні. Чи, може, я отупів уже, не сприймаю як слід? Німці віддали Кубанський причілок. Є чутка, що большевики взяли Запоріжжя і в кількох місцях перейшли Дніпро. У Львові знову посилилась паніка. Кажуть, є люди (найзаможніші), що вже від певного часу тримають свої родини близько словацького кордону. А є й такі, що в Кракові авансом поплатили по 40—50000 злотих, щоб мати там гарантовані мешкання. Німці не пускають наддніпрянців до Галичини — це прохоплюються лише окремі одиниці. Всю ж основну масу тримають в таборах під Проскуровом, Вінницею тощо, просто неба (жінки, діти,

старі — а ще й морози починаються — жах! — холод і голод — вірна загибіль!). Решту спрямовують до таборів у Познань або на роботу до Німеччини — теж загибіль!

Вчора попрощались у мене з Литвиненком і генералом, які сьогодні виїхали до Львова, — випивали, їли гриби й капусту.

З ночі узяв мороз — вся трава в паморозі і на шибках візерунки. У мене почався напад неврозу шлунка — ясна річ, холод надходить. Недарма передучора так тікали журавлі.

14/X — 43 р.

Вона прийшла вранці, коли я ще спав. Вона була легко одягнена — і я все зрозумів. Після вчорашньої теплої затишної розмови і щедрої ласки, після того, як вона сказала, що не сподівалась від такого назовні суворого, різкуватого, занадто мужнього Любчен-ка зазнати стільки ніжности й ласкавости, після того, як спитала: чи знаєте ви, як ви сильно одним лише поглядом чи рухом впливаєте на жінок ("так, так! Я це чула від багатьох жінок"), — після цього всього вона, однак, рішуче просила не брати її, посилаючись на свій родинний стан, і не піддалась. А я її дуже, дуже хотів! Саме такої жінки мені треба. Ми зблизились в розмові лише два дні тому і обоє відчули одразу сильне взаємне тяжіння. Тіло співало, кричало. Вона це бачила і, змагаючись, аж трохи не плакала від пристрасті й знемоги. Я переміг себе, пожалів її — дуже вже просилась. І вона пішла, але вранці сьогодні сама вернулась, уже переможена, і віддалась. Яке шовкове, повне, розкішне в неї тіло! Яке гарне гордовито-шляхетне обличчя і теплі сірі очі! Я потонув забутньо у цій м’яко-ласкавій, але водночас пружній, гострій, п’янкій красі. Потім було все просто, непримушено, ніби ми вже знались давно. Вона пішла. Я ще лежав. Глянув у вікно — йде сніг. Падає рівно, чітко на тлі зеленаво-синього лісу.

Поїхав Гординський, подарував мені моршинський етюд. Дзвонила зі Львова п. Ігнатова — добуде днями Лесикові панчішки. Дав Багряному

150 зл. із зібраних пожертв, погодив з Бартковим справу, щоб перевести його до теплішої хати й улаштувати йому вечір спогадів в оселі.

15/X — 43 р.

Вночі вона знову була в мене. Потім — світив місяць і вона довго розповідала про своє життя. Було це дуже драматично, щось а 1а Емма Боварі, життя в неї поламане, а вона ж людина сердечна й небуденна, крім того, має вищу освіту і знає кілька чужоземних мов. І була хвилина у місячній імлі, коли вона зовсім, ну зовсім скидалась на Ольгу Горську [актриса, перша дружина А. Любченка. — Ред.]. Я аж затремтів.

Учора дзвонила з Дрогобича Слава — приїде сюди на тиждень. Почуваю, що в неї теж цікаве життя і що в мене буде щось з нею.

Завтра вранці їду до Львова. Погода сьогодні знову сонячна, тепла — був знову у лісі під своїм стіжком сіна. Був з нею, прощався. Тут я рівно два тижні тому прощався з Галиною. Жінки! Кожна з них розповідає, розкриває мені своє життя. Але за цим особистим їхнім життям розкривається щоразу глибше і буття галицьке і взагалі буття. Багато сумного і драматичного. Ці люди стомлені і спантеличені — соціальною кривдою, ворожою державною системою, тиском релігійних і побутових забобонів, вузькістю самого галицького загомінку. За розповідями жінок я бачу чоловіків, їхні характери, їхню поведінку, рівень ідейний та культурний, мораль інтелігенції (обмеженої здебільшого) і всієї іншої маси. Дуже цікаво і часами дуже тяжко.

В кімнаті моїй сохне моє погруддя і лякає людей, які до мене заходять, своєю несподіванкою — воно стоїть на важкій тумбі, закутаній рядном, і скидається на живу постать.

20/X — 43 р.

Вчора приїхав зі Львова.

У Гординського застаю Маланюка. Поцілувались. Каже, що його творчого вечора не буде — він образився на Лужницького, який нещодавно в "Кр. вістях" написав статтю, де лаяв укр. поетів за зловживання образом "вітру" — заодно і згадав "емігрантського поета Маланюка". Я спробував його переконати, що це — дурниця, але він амбітний. Він уже був і погодився, та пізно, бо вечір однаково відкладено. Читав мені листа від Донцова з Праги. Лист розумний і злий. Лає, як і завжди, галицьку міщанську обмеженість. Дружину його (Марійку), здається, заарештовано.

Йдемо з М. до видавництва. Веде мене під руку й вибачається, що був таким нервовим улітку. До Львова переїздити знову вагається, я не заперечую, навіть кажу, що тепер уже, з огляду на загальну ситуацію, не заохочую його, не натискую. У видавництві—

радісна зустріч із Веретенченком, Одарченком, Стефаником, Шлемкевичем, Струтинською. С. показує мені друге видання "Вертепу". Обід в клубі. Зустріч із Г. Костюком, Ковальовим, Дубровським (головою "Просвіти" з Харкова). Костюк розповідає про Жоржа й маму — вони їхати далеко не схотіли, до М. Ясеницької мали упередження. Йду до Ігнатової в Kartstelle, дарує мені панчішки для Леся і нім. продуктову картку, запрошує на завтра на чай. Увечері побачення ще з багатьма в клубі, де відбуваються збори письменників і де Мартинець, голова клубу, інформує про запровадження в Галичині особливого стану. Мовляв, єдиний досі спокійний закуток Європи — Галичина починає вулканізуватися, тобто правдивіше — волинізувати-ся. З 18/X, отже, настає винятковий стан репресій, а тому що тепер може бути дуже швидко знищено дуже багато українців (зокрема інтелігенції), то обов’язком письменників є на сторінках преси всіляко застерегти цю інтелігенцію і масу від нерозважних вчинків, що можуть призвести до знищення. Настрій у присутніх притлумлений, понурий, розгублений. Ніхто не хоче брати слова для обговорення. Нарешті виходить Ірина Вільде (її чоловіка цими днями взято закладником після вбивства у Ми-куличині 6 поляків, і тепер вона оббиває пороги гестапо та прокуратури у Львові, щоб чоловіка врятувати). Вона говорить просто й розумно: жаль, мовляв, що тут, у залі,

серед присутніх нема відповідальних німців — з ними передусім треба було б поговорити. І взагалі треба справу брати з первопричин — при чому тут письменники, коли лінія влади щодо українців найприкріша. Чи будеш посідати пронімецьку орієнтацію чи ні, а все одно нема гарантії, що тебе першого-ліпшого дня не схопить закладником чи просто так гестапо. І взагалі, як трохи грубувато каже народна приказка: "Навіщо силувати дівку, коли парубок не хоче?" Її виступ мав успіх. Ще кілька слів сказав Семчишин, згадавши й про мене: "І Любченко, і Косач, і Вільде можуть дати незабаром блискучі твори, але це справи не врятує. Треба усунути головні причини лиха, а не обдурювати себе марними надіями". Настрій ще більше занепав. Розійшлись геть розчаровані й стривожені, ждучи віднині найгіршого. Другого ж дня (18/X) почали німці і укр. поліція скрізь на вулицях перевіряти документи й обшукувати. Тільки й чутно: "Hende hoch!" І того ж вечора, кажуть,

її* з автомата обстріляно № 10-й трамвая, вбито водія і нім. унтер-офіцера. Діють, звичайно, поляки.

Другого дня: неділя, сонце, хоч холоднаво.,0 9-й зустріч із Славою, йдемо до св. Юра на богослужіння, потім гуляємо в парку при Юрі. Вона обіцяє приїхати до Моршина. Вона проводить мене до вулиці, де жив Новаківський, і дорікає, що я похмурий, мовчазний (а мені болить душа від усього і болить під грудьми — знову вегет. невроз, бо починається холод). Далі навідуюсь до Литвиненка — лежить хворий, плеврит. Просить швидше прислати з Моршина погруддя, щоб встигнути на виставку. П’ємо чай. Далі: зустріч із Єндиком у тому ж саду, трохи прогулюємось, задоволено спостерігаємо, як марширує великий загін укр. поліції коло університету. Браві хлопці й горласто співають. А поляки на хідниках скривлено одвертаються. Обід у клубі, розмова з Вільде й Керницьким. Візита до Ігнатової, потім до Сапруна — добрий напій — коньяк із солодкими жовтками, дуже смачні булочки. Увечері у Гординських — жвава, приємна бесіда: Дуньо Горд., Маланюк, Гірняк, я. Приходив о 9-й Славко дуже схвильований — його ледь-ледь не вбили. Кричали йому "Hende hoch!", а він глухий, не вчолопав, і коли б нараз

Стефаник не підкинув його руки догори, вліпили б йому кулю в лоб. Самі потім порадили, щоб глухий вечорами не вештався, бо вб’ють.

Зраня — видавничі клопоти. Зустріч з Ольгою біля театру (вона подзвонила й призначила). Йдемо Мар’яцькою площею наструнчено й озираємось, як злодії. Але в цій змовності і гостроті є своя приємність. Потім сидимо 1/2 год. у кафе. Знову — ті зеленаво-сірі очі, глибінь, мука... "Облишмо це все, — кажу, — все ж одно нічого у нас далі не буде, крім неприємностей. У вас же чоловік, дитина. Жодних перспектив..." "Ні, не можу, не можу, — відповідає, як хвора, — і знаю, що не треба, а не можу". Дуже жалілась на чоловіка. Він тупий деспот. Потім, по обіді — зустріч із Марією. Який сумбур! Засипала мене градом різкеньких слів, почала виправдуватися, чому не привезла мами. На допомогу покликала ще якусь Інну, дівчину з Києва. Обидві розповідають, що була можливість мамі і Жоржеві вчасно виїхати, але Жорж крутив, збивав маму з пантелику, сам бігав до краю розгублений, нервувася, дотягнув отак справу до останнього дня, а тоді сказав, що хоче кінчати самогубством. Це на нього скидається: у нього душа розривалась і за мамою і за Женею, яка в Бердичеві. Крім того, він взагалі немужній і неврастеник. Мами жаль. Але якщо я маю на своїх плечах Лесика, то може він хоч раз поклопотатися за маму. Ні, невдалий у мене, неповноцінний брат. Була цілковита можливість їхати просто в Галичину, чи бодай до Бердичева, а він завагався, розгубився, і сам може загинути, і маму загубить. Ще й на мене, кажуть, дуже нарікав, лаяв мене. Чудак! Хай Бог йому дурість дарує. Я подякував Марії за клопоти і сказав, що не маю на неї лихого серця. Вона ж почала розповідати, що я не маю друзів: одні вважають мене за людину з характером і доброго письменника, інші ж лають, що мало зробив, що я егоїст, що хитрий дуже й тому зумів крутитись серед большевиків. Наплювать! Був би я м’якою посередністю, не йшов би пробоєм, то ні в кого взагалі й не боліло б, ніхто й не сичав би. Ото було б найгірше. А згодом, як почало темніти, Марія почала монотонну нудну розмову на тему наших особистих взаємин. Я не втерпів, підвівся, попросив не дорікати й припинити сантименти: не час і не місце. Відчувши, що повівся занадто різко, попробував заспокоїти її лагіднішим тоном. Вона певна, що большевики будуть у Львові, і пропонує мені їхати

на Прагу. [Речення закреслено автором. — Ред.]. Я попередив... що надалі однаково лишаюсь незалежним і самотнім.

Увечері в клубі багато говорив з Костюком. Він попереджав мене щодо Кокота — курви. Справді-таки, просочилось вкупі з іншими евакуйованими чимало шумовиння, яке слід було б одразу знищити, бо це продажні, злочинні елементи. Не встигли приїхати, а вже повно фіскальних доносів на своїх же. От сволота!

Вертав з клубу темними непривітними наїженими вулицями. Ще година восьма, а людей зовсім мало, і на хідниках раз у раз чути "Hende hoch!" та видко підступний поблиск ліхтарок. Десь лунають окремі постріли. Тяжко, тривожно тепер у Львові.

Довга розмова увечері з Маланюком. Він мені розповідав за Петлюру, який складався з Петлюри-вождя і Симона Васильовича — ліберального, трохи м’якотілого інтелігента. Дуже цікаво розповідав за Василя Тютюнника. Читав свої вірші останніх років. Є хороші речі. Розпитував за нову партію евакуйованих з Києва, з якими частково вже запізнався і які його розчаровують. Врешті каже: "Ні, бачу, що тільки група Хвильового — справжні люди, тверді українці". Він походжав гордовито, часто стаючи в позу — він любить позу, любить хизуватись. Я за цим разом був спокійний і небалакучий. Взагалі почуваю, що довкола мене обставини дещо міняються в гірший бік. Та це й природно в наших українських умовах, зокрема галицьких: спочатку довкола тебе спалахне аж надто велике захоплення, а потім (і то дуже швидко) настане спад, що тільки зайвий раз потверджує несталість думки й почуття. Крім того, нові землячки, що тепер приїхали, мимоволі будуть невдоволені, що я краще забезпечений й улаштований, ніж вони. А чому не ми? — виникне пресловуте обурливе запитання (всі ж, мовляв, рівні, як звикли теоретично трактувати під советами), і посипляться різні інсинуації, нарікання, підшепти, доноси. Знаю вже добре. От і можуть виникнути упередження до мене, тимчасова бодай підозрілість. Але... наплювать! От, прикладом, як виїздив я від Гординських, стара пані спитала мене, чи багато ще залишилось у них моїх речей. — Одна валізка з книжками, — кажу, а сам

думаю — чому питає? Ніколи ж не питала. Чи не нагадує, щоб забрав швидше. А перед самим від'їздом не дала мені й шматочка хліба, хоч знає, що я до вечора нічого не їстиму, хоч і раніше завжди конче і просто силоміць угощала сніданком. Тоді я, справді дуже голодний, дав їй, прощаючись, як подарунок і компенсацію за моє трьохденне перебування продуктову німецьку карту на цілий місяць, яку мені подарувала п. Ігнат. Гординська дуже замішалась, не хотіла спочатку брати, щось хотіла ще сказати, але я хутенько побіг, поспішаючи на поїзд. Де було гідною моєю відповіддю, хоч я спочатку дуже розраховував на цю карту, хотів її одвезти для Лесика. Думаю, що стара зрозуміє свою нетактовність (сидить і ліпить вареники, на буфеті свіжі пиріжки стоять, а мені хоч би шматочок хліба в дорогу дала!) — і відчує бодай маленький поштовх сумління.

На двірці, щойно вийшов із трамвая, — а назустріч Ольга. Приїхала проводжати. Така приємна несподіванка! Йдемо, а вона сторожко озирається, бо якраз в цей час потягом на Коломию від'їзджає сестра її чоловіка. Боїться, ризикує, а проте прийшла. Провела аж до вагона, купивши собі для виходу квиток на якусь найближчу станцію, бо перонівок не видають. О, жіноча заповзятливість і винахідливість! Попрощались тепло, умовились листуватись, їхав голодний, як пес, — нічого від раня не їв, крім маленького шматочка булки. В Стриї лише закріпився парою пиріжків у д-ра Винницького.

Вдома застав два листи від Галини — тривога, чому не пишу, підозра, докори. І лист від Ніни з Десау. Лист розумний, достойний — перший такий лист. Вона, бачу, дуже страждає. Сьогодні ж уперше за весь час послав їй великого листа, в якому докладно повідомив про Лесика, послав також його і своє фото. Вона — мати, вона зрозуміла свої хиби та помилки і вже достатньо спокутувала їх. Вона була дурна, але, здається, вже стає розумніша. Може, з неї справді вийде добра українка, — тоді я їй багато чого подарую і постараюсь забути.

Вчора в Стриї на двірці, коли я стояв у черзі на вихід після львівського потяга, помітив у вікні вагона (nur fuer deutsche) Славу Т. Вона їхала на

Дрогобич. Я привітався. Я був близько, але вона мовчала, не сказала, чи приїде до Моршина. І раптом з погляду я відчув, що щось сталось, що між нами вже є якесь неприємне напруження. Я ждав, а вона все мовчала. Я мовчки попрощався і пішов, не спитав. Сьогодні вона обіцяла подзвонити і не подзвонила. Так. Щось є. Хтось щось набрехав. Але годі цього всього. Треба сідати до роботи.

У німців справи, бачу, день у день гірші — не лише на фронтах, але й всередині країни. Починається кінець. Починається безлад, розчарування, перша паніка. Починається дедалі сильніший повстанський рух. Починаються втечі заможніших до Словаччини й Праги. А я починаю братися до пера — систематично, невідступно, як слід. Зроблю бодай те, що дозволять час і обставини.

10/XI — 43р.

Середа, 9-та год. вечора. Через годину їду до Львова, везу "Енеїду", над якою працював тиждень, як проклятий (дзвонили з опери — давай раптом на ґвалт!). Одночасно довідаюсь, як справи взагалі; уже віддано Київ і Фастів. Большевики йдуть невпинно. Щось треба негайно робити. А в мене ж іще Лесик!

Потягів багато вже скасовано. Від 15/XI треба мати спеціальний дозвіл на їзду потягом. Може, слід забрати Лесика з Дрогобича й взагалі переїхати до Львова? Побачу на місці. Все день у день ускладнюється. Одне слово — компот починається.

17/XI — 43 р.

Увечері — в театрі. Запізнююсь трохи, бо Славко накинув мені Миросю. В ложі застаємо вже сина Студинського, що приїхав з Берліна з дружиною (колишньою) Ю. Косача та якогось їхнього приятеля, що прикидається німцем з Болгарії, але добре володіє російською мовою і зовсім не розуміє української. Ясна річ, російський білогвардієць. Мені

сісти ніде, стою весь акт, а в антракті йду до Блавацького. Він дуже зрадів, бо думав, що мене нема-таки. Дає мені місце в ложі урядовій. Сиджу там один. "Гамлет" йде по-провінціальному, місцями дуже дерев’яно, місцями аж рипить, іноді занадто наївно. Нема, нема того високого регістру, на якому мусить звучати "Гамлет". Але й воно не дивно. Навпаки, дивно, що Й. Гірняк зумів з цим відсталим, провінціально-побутовим, різнохарактерним і різно-рівним колективом зробити ще те, що зробив. Найбільше рятує справу сам Гамлет — Блавацький. Йому теж багато чого бракує, але він з-поміж усіх ще найкращий, і на цьому тлі кволости й ординарности приємно вирізняється. У нього місцями є навіть досить добрі познаки, і це мене щиро тішить. Він все-таки розуміє, що він робить і що таке образ Гамлета. Я після третього акту йду за лаштунки й щиро його вітаю. Він дуже зворушений. Я знаю, що значить для актора таке привітання, але він справді заслужив.

29/II, вівторок, 1944рік

Львів. Університ. клініка внутрішніх хвороб (Пекарська, 69), палата 7.

Якраз 9 год. 45 хв. ранку. Сиджу при столику в палаті, де міститься 4 хворих, в тому числі і я. У мене знову серйозні неприємності з моєю виразкою. Правда, стає вже краще, але напочат-ку, коли я прийшов до клініки (4/11) було дуже погано: велике опущення і розширення шлунка, велика надквасота, вертання, стеноз 3-го ступеня, непроходження їжі крізь дванадцятку, одним словом, всі лікарі напочатку прийшли до висновку, що конче треба робити операцію. Але почав я сам собі щоранку промивати шлунок, додержуватись суворої дієти, покинув палити, — і стан швидко поліпшився. Минулого тижня рентген показав цілковите проходження їжі, значне скорочення шлунка. Взагалі я поволі, але вертаю до норми. Може, пощастить знову обійтись без операції. '

Яке химерне життя!

Останні абзаци дописав я 18 листопада (хоч попередня дата і зазначена 17/XI — це початок записів), і тоді ж десь через 1 — 1 1/2 години у мене вже був трус, мене заарештували. Зошит цей під час трусу загубився на столі серед паперів і книжок, що їх гестапівці, розглядаючи, недбайливо скидали на купу, — так і пролежав він у "Беркуті" якийсь час. Оце нещодавно мені його привіз вкупі з іншими книжками й рукописами інж. Бартків.

Так от: з курорту просто у в’язницю. Спочатку до Стрия, потім до Львова (на Лонцького вулиці), де я просидів рівно 2 1/2 місяці. А тоді з в’язниці, вимучений, виснажений, нервово піду-палий, хоч назовні досить витриманий, з поновленою хворобою виразки, — до цієї от клініки. Як примхливо кидає мене доля з крайности до крайности, веде мене по гострому лезі, штовхає на високі й дуже небезпечні грані. Я почуваю чималу втому, але в той же час почуваю відмінність, змістовність життя мого. Мені доводиться дорого платити, зате ж мушу визнати, що всі ці тяжкі переживання насичують мене глибшим пізнанням життя, вони водночас дуже цікаві, вони мене збагачують.

А в’язниця... сильніші індивідууми в’язниця тільки гартує. Тепер я остаточно переконався, що належу до цих сильніших, — шкода тільки, що хвороба мене з’їдає. Але й проти неї я змобілі-зував усі зусилля і спробую збороти її без ножа.

Отже — про арештування і в’язницю. Багато про це говорити зараз недоцільно. Лише коротко й найголовніше.

Тоді, 18/XI, у четвер, спав я добре, нічого значливого мені не снилось. Вранці снідав у товаристві двох жінок, які чомусь присусідились до мого столика й частували мене шинкою. Одна, молоденька — із Стрия, друга, старіла роками — з Перемишля. Запрошували мене бути й на другому сніданкові, але я пішов. Я записував до щоденника, потім взявся переробляти "Моє — твоє". Десь о 12-й дня вирішив піти до шевця й замовити пасочка для мисливських чобіт, — була гадка, що фронт наближається і, можливо, доведеться тікаш далі на захід, а в такому разі

чоботи на зимову пору дуже в пригоді стануть. Надворі була мжичка. Я взув спортові черевики і, коли вже зодягав пальто, побачив з вікна, що до "Маратону" під’їхало сіре невеличке особове авто. З нього вийшло двоє цивільних і пішли до "Маратону". Я рушив до шевця і, проходячи повз авто, глянувши всередину, подумав: "Треба конче навчитися шоферської справи, бо по війні я конче куплю собі авто — тоді вони коштуватимуть дешево". Ну, от. Перейшов через залізн. колію, договорився з шевцем (на завтра зробить пасочка) і хотів був іще трішки перейтися перед обідом, але дощик знеохотив мене, я пішов назад і вирішив одразу зайти до "Маратону" — чекати вже тут обіду. На вході зустрічаю Сенюка, питаю, хто це до нас приїхав. Каже: поліція. "Чого? По кого?" "Не знаю". Ну, я далі думаю, байдуже (що мене має обходити якась там поліція? Чи раз уже вона з’являлась у цих місцях?), заходжу на хвильку до Штикала, щоб довідатись поточну адресу й ім’я Дорошенка (я хотів віддати на схованку до НТШ мої книжки), потім спускаюсь униз до їдальні. Тут при фортепіані групка жінок, і одна з них грає українські східні пісні. Друга велика група ліку-ванців сидить при столі, де завжди була п. Маруся, і щось там собі зацікавлено гомонять. Я зупинився біля першої групи й сказав жінці, яка грала, що вона трошки хибно відтворює мелодію. Вона повторила, я почав виправляти, і саме в цей час чиясь рука ззаду злегка торкнула мене за праве рамено. Озираюсь. Переді мною низька на зріст молода ще людина, та сама, що стояла на веранді коло вхідніх внутрішніх дверей у "Маратоні", коли я входив, — та сама, що виходила з авта. В першу хвилину мені видалось, що агент помилився, торкнувши мене. Але він тихо сказав мені: "Пане Любченко, на хвилинку" "Прошу" — відповів я, вибачився перед жінкою і ступив крок-два убік. Тоді агент сказав : "Прошу іти за мною". Так почалось моє заарештування.

1/III — 44 р.

Середа. З ночі дощ. Сірий ранок. Сніг тане. Повітря м’яке, тепле. Дерева почорніли. Далі — розталий, зеленаво-сірий, як драглі, сніг і темні прогалини на землі, на бруківці. З вікна, через Пекарську, видко другий корпус клініки, де повз округлі, ще засніжені газони ходять безнастанно

студенти, обслуга, військові німці. На деревах сидять наїжені ворони. І в цьому всьому: у наїжених воронах, голих чорних деревах на тлі сірого, обважнілого

від хмар неба, в дещо відмінних сьогодні рухах, виразах облич, інтонаціях людей, в запахові повітря, — почувається справжня весна. Отак Минулася зима, що я її й не помітив, сидівши у в’язниці (та й взагалі цього року була вона напричуд тепла й малосніжна). Сьогоднішний день, такий правдиво-весняний, чомусь нагадав мені Сквиру, юнацтво, і мені страшенно захотілося ще жити, працювати, змагатись. Хочу залишити по собі помітний, відчутний слід, і я тепер всіх зусиль прикладу, щоб його доконче залишити.

Вчора одвідав мене Анатоль Гак, вранці була Ольга, потім приходить хтось, не заставши мене, від Темницьких і приніс різного їстівного. Я вдень учора ходив до Джулиби, обідав у них (курка варена!). Взагалі мене тут, у лікарні, одвідує чимало людей і майже кожен приносить щось їсти. їжі маю аж занадто. А серед тих, Що одвідують, є й сумнівні гості. Ну, це вже річ неминуча.

Продовжую запис про заарештування. Агент, низенький, в плащі кольору російської шинелі, повів мене другими дверима до загального коритаря й далі до виходу. На привході з’явився інж. Бартків, що допіру вбіг знадвору, дуже розгублений. Він затримався збоку, під стіною, зірвав з голови капелюха, станув ні в сих ні в тих, занепокоєно дивлячись на мене й даючи нам дорогу. Я злегка кивнув йому головою, пройшов незалежно й навіть гордовито, — я взагалі так поводився від першої хвилинки — тактовність, але й гідність. У веранді, що на виході з "Маратону", до нас прилучився другий агент — високий, довгоносий, теж у плащі такого ж захисного кольору. Він перед тим увесь час стояв у веранді при вікні і, ясна річ, спостерігав мене, коли я йшов від шевця. Взагалі з його позиції видко було далеко довкола. Він, як виявилось далі, є одночасно шофером, а з національности — поляк.

Мене повели до "Беркута". На дверях раптом помічаю гестапівця у формі. Зупинивши мене на порозі, він вимагає документи. Показую йому. Він молоденький, сіроокий, чисто виголений, з постійною легенькою усмішкою на устах, питає мене, чи був я допіру на засіданні у Кургаузі? Ідіотське питання! Яке там засідання, тим паче в Кургаузі, куди вхід усім, крім німців, суворо заборонено? Відповідаю: ні! Він жестом пропонує йти до середини будинку, і всі троє рушають за мною. Приходжу до дверей моєї кімнати № 17. Виймаю з кишені ключа, одмикаю, одчиняю і запрошую "гостей" зайти першими. Але вони рішуче пропонують мені зайти першим. Входжу. Враз гестапівець (у нього на чорному кляпі ковніра два срібні квадратики — ОЬегесЬагЙігег — він же начальник Стрийського гестапо, як виявилось потім) підскакує до мене й лапає мене за кишені, груди, рамена — чи нема зброї? Одночасно запитує: де моя зброя? Відповідаю, що зброї не маю. Мені запропоновано сісти коло стола. Починається трус. З’являється, як понятий, заступ, директора Сенюк, бо директор Кузєв і бухгалтер чомусь саме сьогодні раненько виїхали до Стрия. Підозрюю їх обох, що так заприятелювали між собою, в антиукраїнській, просто в большевицькій роботі, зокрема скерованій проти мене. Недарма оцей бухт. Бойко замешкав поруч зі мною і видавався мені типовим чекістом! Отже, сиджу, відповідаю від часу до часу на запитання гестапівця, не повертаючи до нього голови, — всією своєю поведінкою виявляю величезне щире здивування і обурення. Перекладачем фігурує той низенький агент, що перший мене взяв — він українець. З того, як відбувається трус, як він перекладає назви книжок та інформує про рукописи й матеріали, що їх вигребають з шухляд та валіз, — бачу, що він мені співчуває. Сенюк дає мені два яблука. Беру охоче, бо не знаю, що тепер жде мене, коли що їстиму. Беру також до кешені тютюн, сірники, папірці. Хтось стукає в двері, викликає на хвилинку гестапівця з кімнати. Тоді агент-українець запитує досить щиросердо: "Скажіть, невже ви не ждали арешту?" "Ні!" "Та як же так? Ви мусіли зробити якийсь виключно поважний політичний злочин, коли до вас так беруться". "Уявіть собі, жодного злочину не зробив, почуваю себе чистим і невинним". Агент знизав плечима. А коли з валізки витягли мої гроші й спитали мене, скільки там, а я відповів, що не пам’ятаю, гестапівець і агент значливо та усмішкувато перезирнулися, і

перекладач заявив: "Це дивно! Як так — не знати, скільки маєш грошей? Завжди треба знати це!" Гестапівець висловив сумнів, що ці гроші фальшиві (кредитки були новенькі). Зараз же пильно розглянули їх, перевірили й переконались, що фальшу нема — справжні. А мені під цю хвилину серце стиснулося: ану ж справді там об’явиться кілька фальшивок, бо тепер їх продукують, — що я робитиму? Чим виправдаюсь? Розстріл гарантований. Дуже прикро отак не-заслужено, по-дурному загинути. Друкарська машинка теж викликала у них неабияку підозру. Всі рукописи, книжки, гроші, машинку спакували у найбільшу валізу, кімнату замкнули, доручили ключа І. Сенюкові, а мене попередили: при найслабшому рухові кудись убік, при найменшій спробі тікати — куля на місці. І все це знову ж з тією легесенькою усмішкою на устах. Пішли.

6/111-44р.

Понеділок. Вчора год. об 11-й ранку поїхав до Джулиби. Привезено дітей. Лесюк сховався за двері, а коли я ввійшов до кімнати й привітався з інженером, він вискочив з-за дверей і стрибнув мені на спину. Дуже втішений, що мене знову бачить. Була гарна погода, і я, взявши Лесина та Остапчика, пішов з ними гуляти до Стрийського парку. Дивились на лещетарів і на катання на саночках з гори. Потім грались: хлопчики били мене сніжками, а я їх — дуже це їм сподобалось. Вертаючи додому, питаю Лесика: "Може, тебе назад до Дрогобича одвезти?" "Ні, ні, не хочу, — аж злякався (його там штурхали й годували цим часом погано — помітно схуд) і додає: — Я вже краще поїду з Остапом до Коломиї". Тоді питаю: "А чого б ти найбільше хотів? Куди їхати?" "Я хотів би бути з тобою, тату, — куди ти поїдеш, туди і я". Це було особливо зворушливо. Він дуже скучив. Потім, у хаті весь час тулився до мене, сидів на колінах, цілував мене і просив ще не йти. Ще ніколи не був він такий ніжний. Аж тремтить за мною. Чи не почуває, що насуваються тяжкі часи, боїться розлуки. Питає ще: "А хто тепер у Києві — німці чи большевики?" "Большевики", — кажу. "Ой, а де ж баба? Що з бабою?" — занепокоївся малий. Я його заспокоїв. Він, виростаючи, стає допитливішим, чутливішим.

Сьогодні зрана був у мене Дуньо Гординський. Він привозив автом свого брата — лікаря Богдана і до мене завітав. Поговорили трохи. Оповідає, що, коли я сидів у в’язниці, Вовка Куліш був у нього, жалівся, що його, мовляв, галичане спочатку піднесли, а потім кинули (подумаєш — величина!), а згодом, коли між ними зайшла мова про мене, каже Вовка: "Це тут, у Галичині, галичане зробили з Любченка великого письменника, а там у нас він був майже непомітний і не вважали його талановитим". Та й ще говорив про мене догано, неприязно. От сволота! Це — син мого приятеля! Це — той Вова, якому я колись раз у раз шоколад таскав, а після арешту батька грішми допомагав. Все ж таки хочу думати про нього краще — отже, думаю, що це він говорить під впливом тієї бездарної білялітературної шантрапи, що тепер сюди понаїздила. Дуньо, між іншим, вичитав його, покартав, сказавши: "Саме тому, що Любченко тепер сидить у в’язниці, ви не маєте права очорнювати його, а навпаки — говорити мусіте про нього тільки добре, бо ви ж його знаєте віддавна, і до вашого голосу будуть прислухатися". Я вже віддавна помітив, що він (Вова) псується. Він пішов надто легкою дорогою, нічого порядного з нього не буде вже. А я, поза всім, не сподівався, що він такий хам і така сволота.

Бої з большевиками відбуваються у Підволочиську. Львів знову почав евакуюватись.

22/НІ — 44 р.

Львів. Квартира інж. Джулиби. Рівно 12-та год. дня. Сірий день. Від часу до часу зривається заметіль, яка одразу ж тане. Безкінечно (і вночі) гуркочуть машини — німці (і хто може взагалі) вивозять речі. Львів неофіційно, але день у день енергійніше евакуюється. Рух вантажних машин, переважно військових, стає безнастанним. Часто видко, як ці машини навантажено звичайнісінькими хатніми, ба навіть кухонними речами. Все це тягнеться кудись на захід розбитими заболоченими дорогами. А на схід дуже часто летять і летять бомбовики. Дуже тривожно, шумно, підозріло, прикро: заклопотані обличчя, поспішні рухи, нервозність, злість... і знову болото, машини, метушня... Ситуація така:

червоні взяли Крем’янець, Вапнярку, Вінницю, форсували Дністер (взявши Могил.-Под.) на відстані 50 км і пруть на Прут. Бої під Миколаєвом і під Ковелем. Вчора Гітлер викликав до себе Хорті, затримав його довший час важливими розмовами, а тим часом німецьке військо окупувало Мадярщину. Була, отже, підозра, що Мадярщина у змові з аліянтами і найближчими днями має зрадити. Але німці випередили аліянтів. Кажуть, що зараз там відбуваються численні арешти серед мадярського активу, також поляків "чешуть" (там ніби готовий уже був польський легіон) та й бахатіїв-жидів, серед яких чимало втікачів із Галичини. Як би там не було, а один з наших ворогів стане значно слабший, та й поляки на цьому дещо послабшають. Назрівають великі вирішальні події.

Моє становище дуже прикре. Два тижні тому вийшов з лікарні. Почуваюсь значно краще, але неможливо тепер додержати дієти — і хвороба раз по раз дається взнаки. Буває, що просто голодую, аби лише не їсти заборонені речі. Сьогодні вночі дуже погано спав — живота надуло, підступає квасота, пече загою, пориває на вонітування. Живу у Джулиби. Лесик зі мною. Його були одвезли до Коломиї (сестра п. Олі), куди й ми всі намірялись виїхати, але К-я виявилась більш загроженою, передумали — забрали дітей назад до Львова. Тепер остаточно намірились на Сянок, — власне на Сяніччину. Там, як повідомляють нас, ще є можливість зачепитись. Від’їзд дуже затягнувся через відсутність інж. Джулиби, який їздив до Снятина. Приїхав лише сьогодні. Становище моє особливо прикре через те, що я є ніби нахлібником. Помічаю, що вже їм заважаю; обрид. Це дуже тяжко. Коли б не дитина, я легко розв’язав би справу. А так — важко. Маю ще можливість рушити до Криниці, тільки боюсь тамтешнього скупчення українців. Вагаюсь. А кожний день дорогий. Що день, то їхати все складніше. Та більше затримуватись у Львові неможливо і небезпечно. Сьогодні ж або завтра рушу на Сянок (сьогодні приїхав Ілик, обіцяє допомогти), а якщо там не улаштуюсь, махну звідти на Криницю. Все одно. Що буде — те буде. З моїми ресурсами і в моєму стані важко залетіти кудись далеко, а, крім того, тепер і не вгадаєш, де може бути безпечніше, краще. Останній (як думає більшість) пароксизм війни охопить (як думаю я) досить широку

просторінь. Хто зна, зрештою, де краще й доцільніше тоді перебувати: в селі чи в лісі? Між іншим, ліси й гори в Зах. Укр. уже кишлом кишать. Там і повстанці. Там і просто втікачі з родинами й майном. Якщо большевики захочуть і зможуть прочесати ці ліси й гори, там вони матимуть величезну здобич — "українського звіра". Характерно, що настрій більшости укр. активу тяжить до лісів та гір, аби лише не йти зі своєї землі. І спостерігається тверда воля до боротьби — прагнення захищати свою землю, стримати большевиків, а потім прогнати геть-геть аж до Московщини, звичайно, за допомогою наддніпрянців, яких теж, треба сподіватися, захопить стихія. А як ні — померти. Тільки не тягтись на чужину.

Вихід один, один. Так мислить і так хоче більшість. Явище відрадне — дай тільки, Боже, щоб це знову не скінчилось стихійним тимчасовим поривом і врешті роздрібненим отаманством та са-моїдством.

26/III, неділя, Сянок

Пів на дванадцяту дня. Готель "Victoria" Д. Ілика. Кімната 3. Тут я вже четверту добу перебуваю. Зі Львова виїхав 22-го увечері. Вирішив враз. Щось ніби стукнуло: виїзди! В міському рухові, у виразах облич на вулицях, у самому повітрі раптом відчув: треба негайно виїздити.

Львівський двірець пізно увечері. Імлисте світло від синіх за-темнювальних лямпочок. На долівці жвакає болітце. Пасажири — переважно військові німці. Але загалом стиску нема. Тільки при виході на платформу трохи тісніше. Ще є лад. У вагоні на диво вільно — знайшлось місце і нам і нашим речам. Відходить потяг із запізненням на годину. Лесик зібгався на лавці, голову поклав мені на коліна і спить. Вночі о 3 1/2 год. пересадка в Самборі. Вагон цілком вільний. Вранці — Сянок. Візком (з великою морокою) одвозимо речі до цього готелю.

Вчора приїхав зі Львова Д. Ілик. У Львові вже сильний евакуаційний рух, що починає скидатись на втечу. На гол. двірці численні натовпи,

метушня, безладдя. Приватні телефони в місті вилучено. Для українців визначаються окремі потяги. Поляки лишаються, не виїздять, що набирає характеру демонстративного. Цікаво, як тепер (після мадярської історії) поведуться з ними німці.

Переглянув зараз окремі місця мого запису і кріпко лайнувся.

Яка безбарвність, млявість, нудна тяганина по дрібничках! А життя таке яскраве, динамічне! Чи я постарів, серцем почерствів, чи взагалі став бездарою?

2/IУ — 44 р.

Неділя. Сонце. Сліпучий сніг. Зранку морозець. На сонці тане. Краплі. Квітневі краплі. З вікна готелю: подвір’я АгЬеіІяатГу, де вчора було кілька лемків-селян, взятих на роботу до Німеччини, серед них — півідіотична дівка в легенькому полотняному одязі, що дуже хотіла пити, але боялася взяти води з приміщення, де німці, і намагалась напитися з-під ринви, якою ледь сочилась розтала снігова вода; а ще п’яний парубок, що всіх частував цигарками (широкий і відчайний жест), в тому числі й жандарів, які вели гурт на заліз, двірець; а ще інтелігентніша жінка з дитиною, яку повезли підводою. Подвір’я, в якому я вчора протягом години спостерігав тяжку драму, •— ця інт. жінка не помічала, а я згори з вікна помітив, як її обдурили, продавши їй порожню диктову валізку, співробітники АгЬейзатГу, як вони хитренько переморгувались, а коли валка рушила, задоволено й одверто реготали, що заробили на ній, прибитій горем, кілька десятків злотих. Жорстокий, страшний світ довкола. І неможливо інакше тепер жити, принаймні дожити до кінця війни, щоб і самому не бути черствим, жорстоким.

Ну, от. А за подвір’ям цим — садочки і будиночки зійшли в долину. Далі пробують братися з долини другим протилежним схилом, але тут же й зупиняються. Схил опухло виступає навпроти, геть вкритий снігом, а на далеких краях схилу стіною стоїть ліс. Гарно — ліс зараз у сонці має

м’якше обарвлення, брунатно-фіалковий, але ввесь ніби затягнутий імлою. І дуже хочеться туди! Днями я виходив у поле, йшов сніговою стежкою, добре втоптаною, сяяло сонце, перебігав вітрець, степовий, зачіпливий, бадьорливий — і я скинув капелюха, так просто йшов, зраділий, піднесений. Я хотів бодай на короткий час забути про дійсність, яка навалюється грізним тягарем, стискає вже майже безвихідним колом, — і трохи справді я забувся. Сянок має гарні околиці, окремі місця його дуже мені подобаються. Але неможливо все це сприйняти... коли на вулицях день у день більше військових машин, що сунуть на захід і везуть немудру побутову мішанину — всіляке барахло. Пізнаю, пізнаю! Це вже бачив я у Харкові. Яка відстань знаменна — від крайнього сходу України до крайнього заходу. Все втрачено. Але ми, зрештою, нічого не втратили, бо нічого не мали. Ой, ні! Втратили стільки людей, стільки матеріальних скарбів! Єдина надія на нашу феноменальну життєздатність і плодючість землі нашої. Я все ж таки вірю в добрий кінець.

Не хочу ще гинути. Хапаюсь за життя. Хвороба мене знову починає гнути (воно й не дивно в цих умовах), а я не піддаюсь. Вчора почав робити собі промивання шлунку, — це в лікарні навчився сам себе обслуговувати. Придбав зонд і лійку, маю соду й морш. сіль, готую вранці кухоль теплої води з содою, запускаю собі зонда, а Лесик воду ллє — і добре виходить. І добре, що я це почав робити, бо знову є залишки їжі та кваси. Буду боротись до краю. Головне — дієта, але й цього ворога постараюсь збороти. Отак іде людина крізь життя, а на неї звідусіль тільки й чигають неприємності — вороги. Лесика посилено лікую. Йому ніби вже краще. Якось-то одіб’ємось!

Вчора зайшов нарешті Джулиба. Речей досі нема, але йому залізничники обіцяли за 2 — 3 дні їх знайти. Він вірить, що знайдуть. А що мені лишається? Віра.

У пресі: заповзяті бої під Станіславовом. Большевики з успіхом просуваються в Румунію. Але на лінії Тернопіль — Броди — Ковель, хоч і сильно вони тиснуть, особливого успіху поки що не мають. Правда, до

Тернополя і Ковеля постачання нім. частинам довозиться літаками. Значить, вони оточені?

Так чи так, а справи щораз гірші. Видко, большевики займуть усю Польщу або й далі посунуть, якщо не станеться якихось кардинальних змін у вищій світовій політиці. Характерно: в Італії майже нема боїв. Комедія! Анекдотична, хоч і досить дражлива гра.

Я жду невдовзі великих змін. Інтелект мій тут безсилий, але я почуваю їхнє наближення. І дивно: хоч докочуюсь до краю своєї землі, хоч бачу щодня більшу й численнішу втечу моїх земляків через цей же Сянок, хоч потрапляю в дедалі гіршу скруту і дедалі більше виникає на моєму шляху різних ускладнень та неприємностей, але я не гублюся. Я досить спокійний. Я вірю в щось.

3/IУ — 44 р.

Рух у Сяноку сьогодні ще сильніший. Цілу ніч хурчали мотори великих авт (тут, біля готелю підвищення — вони переключають швидкість), а вдень майже безкінечна валка задрипаних обшарпаних, маскуванням заляпаних вантажних машин і причеп. Крім того, довжелезні валки підвід — очевидно, з Поділля, — хатні лахи, жінки, діти, койці з курами, халабуди, а в очах людей втома й злість. Тяжко це бачити. Згадав я 1920 р., Тетіїв, утечу населення від Будьонного. Україна в останніх десятиріччях тільки те й робить, що кочує: роки визвольної боротьби, голод 1932 — 33, переселенський примусовий рух в рр. 1936 — 37, примусовий рух на Донбас, на Дніпрельстан робочої сили, масові арешти й рух на північ до таборів, нарешті ця війна — рух на схід (примусовий), рух на захід (примусовий), знову назад, знову вперед, витомлювання сили людської, занепад духовний, зневіра, озлочення, байдужність, відчай, — душа народу геть пошарпана, зранена, витрачена. Народе мій! Який же ти безталанний. Але ти й сильний, ти виключно сильний і життєздатний, бо інший народ на твоєму місці давно вже витратився б до краю й саме існування його стало б проблематичним. Ти ж не тільки витримуєш всі ці смертельно-грізні іспити, але й раз у раз демонструєш свою волю до

життя (і то життя самостійного), стверджуєш себе. Хай брови нахмарені й уста затиснуті від страшнішого болю, однак ти не падаєш безпорадно, а, навпаки, якраз у цих обставинах намагаєшся випростатись, піднестись. Чолом тобі! Я схиляюсь перед тією мужністю, бо бачу за виразом не тільки скорботи, але й завзяття, але й просто — люті. Народе мій, тепер я досвідчений в багатьох твоїх здібностях, хотів би найбільше привітати твій грізний гнів.

Новини сьогодні: відібрано назад Станіславів, Копичин-ці і, здається, Чернівці. У Львові життя знову переходить на нормальні рейки. Видано нібито наказ усім громадянам, що залишили працю та втекли, негайно повернути до своїх робочих місць. Починається нібито велика німецька контрофензива. Але все це поки що — чутки, офіційно не потверджені. У готелі, де я зараз живу, є своєрідний примітивний клуб. Це — кухня. Тут сходяться найрізніші люди звідусіль. Серед горшків, під шум розпаленої плити, де вариться кільканадцять обідів, під крик і плач дітей, під безнастанне хлопання дверей, відбуваються передачі найсвіжіших (повірмо!) чуток і точаться іноді запеклі, але безглузді дискусії. Це місце притягає сюди навіть багатьох мешканців міста — поважні навіть люди заходять вечорами до цієї Іликової кухні, щоби почути новини від свіжих переїзжих людей та заграти в шахи чи карти при такій нагоді. Оригінальний, досить затишний, не позбавлений свого позитивного значіння і можливий хіба що тільки у українців клуб, — мовляв, посидіти вечерком на сусідській призьбі чи на дубках.

6/IУ — 44 р.

А Джулиби нема й речей нема. Рух через Сянок дедалі сильніший. Вже тепло, перепадає дощ, болото. І військо і втікачі перевтомлені, забризкані, забруднені. Квітень пахне справжньою весною, весна ж — лихом, голодом, хворобами.

Вдень на майдані слухав радіо — большевики звернулись до румунського уряду з пропозицією піддатись. Уявляю собі тамтешню мітингову дійсність: дайош Румунію! Дайош Балкани і Європу!

Спостерігаю серед місцевих українців обивательський переляк і чисто філістерське горе: треба розлучитися зі своєю хатою й хатнім набутком. Для багатьох з них це проблема життя й не-життя. Вони, звикши до теплих своїх куточків і затишного у повних вигодах існування, не можуть тепер уявити собі, як вони без цього існуватимуть. Є, звичайно, й інші, є люди з досвідом минулої еміграції. Але це — цілковита меншість. Загал (мова про інтелігенцію) донедавна ще хизувався, бравував тим, що, мовляв, візьмемо наплечники, кия в руки і гайда. А тепер, як до діла, то й хвацькість зникає, завзяття падає. Натомість повстає неспокій, розгубленість, аж ніби тваринний страх.

А тим часом уся майже Україна вже півроку йде зі сходу на захід — величезний хресний шлях переходить — величезний і в стражданні та в терпінні величний. Важко тільки зрушити з місця. А далі — вже котиться людина по інерції. І хто зна, чи в цьому велетенському поході не знайде нарешті наша людина свого єдино правдивого шляху? Через неминучість до однозгідної мети.

9/IV — 44 р.

Є Джулиба, є речі. Але поява того й того абсолютно нічим не пов’зана між собою. Джулиба, як виявляється, речей зовсім не шукав, а їздив до Львова та ще кудись у зовсім інших особистих справах. Повернув він ще перед двома днями, але не показувався, бо речей не було. Коли ж стало відомо, що речі прибули, він також з’явився. Я навіть здивований, що речі справді прибули, — не ждав уже. Коли б відступ продовжувався тим же темпом, що був почався, на залізниці, звичайно, зчинився б рейвах, і цих речей я вже ніколи не побачив би. Ну, тепер хоч маю що постелити й чим укритись. А при циганському житті це багато важить.

Отже, справи на фронті кращають. Кинуто, як розповідають, нові свіжі частини. Безнастанно йдуть потяги й обози з військом та амуніцією на схід. Через Сянок вертають на захід розбиті, розладнані частини і десь недалеко за Сяноком переформовуються. Біженців на підводах уже не видко — то були фольксдойчери, яких нім. влада запобігливо вивозила

на захід, — недарма з ними їхали нім. вояки, як охорона. Наших, звичайно, так не везли б, а чимдужче до табору. Лінія фронту Ковель — Броди — Тернопіль уже держиться незмінно другий тиждень, і ця стабілізація досить показова. Зате в Румунії негаразд: Молотов звернувся до румун з пропозицією скласти зброю, а Черчіль, як подає нім. преса, підтримує його. Рух на залізниці знову наладнаний, хоч бувають великі запізнення, бо доводиться передусім перепускати воєнні ешелони. Починається зворотній рух утікачів — на Львів. Нім. вл. начебто наказали вже низці установ вертати до Львова й негайно розгортати працю. Окремі урядовці теж дістають виклики назад до праці.

Я вирішив перебути тут Великодні свята і по святах негайно рушати до Криниці.

12/ІУ — 44 р.

Снився батько (що рідко буває), і Ніна, хаплива та затривожена. Завжди жалію, що так рано втратив батька. Хоч крутий був характером і хворий на п’янство, але, безперечно — людина небуденна. І його здібність фахова (кращого ж лимаря не було у всій окрузі), і його пристрасність в коханні, що завдала йому стільки прикростей в стосунках із жінками, і його вічні поривання кудись уперед, що спонукали до невдалої подорожі аж до Америки, і його талановита гра на гітару, спів і навіть... писання віршів (наподіблювання Шевченка), і драматизм його життя уже в нашій родині, і багато-багато інших моментів яскраво свідчать, що стояв він уже далеко поза межами ординарного передреволюційного селюка, тільки через брак освіти й пригнічуючий тиск філістерського, відсталого оточення не міг висмикнутись на просторішу, яснішу путь. Хапався, метався, ненавидів, любив, фантазував і тут же розчаровувався — одне слово, хотів раз у раз брати життя за барки, кидав йому виклик і, раз у раз подоланий, дуже мучився. Мати його тільки засуджує, бо зазнала від нього стільки горя! Але й мати в чималій мірі винна. З нею жити було йому нелегко, — затятий і викривлений міщанськими забобонами характер. Хотів би я, ах як хотів би сісти оце поруч із батьком та докладно поговорити.

В комітеті зустріла мене цими днями панночка, що служить тут і була в Моршині на лікуванні якраз тоді, коли мене заарештували. Сплеснула долонями, схвилювалась, аж зблідла, пильно придав-ляється до мене й тут же, при всіх починає розповідати, як то було. Каже, що всі тодішні моршинські відпочивальники, на очах яких відбувалась ця історія, дуже схвильовані були, дуже мені співчували і дивувались, що я так спокійно, незалежно, навіть гордовито поводжусь, що я міг сісти під доглядом двох представників гестапо до столу й спокійно з’їсти обід, спокійно з усіма попрощатися і взагалі триматись так, ніби все це для мене — дрібнички. А коли мене повезли, то, каже, — сіли вони всі обідати й не змогли. Якась жінка заплакала, заплакала голосніше друга, третя, кинули їжу й пішли, а за ними, так само не ївши, пішли й мужчини, пішли майже всі з їдальні. Плакала й прислуга (ці почали плакати ще, коли я обідав), плакали й увечорі, не вечерявши. Тяжкий настрій охопив усю оселю. Другого ж дня дехто кинув оселю й виїхав, потім, не добувши терміну, виїхали й інші. Один лише директор Кузєв та його дружина (полька) поводились інакше, дорікали відпочивальникам за таке їхнє співчуття, застерігали й пробували налякати, з таємничістю натякаючи, що я — великий злочинець. Отака гниль та гидь!

Пригадую: з "Беркута" ведуть мене до авта, але заступ, директора Сенюк запропонував і мені і тим агентам, що були зодягнені по-цивільному, пообідати перед дорогою, бо, мовляв, якраз обід готовий. Вони погодились, тільки ще вагаються, що скаже начальник у військ, уніформі. Той теж завагався, але вони попросили, запевнили, що це забере не більше 5 хвилин, і він махнув рукою. Сам, звичайно, не пішов, залишившись надворі. Ми, троє, входимо до другої, меншої їдальні. Агенти вказують мені місце коло столика в кутку, сідають поруч з обох боків. Я їм, розуміючи, що треба буде наїстися, бо невідомо, як-то воно буде там. Я зібрав себе в кулак, зосередився на тому, що треба бути передусім витриманим, розсудливим, спокійним і, коли на друге подали швиденько повнісіньку миску яєш-ні, я постарався з’їсти її, не хапаючись, не наковіюючись, хоч мої доглядачі вмить усе стеребили й ждали на мене. Потім я попросив дозволу запастись цигарками. Дозволили, бо й самі хотіли палити. Я кивнув одній панні, що стояла в дверях великої їдальні

(там взагалі стовпились усі відпочивальники, зазираючи один одному через голови, наштовхуючись, підводячись навшпиньки, німотно слідкуючи за кожним моїм рухом) — і вона принесла кілька пачок цигарок. А друга пані тим часом принесла свій портфель, куди поклала яблука й куди я кинув цигарки та той хліб з маслом, що мені його ще в "Беркуті" дав Сенюк. Аж раптом на бічних дверях з’явився офіцер-гестапівець, і це було знаком, що ми мусімо йти. Я підвівся, уклонився прощально всім тим людям, що збились натовпом у дверях їдальні. Всі негайно, аж навіть якось приспішено й запобігливо відповіли мені. Я пішов коритарем, а одна з пань перепинила офіцера й почала просити, щоб дозволив дати мені теплий светр і кашне. Він здосадувано, непривітно одмахнувся. Проте вже на виході мене наздогнала п. Маруся Гакова й дала рушника та мило. Я подякував, хотів був поцілувати ручку, але подумав, що цей вияв пошани гестапо зрозуміє інакше і через мене завдасть іще неприємностей милій, сердечній Марусині. Виходжу надвір, зупиняюсь коло дверцят авта, ждучи, коли мені наказано буде сідати. Всі відпочивальники висипали на ґанок, знову пильно й стривожено споглядають нас. А та панна, що дала мені цигарки, біжить до авта, наздоганяє офіцера й просить знову дозволу дати светр — отже, зачекати хвилинку. Він одмовив їй, сказавши, що він сам теж без светра. Він сів поруч із шофером (одним з агентів, високим поляком у рудому пальті), я з другим агентом (низьким на зріст, українцем у темно-сірому пальті) сів позаду, де вже стояла моя валізка з рукописами, книжками й друк, машинкою. Авто рушило, — те саме авто, про яке я думав перед годиною, проходивши повз нього, що після війни, якщо житиму, придбаю собі конче щось подібного. В дорозі офіцер питає раптом: чи багато приїхало до Моршина в останніх часах надцніпрянців, відомих мені. Відповідаю, що небагато. Далі запитання: чи давно я в армії, який мій стаж? Відповідаю, що в армії не перебував, лише вважався, як і всі більш-менш здорові мужчини на Радянщині, військовозобов’язаним. Він, вдаючи, ніби не розуміє моєї відповіді, перепитує: чи давно я належу до кадрової армії і яка точно моя ранта? Відповідаю, що письменники взагалі до кадрової армії не належали в СССР (за окремими лише винятками), а я особисто, як майже всі письменники, рахувався в запасі, як військовий кореспондент. Він недовірливо хитнув головою, злегка

посміхнувся, повернув голову, коротко й допитливо глянув на мене і більше вже нічого не питав. Коли переїздили річку під Стриєм, я подумав: чи буду ще цю річку назад переїздити? Вона була навдововижу повновода, бурхлива й мутна — почалась осіння повідь. З поданих мені запитань я вже зрозумів, що мені "шиють" щось зв’язане з військом, з війною, щось дуже поважне й погане. З одного боку, це мені надало трохи задьорос-ти, бо жодної провини за собою не почував, з другого — застановило на думці, що треба ще довести, що я не винен. Авто врешті пішло знайомими вулицями, де я ще недавно ходив з Лесиком, і зупинилось перед брамою стрийської в’язниці. Мене повели крізь загратовані двері. Скреготно дзенькнули клямки й колодки позаду. Я станув при столі в’язничної канцелярії, де урядувало всього двоє співробітників — якась панна і літній вже, полисілий та взагалі якийсь витертий, зношений пан. Вони байдуже, сонно-млявими поглядами блимнули на мене і знову схилились до своїх паперів. Сірі, манекенні люди, як і сама кімната — сіра, залита осінньою пополудневою сутінню і многорічною в’язничною нудьгою. Це було десь о 3-й дня 18 листопада

26/ІУ — 44 р.

Вже кілька днів живу у п. Клим. До готелю Ілика несподівано перед кількома днями прийшли представники нім. влади, заявили, що в готелі мають право перебувати лише люди, які одержали дозвіл від нім. поліції, що взагалі всі місця в готелі влада застерігає за собою, а хто під цю пору там живе, мусить негайно вибратись. Я тоді ж перенісся до старої теплої й вільготної кухні (правда, там, заради дитини, затопили), переночував ніч, а наступного дня перенісся до п. Клим.

Згадав сьогодні — у в’язниці мені приснилось кілька пророчих снів. Перший з них був ось такий. їду возом у товаристві ще кількох молодих хлопців. їду високим залізничним насипом. Раптом візок збочує ліворуч з вузької колії і починає задніми колесами тяжити униз по крутому насипу. Кінь, міцний, ситий гнідий кінь, смикається, напружує всі сили, щоб воза витягти, але упряж не витримує, рветься, і кінь стрибком злітає на верхівку насипу, а візок з нами дедалі швидше починає задом котитися

навкіс по насипу. Він конче мусить перекинутись, серце моє завмирає. Але, на превеликий подив, він все ж таки викочується унизу на лугову рівнину і зупиняється. Катастрофа не сталась. Отямившись, дивлюсь на височезний, як стіна пятиповерхового будинку, насип і бачу, що наш кінь збігає до нас униз. Почуваю до нього зворушливу вдячність, знаю вже, що ця сила, яка везла мене високим насипом, тепер знову вивезе назад.

Другий пам’ятний сон — їду човником-душогубкою якоюсь фосою [діал:. канава, рів, рівчак. — Ред.]. Весна. Брудна вода, сіре небо. Голі ще дерева. Попереду виникає більший човен, на ньому селянин у білому полотяному вбранні й селянка. Аж виїздимо несподівано просто на Дніпрову широчінь. Повінь. Бурхливі тут хвилі. Подих смертельної загрози. Човен із селянином враз підхопило, закрутило, кудись потаскало. Мій човен починає страшенно гойдатись. Стою, веслую, скеровую силоміць убік, до правого берега, де течія слабша. Та бачу — в човнику повно води, він тече. Загину? Берусь хапцем вичерпувати воду і водночас веслую. По тяжких зусиллях і хвилюваннях все ж таки зловчаюсь ускочити в заводь, тихий рукавчик, що тягнеться побіжно з Дніпром. Тут і дерева вже, верби. А ще далі — верби починають зеленіти і погода взагалі прояснюється. Лише течія в рукаві стає дедалі бистріша, несе мого човника швидше й швидше, і я не можу його зупинити. Він, безперечно, розгалужується, головне спрямовання річки повертає круто ліворуч, попереду повстає мілизна, за якою бачу високі дерева у весняній пізній зелені й сонці. Як там хороше! Але чи проскочу оцю мілизну? Навряд. На ній я розіб’юсь, загину — і то на самому порозі такої чудесної весняної краси, де я вже добачаю цілком спокійну воду. І в цю ж хвилину мою душогубку різко кидає праворуч, куди пішла з розгалуження прудкіша течія. О, жах! Тут я напевно загину, бо попереду лежить, упавши з берега (з корінням вирвана бурею) величезна вільха. Вона перегородила дорогу, і нема жодної змоги якось її оминути чи зупинити човника. Мчусь як стріла... і якраз в тому місці, де вирує узмін, човник пролітає над поваленим деревом, бо воно тут кривобоке, угнуте під воду та й течія пхає стрімким натиском. Проскочив, озираюсь, сам собі не вірю. Човник тоді уповільнює рух, випливає на тиху, зовсім тиху (аж дивно!) воду, а довкола величезні дерева в ніжно-зеленому листі, висока,

ніжна, травнева трава, якийсь сад, пронизаний сонцем і теплом, сходить до цієї річки. Небо блакитне, чисте, птиці співають і взагалі так прекрасно довкола, такий затишок, таке заспокоєння на душі, що я здивовано й зачудовано озираюсь, як у казці. І коли, пам’ятаю, вибухнув крізь "очко" грубий оклик "аг^еЬеп!", — я ще хвилинку не вірив, що лежу на долівці у в’язниці, але почав вірити, що з в’язниці вийду.

Аркадій Любченко 28/ІУ — 44 р.

Продовжую. Третій сон: широкий битий шлях, обсаджений столітніми дубами — зовсім такий, як із Вінниці до Проскурова (катериненський!). Йду правим боком попід деревами. Схил. Ярок упоперек. Шлях кінчається, як утятий. Спускаюсь швидко, бо чомусь поспішаю. І в цю хвилину починає падати дощ. Ні, не дощ, а в ярку з правого боку стоїть людина в чорному (чорний смокінг і котелок) з темним, аж чорним обличчям і кінець шлангу пожежного скеровує вгору — б’є вода розсипом, у ярку вже чимале болото. Я знаю, що це поляк. І знаю, що мені треба проскочити ярок там, щоб не забруднити черевиків. На мені нові жовті черевики! Згадую, що, молодим бувши, у Тетієві та Сквирі умів я так спритно перехоплюватись через грязюку, ніби йшов по чистому. От і тепер націляюсь, щоб так само зловчитись. Але мені перетинає дорогу якийсь візок, запряжений одним конем, і я мушу в останню хвилину націлення зупинитись. На візку їде якийсь мій знайомий інженер. Гукаю йому, щоб підвіз мене — дощ із шланга сиплеться мені на спину — але інженер вдає, що не помічає. Швидше поганяє коня й проїздить в лівий бік. Тоді я стрибаю через зболочену колію на той бік і зразу ж придивляюсь до черевиків — чисті! А тут уже, на цьому боці, сухо і дощу нема. Сходжу протилежним сухим схилом на горбок. Враз переді мною розгортається неосяжна рівна просторінь. Степ, на якому до самого обрію хвилюється ще зеленава густа чистісінька пшениця. А вдалині, такій розкриленій і привітній, стоїть ніжно-блакитне небо. Я вийшов за якийсь новий світ і хочу запам’ятати, коли саме це сталося. Виймаю годинника й дивлюся — за 20 хв. одинадцята. (Так я зробив, пам’ятаю, коли в Дрезденській картинній галерії вперше побачив Сикстинську Мадонну.) І тоді постерігаю: в пшениці біжать дві стежки, добре втоптані,

чисті, без пороху. Одна — простісінько, і там, куди вона веде, ген-ген на самому обрії, купчаться темні сосни і ледь червоніє дах. Там почувається щось добре, але трохи суворе. Друга — ліворуч, і веде вона до хутора, дуже затишного, за яким починається лісок, потім байрак якийсь, чи що. І там, почуваю я, буде дуже добре полювання. І туди, здається, поїхав інженер. От і я, подумавши, пішов цією стежкою. Але зараз же виникає

самотня хата, діти граються на подвір'ї, і обіч лежить чорний пес із лисячою мордою. Він злегка розплющує очі, сповнені підозри й злости, і примружено стежить за мною, так придивляється, наче ріже цим гадючим поглядом. Ось-ось кинеться. Я почуваю, що не маю права повернути назад, чи збочити, чи виявити свій острах. Тут тепер треба йти тільки вперед, сміливо, рішуче. Та й чого мені боятися? А проте страшно. І щоб замаскувати цей неспокій перед загрозливим звіром та й самого себе більше змобілізувати, я, вдаючи байдужого, голосно прошу дітей дати мені напитися води. Пес, не рухаючись, мов кам'яний, світить тільки гадючими жовтими очима і — знаю — ледве вгамовує свою клекітну злість. Дитина виносить із хати води в кухлику. П'ю. Свіжа, холодна, смашна. А тоді, подякувавши й кинувши щось жартівливе до дітей, рушаю стежкою на хутір. В останню хвилину постерігаю, що пес проводжає мене тим самим примруженим, гострим, як бритва, поглядом. Але мені тепер уже зовсім не страшно. Якусь важливу грань уже перейдено, і мене сповняє легкість.

Тепер — коментарі. Коли у в'язниці сняться черевики або чоботи, та ще й на власних ногах, та ще й нові, — значить, вийдеш на волю. В'язні добре знають цю прикмету (взагалі, у в'язниці повно забобонів, і вони часто беруть у полон найтверезіших раціоналістів). Сон цей приснився мені десь за три тижні до звільнення. Друге — годинник. Та сама ознака, те ж значіння. Але що найцікавіше! Коли мене випускали з в'язниці і повели вже до канцелярії, де почали повертати мої гроші й речі, — дали, звичайно, й мого годинника. Я взяв його в руки, а що він не працював, зупинившись перед трьома місяцями десь на третій чи четвертій годині, то я його тут же взявся накручувати. А щоб поставити правдивий час, глянув на великого стінного годинника, що цокав у цій канцелярії. На

ньому було рівно — за 20 хв. одинадцята. Я внутрішньо здригнувся, аж трошки страшно мені стало, аж кров кинулась до лиця — згадав сон, про який перед тим, звичайно, зовсім не думав, бо взагалі мені тоді не до снів було (я взагалі не розумів ще, чи мене зовсім випускають чи повезуть до табору "Освенціма"). І так це мене схвилювало, що ніяк не міг порахувати грошей, які мені вертали. Пам’ятаю, була хвилина, коли я цілком повірив, що ось це все — також сон. А прокинусь, і знову буде півтемна камера-одиночка.

Сьогодні є чутка, що Львів учора знову бомбардовано впродовж трьох годин. І Дрогобич. На фронтах переважно місцеві дії, тимчасове затишшя. Але одна й друга сторона поспішно підтягують резерви, купчать величезні сили (може й останні) для рішучого зудару. Буде буря.

В неділю ходив на матч. Змагались: укр. команда "Лемко" і команда нім. військ, літунів. Лемки в синіх штанцях і білих з вишивкою сорочках. Німці в чорних штанцях і червоних сорочках. Глядачів повно, переважно військові. В першій половині укр. вели боротьбу майже весь час у нім. полі, часто перед воротами ворога. Забили три голи, німці — один. Серед глядачів багато поляків, вони успіх українців злісно критикували, а коли забили німці гола, зняли неймовірний вереск. Ненавидять зле, аж сичать. Навіть підлітки, діти. Це — тим паче, що їм німці заборонили мати польські команди. В другій половині українцям, що помінялися полем, дуже заважав вітер, який знявся саме в цей час. Суддя (теж німець, звичайно) скористався з цього і на кінець гри присудив нашим штрафний удар, яким обурив всіх присутніх, навіть деяких поляків, остільки цей присуд був несправедливий. Але цим ударом команди вирівняли рахунок — 3:3. Об’єктивно ж — українська команда виявила себе незрівняно сильнішою. І як приємно було бачити на полі усяких знайомих, що несподівано для мене виявили себе справді дуже здібними змаїунами! Уявити тільки: коли б наша воля, які б зразкові команди можна було створити з наших хлопців і показати перед усім світом.

Перечитую, — перегортаю, вірніше, — епопею Б. Лепкого. Дивовижна бідність, сіренький примітив. Та ж Семен Скляренко писав краще про

Щорса. Ще раз переконуюсь, Лепкий — бездара. Не йому підіймати таких велетнів, як Мазепа. Не щастить нам на цій ділянці: така багатюща історія — і таке бідне, примітивне її відображення. Справді-бо, за винятком "Чорної ради" (Кулі-ша), "Гайдамаків" (Шевченка) та ще хіба... з натяжкою "Івана Вишенського" (Н. Левицького), — що є достойного? Може, Ка-щенко, З. Тулуб, Ів. Ле? Яка убогість! В драмі, правда, справа стоїть трохи краще. Але справжній майстер, натхненний, розумний і тонкий, майстер нашого історичного жанру ще прийде — вірю.

Зараз ось спало на думку: що більше хоче якийсь нарід визначитись і усталитись державно, то більше він мусить себе виявляти націоналістично (отже, передусім — усвідомлювати себе). Націоналізм — стрижень, хребет, підойма, без яких ніколи нічогісінько путнього не вийде. Ясно, як... "апельсин".

Треба тікати. Цього разу з відмінних і несподіваних для мене причин. Добре мені ведеться у п. Климів, але сама пані має одну, хворобливу просто, рису: без кінця говорить. Нападає на мене з розмовою і не пускає годину-дві, хоч би й дитина кликала мене (дитина ж хвора!), хоч би сестра відтягала її. Нема рятунку. Говорить, як автомат, не припускаючи, щоб її перервати, і повторюючи те, що вже вчора була сказала. Це — щось неймовірне! Я всіляко показую, що вже стуманіла моя голова, що вже не витримую, а вона вибачається за затримку і знову говорить, говорить. Я почав уникати її, тікати, але хіба далеко втечеш у хаті? Треба тікати зовсім із цеї хати. І жаль її, бо загалом людина вона добра, але й прикра нехіть бере, бо вона мене просто переслідує із своїми балачками. Я вже знаю всю її біографію і багато чого з життя її колишніх знайомих. Дрібне це життя, обивательське, духово дуже бідне. Хоч би виловити якусь цікаву подію, характер, нового щось пізнати... Дарма. Нудота, обмеженість, спльотки бабські, від яких гуде голова і все моє буття ось тут стає мені неможливо-прикрим. Ось і зараз вона прийшла, перебила.

15/У — 44 р.

Надвечір. Йде дощ. Рясний, краплистий, шумний. Б’є по дахах, по ніжно-зеленому кусті, хлюпотить. З вікна мого видко садки — цвітуть дерева. Вже тиждень тому зацвіла навпроти через дорогу висока черешня. А тепер і вишні і груші в цвіту. Краса! Одна груша молоденька стоїть у городі, як наречена.

Ю. Лавриненко пише розвідку про Хвильового. Вчора заходив радитись. Я переконав його, щоб не обмежувався кількома газетними статейками, а розгорнув працю на цілу книжку, тим паче, що написане ним досі, яке я прочитав, зроблене цілком добре. Він справді заохотився (хоч, видко, й побоюється, чи вистачить йому снаги й хисту) і пообіцяв, що за моєю допомогою береться цю справу здійснити.

Був днями в Ліску, кілом. за 18 від Сянока. їздив кіньми. Гарні краєвиди, — пагорби, яри та ліси понад Сяном. Старий замок, зруйнований ще за попередньої світової війни, — на високому пагорбі над Сяном похмурі руїни. Другий замок у самому Ліску, теж цікавий, трохи, звичайно, похмурий, як і належить старовинному замкові, але з неминучою оболоною романтики.

Був також у Биківцях, селі за Сяном, де одразу ж за мостом — великий табір полонених большевиків, а вище над табором — кладовище цих же полонених. Над могилами подекуди збереглись написи прізвищ і визначень нац. приналежности. В кожній могилі по 5—8 чоловік — українці, москалі, грузини, азербайджанці тощо вкупі. "Інтернаціонал" того світу. А над багатьма могилами хрести вже впали, зникли, і невідомо, хто там. Так буде й з цими, що сьогодні ще стоять. От і до-воювались хлопці — за що? Українці, абхазці, татари, таджики, грузини — за що? За Расєю. Лежать ось, гниють, і незабаром місце їхнього останнього пристановища зітреться, зникне, самі вони підуть геть у непам’ять. Але за що, за що загинули? За Сталіна? За Москву "родімую"? От чорт! Яке ідіотство! Чи за жидівське розпаношування, жирування? Яке неймовірне ідіотство!

Завтра виїздю лікуватися до Криниці. Лесика поки що лишаю тут, у п. Климів. Вже він видужав, добре виглядає. Його тут дуже люблять, і він почувається як вдома.

На фронті невиразно. Тривожне напруження триває, Львів евакуюють. Будуть, за всіми ознаками, його завзято боронити.

18/V—44р., Криниця

6-та год. вечора. Вілла "Меран" — відпочинкова укр. оселя.

Сиджу в кімнаті ч. 5. За вікном, попри самі шибки, рівною діагоналлю лежить косогір, вкритий зелененькими врунами вівса. Далі — ялини, вілли, улоговина, по той бік якої здіймаються високі гори. Між гір клубкують, як пара, білі низькі бистрі хмари, — рештки грози. Щойно перестав іти дощ. Холодно. Похмуро. Але повітря чисте і п’янке.

В потязі, коли я їхав, велике переповнення. Зі Львова, з усієї Галичини почали масово тікати поляки. Розмовляв з ними по-польському, і вони певні, що я поляк, страшенно нарікали на українців, погрожували люто, проклинали, називали величезні цифри вирізаних укр. повстанцями поляків. У мене склалось враження, що вони, крім переляку, ще навмисне роздувають страхіття... "гайдамацького руху". Так і кажуть вони: "Ach, te hajdamaki!"

В Криниці вчора зустрів чимало знайомих — і це мені не дуже подобається. Тут і Осьмачка, але з таким ідіотом і мерзотником не хочу мати нічого спільного. З ним я не привітався, а він станув як укопаний. Сволота! Він теж розповсюджував чутку, коли я приїхав до Львова, що я — людина дуже небезпечна (мовляв, чи то большевик, чи скрайній націоналіст), що він сам, мовляв, мене боїться, і цим підшептом теж якоюсь мірою прислужився, що мені під час ув’язнення важко було спростувати тяжкі закиди. Тепер він зрозумів, що я знаю його ганебну

поведінку, і вигляд його в ту хвилину був справді жалюгідний, — стояв він, знітившись, болісно якось скривившись, як обісраний.

20/У — 44 р.

Невдало, сумішно, інколи мляво, інколи схематично, просто безрадно, як школяр-першокласник, веду я оці записи. Гляну — і досада бере. Правда, доводиться робити їх прихапцем, раз у раз замикаючи зошита у валізу, бо іншого схову в моєму циганському житті нема.

Перед від’їздом з Сяноку одвідав мене Федір Дудко, письменник, емігрант з Чернігівщини ще 20-х років. Жив він у Ост-роверхи під Сяноком і скористався з нагоди, щоб познайомитись. Людина вже літня, хоч молодиться, поважна, розсудлива. Бачить єдине можливе розв’язання укр. проблеми в тісних стосунках з Туреччиною. Еге ж! Все крутимось у зачарованому колі сусідів (Дорошенко давно відкрив цю Америку!) і ніяк не можемо вихопитись із петлі. Туреччина, думаю, може бути тільки підпомоговим чинником. Це вже не та Туреччина, що XVIII віку — гай-гай!... Був з ним і лікар Осинчук, директор клініки у Львові, в якій я лежав після в’язниці (він доводиться Дудкові якимсь родичем). Обидва занепокоєні наближанням больше-виків. Обидва вирішили тікати до Німеччини, вже й документи мають — на працю їдуть. Я їх злегка полив холодною водичкою, застерігаючи від такої панічної поспішности. Вони, кінець кінцем, завагались.

Був у мене також Мудрий. Прийшов із студенткою — медичкою, що робить впорски п. Жені. Високий, огрядний, сивуватий, з поважними рухами міністерської величности, але очевидний неврастеник, і ця контрастність виглядає часто аж кумедно. "Ви, напевне, про мене чували, — каже гоноровито, — там Річиць-кий та інші чимало про мене писали". "Так, так, а як же!" — погоджуюсь йому в тон, а сам не можу собі нічогісінького такого пригадати. Боже мій! Хіба тоді в тому клекітному казані боротьби можна було запам’ятати, про кого там згадував Річицький у якійсь статті. Інша річ, що Мудрий став мені відомий вже тут, у Галичині, як колишній сенатор та один з ідеологів УНДО. Він

якийсь ніби з’їдений, випатраний політичними сварами. Він — сухий, черствий і, ніби вибачаючись, ніяково мимрить: "Оце з Сяноку везу трохи цибулі та іншої зеленини, бо на селі у нас нема". Мені його стало жаль.

25/У — 44 р.

Вчора вночі, о тій самій порі, знову бубніли над Криницею — десь високо-високо — ворожі літаки і тривожно верещала сирена.

В місті настирно крутиться спльотка, що Тимошенко на чолі якихось збунтованих частин підняв повстання проти Сталіна і ніби вже навіть оточив Харків. А також, що большевики почали відтягувати свої частини за Збруч.

Йосип Гірняк, який був вислизнув зі Львова і жив у Криниці (передмістя Салатва), дістав рішучий наказ негайно повернути до театру. Передучора він заходив до мене (багато говорили) й вчора вранці виїхав на Львів. Кому потрібен той театр у Львові — хіба що тільки для військових. Адже Львів до 1 /VI має бути цілком евакуйований.

Вчора одвідали мене спочатку Г. Костюк, потім, по обіді, Ше-вельов. Костюк розгублений і трохи ніяково почуває себе переді мною. Він недостойно поводився, коли я сидів у в’язниці, і тепер, видко, не певен, чи сказала мені про це Ясеницька. Колись при нагоді дам йому це зрозуміти, але так, щоб справді йому заболіло й запам’яталось якнайдовше. Він має намір виїхати до Німеччини, але губиться в здогадах, не знає, за що вхопитись. Так було з ним, коли ще одвідував мене в клініці в лютому й похапливо збирався до Відня. Нема в ньому твердости, хитливий він, якийсь дрібненько-хитренький. Ось і тепер гнеться, мнеться і помітно побігає переді мною, бо я переміг загрозу, вертаю знову до здоров’я, беру знову життя до рук. Дивно: адже сам він був ув’язнений, мусів би загартуватись. Але натомість, очевидно, йому хребта зігнули, скрутили, якщо не зламали. Тепер бідкається, що до всіх ускладнень в його житті прилучається ще одне, найгірше: дружина

вагітна вже сім місяців. А я якраз похвалив його за це, сказав, що це — якраз доказ нашої укр. життєздатносте (наплювать на складні умови й всілякі труднощі — все якось улаштується, а дітей нам треба тепер якнайбільше!). Та й доки він має зволікатись, коли йому вже 40 років. Він заспокоївся, помітно повеселішав, дуже просив заходити до нього.

Ю. Шевельов теж у тяжких умовах — заробітку нема, на утриманні стара мати. Але держиться шляхетніше. Взагалі він значно культурніший. Викінчив оце досить велику працю: "Що дала Галичина до скарбниці укр. мови". Розповідав згір-чено, що метиковані наддніпрянці на чолі з проф. Дубровським склали окремий "східний реферат" при УЦК. Це дає їм сяке-таке матеріальне забезпечення, але водночас відокремлює їх від захід, українців. Нерозумно, недоцільно. Безглузда політика. Треба буде в цій справі поговорити докладно з Кубійовичем.

У неділю їздив з п. Темницькою до с. Злоцького під Мушиною. Там живе Люба Кот із родиною. Люба страшенно зраділа моїй появі, але до неї якраз приїхав наречений із Самбора, якийсь дантист, що плазує коло неї і називає її не інакше, як Лю-бусечка. Слина, сироп — гидко... Вона його не любить, а він уже три роки домагається її руки. Люба була збентежена, я теж почувався негаразд. Мене застукав дощ, і я мусів у них ночувати. А на від’їзді все одно, впіймавши хвилинку, міцно націлував її. Дуже просила, щоб сьогодні конче приїхати. Не поїду.

Там же був у школі, де відзначався день матері. У великій залі повно селян. На стінах — портрети укр. класиків, тризуби й жовто-блакитні прапори. Сцена заквітчана зеленню. Хор, декламація, сценки патріотично-українського змісту. Все це — у виконанні учнів, і тематику дібрано так, що ввесь час звучить ідейний мотив матері й сім’ї. Виконання іноді дуже наївне, безпорадне, але зворушливе. І присутні селяни слухають надзвичайно уважно, захоплено. Звертає увагу, як лемки вимовляють і наголошують літ. українську мову, що нею складено матеріал до виконання. Це їм не легко, а, проте, стараються. А найголовніше — ось тут, на останніх західних причілках землі української, тут, де недавно ще так заповзято русифікувала цих лемків московська

агентура і полонізувала польська креатура, — тут все одно звучить укр. мова, височить золотий тризуб, висять жовто-блакитні прапори, і абсолютна більшість лемків називає себе гордовито українцями.

4/УІ — 44 р.

Неділя. Зелені свята. Сіре небо, дощ. Вже два тижні день у день дощ. Було тільки три дні ясних.

Джулиба, якого я конче ждав на свята, не приїхав. Хоч наступ большевицький ще не розпочався, але треба загодя розв’язати справу щодо місця дальшого мого побуту. Я, та й інші представники укр. інтелігенції, — наче отой табунець диких качок: сполошать їх в одному місці, і вони хутчій табунцем рвонулись, перелетіли на інше, але згодом загроза й туди починає наближатися, і вони знову зірвалися із болота та й майнули на нове місце... Нема певности, нема можливосте організовано поєднатись у єдину суцільність (все табунцями — це й німцям на руку), нема можливосте з’єдиненими силами поставити спротив, вийти з цього стану розпорошеної "дичини" й обстоювати свою гідність. Правда, починає відчуватися й багатьом даватися взнаки УПА. Але, на мою думку, це — рух, в якому стільки ж героїзму й посвяти, як гістерії і відчаю. Поки він не оформиться під рукою справді сильної і мудрої людини, буде він лише модерною гайдамаччиною. А може, — це будуть і нові, модерні... Крути? До речі, в одному з останніх чисел "Крак. вістей" є повідомлення (на підставі матеріалів берлінських і бухарестських кореспондентів) про відозву Хрущова й Гречухи до повстанців на Центральній Україні. Мовляв, дарують їм "обдуреним ворогами" життя, якщо вони покинуть повст. загони й покаянно прийдуть до НКВД. Старі-старі большевицькі штучки! Але показово: значить, повстанці досить відчутно допікають большевикам, коли сам Хрущов і Гречуха "зволили" станути з ними до розмови.

За останній час багато читаю, роблю нотатки до роману, до новел. Серйозно міркую над двома п’єсами: однією — сучасної тематики (галичани і наддніпрянці, мотив "близьких і далеких"), другою —

історичної тематики, а саме розгром москалів під Конотопом Виговським. Показати нарешті загалові, що й ми москалів знаменно, дошкульно били. Це багатьом (особливо наддніпрянцям) мусить протерти, провітрити мозок і пильніше, тверезіше поглянути на самих себе.

Читаю тепер переважно книжки (що тільки можу дістати), в яких трактуються питання нашої давнини, традиції, героїзму народу.

Вчора увечері пішов у гори, наламав клечива й прибрав дещо свою кімнату. Зелень у хаті! — як це гарно, просто ніби, але урочисто. Воно зворушує, нагадує мені одразу дитинство. Шкода, що нема запашного татарського зілля. Тут навіть липи нема. Я сьогодні думками й серцем — отам, над Роською, в Тетієві, на моїй любій Київщині.

5/УІ — 44 р.

Сонце. Прохолодно. Зраня забігли до мене дівчата — Вірочка й Орися (буковинка) — пропонують піти на прогульку в гори. Піду. Вчора був у церкві, автокефальній. Громада евакуйованих наддніпрянців винайняла тут велику залу й улаштувала в ній церкву. Просто, скромно, прибрано зеленню, а була в цій скромній простоті урочистість. Багато людей, багато й галичан та буковинців. Правив єпископ у співучасті двох священиків. Дивлюсь, а один із них — Олександер Іванович Попов, колишній професор Харк. університету, мій добрий знайомий, навіть приятель, з яким ми колись у нього ж на дачі купались у Дінці та цілий день горілку пили (був ще тоді Ів. Панасович Соколянський). Проповідь виголошував другий священик, проф. Київського університету. Розумну проповідь сказав, поетичну, натхнену (образ четвертої свічечки, вогонь якої намагається донести додому — отак, мовляв, і укр. нарід намагається зберегти вогник своєї духовости, хоч бурі й негоди силкуються його згасити. Цитати з Олеся й інших укр. поетів). Зворушив. Багато хто плакав, навіть чоловіки. І говорив бездоганною укр. мовою. Так само Попов читав єктенії прекрасною укр. мовою. Дуже добрий хор, складений з наддніпрянців, а керує ним теж добрий мій знайомий, колишній директор Київ, педаг. інституту Завитневич. Все це і згадування

раз у раз у молитвах України та Укр. автокефальної церкви, сама служба добірною україн. з чіткою правильною вимовою справляють найкраще враження.

Довідуюсь, що церква ця, нещодавно відкрившись, уже призвела до помітного руху в колах тутешнього громадянства: дедалі більше греко-католиків записується до автокефальної церкви, і тутешні священники вже рішуче занепокоїлись. Таку церкву, обсаджену високосвідомими українцями (і культурними), я сам готовий підтримувати.

З фронту — чутки, що у большевиків розпочалась епідемія тифу й що 4 дивізії, які стояли на відтинку Тернополя й Бес-сарабії і які ніби готувались зрадити, започаткувавши одверту боротьбу за незалежність України, — большевики тепер десят-кують люто, нещадно. Через те нібито й відтяглись до Збруча.

3/VII — 1944р., Жегестів

Вже тиждень живу в Жегестові (вілла "Гелена"). Тут міститься філіал видавництва, мешкають Гординські (Славко і Мирося), Стефаник Ю., Струтинська М., Храпливий, Безпечний. Є спільна їдальня, годують краще, ніж у Криниці. Мав мороку, поки зачепився тут, — начальний директор, др. Шлем-кевич дуже був розприндився, що я погоджував справу з Глі-бовицьким у Кракові, а не з ним. Проте я зумів дипломатично підійти до нього та укоськати дріб’язкову галицьку амбіцію. Але постійної своєї кімнати ще не маю. Дозволено перебути тут, поки знайду собі пристановище, й користатися з їдальні. Тим часом в цій же віллі є вільні кімнати, що їх затримують невідомо для кого (для своїх, либонь, родичів або приятелів, що й досі не їдуть сюди, боючись партизанів). Мені ж, попри всю "гали-лейську приязнь" до мене, однаково не дають. Еге ж, що вартий я, порівнюючи з якимсь миршавим місцевим "магістром" або "інтелігентним спекулянтом"? Ну, нічого. Я на це все лише посміхаюсь і зовсім не збираюсь бути поступливим. У деяких випадках треба конче виявляти напосідливість і самому твердо визначити свої права. Хтось із

них, можливо, називатиме це нахабством, а я називаю твердим, категоричним законом життя.

В Жегестові добре. Тихо, спокійно. Товариство невелике і своє. Чудесна місцевість. При самій віллі — річка Попрад. Вона бистра, мутна, мілка, з кам’янистим дном — гірська річка. Але я купаюсь, хоч вода дуже холодна. По той бік Попраду високі лісисті гори. Там уже Словаччина. Це — старий кордон, ще часів польської державности. На тому боці сіріє халабуда, як каплиця; під нею є уславлене джерело Sulim з якоюсь чудодійною водою. А поруч — довга, сіра, як корчма, будова, приперта одним боком до гори. Живуть, бродять над берегом якісь люди — той же одяг, що й на цьому боці, мова їхня теж наближена до лемківського діалекту. Ясно, що то — прикордонна словацька агентура, яка, напевно, на своєму віку має чимало цікавих контрабандистських пригод. Іноді (раз-два на день) проходять понад річкою двоє словацьких прикордонників, що виглядом своїм дуже нагадують "товаришоч-ків", коли ті бувають у новій ще уніформі. Так само й з цього боку проходять німці зі своїми вівчарками. Але гострота кордонної лінії чомусь не почувається. Це не те, що у большевиків. Та й то сказати: кордон тут зрештою такий же умовний, від німців залежний, як і вся Словацька держава. Але словаки — великі москвофіли, їх давно відповідно "накачує" московська агентура, — ще починаючи від часів царату. Отже, й тепер з того боку чутно часто російські пісні, вже й теперішні совєтські. Чутно перегукування з цим берегом російською мовою. А коли ред. Безпечний, купаючись, завів якось розмову з тамтешнім учителем — той укр. самостійницьку боротьбу назвав великим непорозумінням, інспірованим ворогами єдиної неподільної Росії. Шкода, що Безпечний не здогадався сказати: "Яке ж тоді величезне непорозуміння являє собою відсепарована від Чехії оця трьохміліонова Словаччина. Адже українці нараховують у повному складі аж 13 отаких Словаччині У нас же є області, більші за словацьку всю "державу". Але з цього вже досить видко, які словаки наївно-відсталі і як захланно крутить голову дурникам московська курва Кажуть, що вони тепер нетерпляче ждуть большевиків. Отже, тікати до них на випадок чогось не можна, в усякому разі аж надто ризиковно. Але, може, й непогано було б, якби вони спробували

(та й чехи) большевиків бодай на кілька місяців. Полуда враз упала б з очей, і натомість виник би тривкий спротив.

Живе в Жегестові чимало евакуйованих із Наддніпрянщини. Переважно з Донбасу і, звичайно, чути переважно російську мову, яка дратує мене так само, як і галичан. Тільки галичани менше розуміють причини й тому гостріше сприймають. Поруч з "Геленою" будують великі бараки, до яких, мабуть, вселюватимуть нових утікачів зі сходу. Ідіотське слово завелось у місцевому побуті: "східняк", узагальнююче, образливе, зрештою, як і друге тутешнє ідіотське слово "совєтка, совєтчик". Нема, на жаль, трибуни, з якої можна б було авторитетно розгромити цю міщанську обмеженість, а "Крак. вісті" для цього не надаються.

На фронтах скрізь дуже погано. Єдина ділянка, де ще більш-менш спокійно, це — південно-східній фронт. І лише тому, що большевики досі не розпочали тут наступу. Є чутка, ніби вони хотять опанувати Львів великим десантом, щоби мати його найменш ушкодженим. Уявляю собі, яка панічна буде втеча з Галичини. Але куди? Я договорився з М. Луцьким щодо від’їзду до Праги або Відня. Він тепер їздить по тих містах, жду від нього повідомлення. Як тільки знайду тут кімнату, зараз же вирушу до Сяноку, щоб забрати дитину і решту речей.

Почуваюсь краще щодо моєї хвороби. Багато буваю на повітрі, на сонці. Засмаг, але худий. Хронічний катар їсть мене живцем.

Перед від’їздом з Криниці в останні два дні спалахнула сильна пристрасть до М. Навіть, хоч-не-хоч, а вразила мене самого. Вже другого дня була вона моя. Незабутня зустріч уночі на сходах. А наступної ночі — в їдальні. Передучора вона приїздила сюди, і ми прекрасно, в насолоді провели цей день. Місцеві пані насторожились, але вона (та й я) зуміли так вдало, незалежно повестися, що пані збиті з пантелику. Вона — молодця! смілива, рішуча й дуже зарадлива. Я з нею ніби знаюсь уже сто років. Вона ж справді захоплена, щаслива.

11/УІІ — 44 р.

Три дні була спека. Сьогодні раптом холод. Живу тимчасово в чужій кімнаті, тому досі не привіз сина. Щодо житла, мене тут дуже підвели. Я повірив, що воно незабаром буде, ждав, але перспектив нема. Плюнув на це все і передучора найняв столярів, які мені сяк-так зладнали халабуду на горищі сусіднього будинку, де їдальня. Обтягнув усередині халабуду сінниками, стелю оббив папером, господиня позичила два старі килими, поставив два ліжка, стіл, шафу, стільці — і вже можна жити, поки літо; треба тільки ще вікно заслонити. Все одно тут довго я не буду: за місяць-два ситуація виясниться, чи далі на захід мандрувати, чи на схід поволі вертати.

Під Купала 6/УІІ був із Стефаником у Криниці, в "Білому Домі", де зараз вишколюються медсестри до укр. дивізії. Зустріч із Й. Гірняком, випивка, гуляння в лісі між 4—5 год. ночі з дуже милими жіночками. Казкові вічніші краєвиди гір... урочистий, всеосяжний, як літургія, світанок, веселі розмови і синьоока, повновида, неймовірно хвилююча мене господиня дому п. Гра-бовенська. Отаку дружину я хотів би мати! Можу дивитися на неї годинами. Кожен рух її мені здається викінченим, подобається мені. Я їй, здається, теж подобаюся, але... вона одружена, я не хочу збивати її з пантелику. Ні, не треба, з цього нічого доброго не вийде. Краще — не бачитись, не роздражнювати себе надармо.

Попрощався з М. Спеціально їздив до Криниці. Прощання було таке, що, сподіваюсь, вона мене не швидко забуде. Дяка Богові, що я ще такий міцний — аж самому іноді дивно. А жінки це інстинктовно чують і бувають ще щасливіші від свідомости, що не помилились.

Лист від Марусі Гакової зі Станіславова і її фото. Знаю, жде зустрічі зі мною, як свята, бо це й справді було б святом для нас обох. Від О. так само лист: була в Жегестові й дуже лиха, що я її там не одвідав. Ах, Ундіни, Ізольди... Гудруни...кожна з вас має щось відмінного, але занадто багато спільного. Проте всі ви ніщо, порівнюючи з п. Грабовенською,

моєю царицею. Отже, справді, як каже Тичина: любив я вас тисячу тисяч, а жінки не знаю ще досі.

Дивно! В такий час, в такий тяжкий і тривожний час я забиваю собі голову бабами! Але чи краще було б, коли б я ахав та охав, впадав в розпач, псував собі нерви, а довколишнім людям настрій? Ні. Я вже занадто довго йшов життям із кривою міною і понурою сутулуватістю від гніту зовні і болю зсередини. Саме тепер, коли так тяжко і складно, уміти випростатись і набрати виразу достойного — це не проста річ і не кожному пощастить. Адже своїх принципових настанов і свои найвідданішої готовости я ні на крихту не змалюю, не порушую. Навпаки, постерігаю ще глибше, змістовніше проникання в життя і визрівання ще більшої мужности.

Прочитав листування М. Вовчка (і до неї — Тургенев, Ґерцен, інші). Вперше натрапив на цей систематизований матеріал — вид. Укр. Накладні, Київ—Ляйпціг. А величезна стаття Б. Леп-кого при цьому виданні — нудна і жудка, як пережована каша.

Читаю Т. Осьмачку — повість "Старший боярин" — талановитий сумбур. До речі, він тут був якось, не сподівався зі мною зустрітись, а тоді каже Стефаникові: "Я не піду обідати, бо там — Любченко!" Ну, хіба шляхетна людина може так повестися? Тільки міщух, глибокий провінціал. А може, почуває, що пер-шої-ліпшої хвилини я можу підійти й при всіх дати йому ляпаса за оті брехливі доноси, що він їх складав на мене до гестапо. Обідати його Стефаник все ж таки приволік, але він сидів як на голках, мовчки хутенько висьорбав і втік. Дурень, і... жаль його. Перечитую ось заваляшу книжку віршів Б. Пастернака. Давно вже люблю його і сентимент мій не минає.

Приїздив днями Ю. Шевельов. Багато з ним говорив. Він щойно з Берліна. Готується виступити проти цілковитого неокласи-цизування укр. поезії останніх десятиріч, що запанувало як погляд-домінанта в галицькій дійсності. Я, власне, зачепив цю тему, а він зраділо підхопив її, кажучи, що має вже низку приготованих статей. Цікаво, збіглись думки!

Так само збіглись наші думки й щодо оцінки Св. Гординського, роздвоєного, вічнозмінного (залежно від панівної на цей день сталевої течії), вічнохапливого, на всі боки розкиданого, без власного обличчя, а поза тим усім дуже роботящого, потогінного і холоднаво-схематичного митця. Так, справді. Помре він, а що по ньому залишиться? Це, скажуть, був дуже добрий робот, але не дуже добра творча індивідуальність.

Випустили з концтабору Ю. Косача, який просидів три місяці за хуліганство і якісь іще гидкі афери. Він зараз у Криниці. Думаю, що для цього "паничика крученого" трьох м. мало, а ще благодійніше вплинула б на нього большевицька "перековка".

На фронті: большевики взяли Барановичі, оточили Вільно і вже заворушилися на південному відтинкові — Броди, горішній Дністер.

Звідусіль раз у раз остогидні запитання: куди тікати? Коли тікати? Може, завтра вже буде пізно? Починається занепокоєна метушня.

Починають виявляти себе поляки: в Ярославі убито 3 кращі українці й розкидано відозви, щоб до 10/УІІ всі ук-ці вибрались з Галичини, інакше-бо їх жде винищення. Ну, тут ще побачимо: хто кого?

16/УІІ-44р.

Неділя. Сірий теплий день. Сиджу у своєму вігвамі, вже тут живу. Крізь вікно чутно шум Попраду, — ось він, близесенько, метрів 15. Знизу, з їдальні, линуть монотонні гами на фортепіані, які вивчає маленька Люся, донька Безпечного. У дворі десь вчувається голос Леся, що пішов собі читати "Пригоди Тома Сойера" і з якоюсь панею став до розмови. Він приїхав передучора. Прибули п. Климова й п. Ониськи, що разом приїхали до Же-гестова (таки добре, що я по малого сам не вирядився). У Сяно-ку — заарештовування. Все це, як думають, через польські на-бріхування. Клятуща полячня! Особливо напосілись на родину Огородників, але, здається, винен один із цієї родини, молодий панок, що завівся там з

якоюсь полькою (амурна справа!) і, як видко, продався їй геть з кишками. Таку гадину — його тобто — слід знищити. Між іншим, коли їхали із Сяноку, довелось за дві станції перед Стружами виходити з потяга й метрів 300 обминати зруйновану колію, на якій лежав перекинутий ще вночі (міни!) потяг.

Лесик виглядає трохи блідим і схудлим. Але став уже сміли-війший в товаристві, вільно поводиться, вільно говорить і вміє чимало чого до речі сказати. Тут йому дуже сподобалось — простір, річка. Ганяє, вибрикує, як телятко, і кричить, вигукує сам до себе, як сп’янілий. Я радий, що він нарешті тут, що я можу йому дати цю радість.

А поза цим на душі зле. Німці віддали Вільно й Псков. На південному відтинкові Ковель—Тернопіль розпочався нарешті большевицький наступ. Від завтрашнього дня їздити залізницею можна лише за спеціальним дозволом. Диверсії довкола день у день частіші, репресії суворіші. Річ нормальна: ближчає фронт.

Тичина — нарком освіти УСРР. Яка комедія!

18/7I-44р.

Допіру, стоючи на ґанку свого флігеля, бачив В. Завитневи-ча. Він ішов до сусідньої вілли "Гелени", до Безпечних, зігнутий, у дощовику— вже третій день дощ, дощ... холод. Помітивши мене, веселенько привітався. А я згадав літній день у Києві 1942 р., двір "Роліту". У двір заходить отак само Завитневич (тільки без плаща) і враз стовпеніє, блідне, бо серед двору стою я, Шпак і Радченко, оточені німцями, що звідусіль наставили на нас карабіни. Ми тримаємо руки догори. Німці розлючено верещать, допитуючись у інших мешканців двору, хто саме з нас партизан? Я — напіводягнений, в піжамі, — як був у хаті, так і вихопили мене. А момент справді був серйозний: найменший невдалий рух — і були б убили там же, в хаті.

Є повідомлення в газетах, що Корнійчука вже усунено з наркомзаксправ УСРР. Натомість призначено Мануїльського, старого комінтернівського лиса. Корнійчука ж призначено на керівника від [...нерозбір. — Ред.] при РНКомі. Кар’єра яничара падає, чого й слід було сподіватись. Мавр зробив своє діло... але найгірше спаскудив він себе отією курвою Василевською. Дійшов найганебнішого падіння. Протоплазма! Те ж саме, звичайно, жде й Тичину. Тільки Тичина справді інший — тут навіть не збагнеш, де кінчається комічне й починається трагічне.

Згадую ту дійсність, і перше, що яскраво постає в уяві одразу ж після моєї втечі від большевиків, — це відчуття волі, незалежносте. Нема засідання, зборів, нарад, пленумів, конференцій... Нікуди не треба поспішати — вільний. Ні перед ким не треба звітувати, не тяжить над тобою жахливий деспотично-бюрократичний п’ястук — вільний! Ніхто не втручається в твоє особисте життя, роби, що хочеш, як хочеш, аби лише загальним державно-політичним настановам ти не заважав. Вільний! Ніхто за тобою не стежить, хоч по інерції ти все одно раз у раз озираєшся довкола, нікого ти не боїшся, хоч за звичкою все одно говориш іще притишеним голосом, неупевнено, як змовець. Аж не вірилось, довгий час не вірилось, що це вже інша дійсність, що я можу розпоряджатись собою і своїм часом, як тільки захочу. Надзвичайно відрадне відчуття!

Маю нову "куму" — І. Сталося все раптово. Вона задоволена і я задоволений. Обставини склались напрочуд сприятливо — це ніби вдома ж, під боком. Але тягне, дуже мене тягне до Криниці, до "Білого Дому", до тієї синьоокої — старий жеребець! Та хіба я винен? Цього вимагає хтось інший, сильніший за мене. А потім: чи слід ставати анахоретом і аскетом тільки тому, що дійсність тепер дуже тяжка й складна? Чи було б це ознакою

мужности? Адже розкладу й натяку нема, є лише здорове тяжіння й здоровий вияв пристрасті.

Чи винен я, що, прикладом, кілька жінок, мені невідомих, хотять спеціально приїхати сюди, щоб зустрітись зі мною, бо десь вони мене бачили? Так запевнив цілком просто д-р Хрипливий, адміністратор філіалу в-ва на віллі "Helena", що днями в Криниці й з кимсь там розмовляв. Він ніби співчутливо посміхається, я ніби недбайливо обернув це все на жарт, але знаю, що це — свята правда. Досить тих одвертих натяків, що я їх маю з боку усіх жінок, які зараз є отут на віллі (дарма, що деякі з них мають чоловіків). А листи, пристрасні і часто наївні листи від багатьох інших, які я одержую тепер, коли вони довідались, нарешті, де я?

Життя є життя. Слава йому! А я знаю одне, що жінка, з якою я мав щось до діла, вже мене не забуде.

22/VII — 44 р.

Вчора був Йосип Гірняк. Передучора він приїхав зі Львова. Заскочив розповісти. Львів панічно тікає. Сталося все раптово. Большевики перед кількома днями ще раз збомбували місто о 3-й год. ночі. А в понеділок вони враз опинилися у Винниках. Прорвалася якась їхня частина Крім того, скинуті сильні повітряні десанти. Коли Гірняк біг на потяг, на який він ледве встиг учепитись, нім. артилерія била по большевиках із Личакова Сталін у своєму останньому виступі заявив, що... Львів, це єдине Смердяче Яйце, вони не розбиватимуть, а візьмуть цілим. Очевидно, обхідним маневром. Львів’яни досиділись до критичних хвилин. Тепер більшість тікає пішки, бо на потяг потрапити неможливо. З театру частину майна вивезли німці, але більшість пограбовано поляками. Поляки п’ють, тішаться, ждучи бсшьшевиків. У Тернополі головою міста — колишній польський воєвода, вивезений 40-го року до Сибіру, а тепер використаний, як видко, з пропагандивною метою. Це особливо симптоматично, коли згадати понижування Корнійчука. Отже, й Кремль припинив цинічну гру на укр. проблемі і кори-статиме тепер з нагоди, щоб якнайбільше ук-ців знищити. Ставка зараз у цьому розгойданому б...стві [неценз. — Ред.] на поляків. Тим часом цими днями,

зокрема в Криниці, заарештовано багато поляків німцями. Але продовжуються арешти й українців.

Вчора в "Krakauer Zeitung" — коротке повідомлення з 21/VII про замах на Гітлера. Замах вчинено через вибухову речовину. Убито й тяжко поранено низку прибічних його генералів і взагалі старшин. Сам він лише осмалений і потовчений. Цікаво, хто ж це вчинив? І то якраз напередодні сесії Рейхстагу!

Стає гаряче.

4 вересня, понеділок, Братислава

вул. Ніігікоюеі тіойегу, школа № 8, кімн. 24

Вир підхопив мене, закрутив, кидає, тре, вимучує, як у тій чорториї.

От і Братислава... та сама, з якої ще 42-го року нібито чули "товаришочки" мій поіромний виступ по радіо, як розповідав Фомін.

Сиджу зараз в глухій частині довгого шкільного коритаря (єдине місце, де можна трохи усамітнитись), сиджу на шкільній парті (Сквираі молодість!) і, пишучи ці рядки, зовсім не знаю, що жде мене завтра чи й найближчої хвилини. Події розгортаються так динамічно, так разюче й заірозливо, що ніхто нічогісінько навіть на завтра передбачити не може.

10/IX — 44 р.

Неділя. Трохи прохолодний, сонячний вересневий ранок. Прокинувся о 6-й, почуваючи, що виспавсь. Ждали вночі в нашому таборі облави (вивіз до Нім.), але минулося спокійно, і після тяжкої для мене суботи я нарешті відпочив. Прибрався, снідаю, йду з Лесиком до церкви, що міститься в цій же школі, в колишній гімнастичній залі. Повно людей, є й словаки. Служба йде урочисто, гарно співає хор. Після проповіді,

виголошеної Поповим, хор проспівав дуже добре "Ой зійшла зоря вечірняя..." і в багатьох присутніх виступили на очах сльози. Щойно хор скінчив, як завили сирени на тривогу. Церква швидко порожніє. Біжу з Лесиком у великій юрбі до сховища на заліз, станції, а ворожі самольоти вже гудуть, і чутно, що їх летить чимало. Ми встигли добігти до сховища — довжелезних, спеціально побудованих галерей під скелею, що нараховує заввишки біля ЗО м. Були там годину. Там же, крім населення, досить нім. вояків. Я примостився близенько елект. ламп-ки й читав з історії дуже цікаві першоджерельні матеріали про

Мазепу. Коли вернулись, прийшов до мене Й. Гірняк, потім Багряний і Люба, знайома з Моршина.

Вчора вранДі з нашого табору вивозили примусово до Німеч. Комендант згадав про від’їзд ще передучора, і вночі багато людей, молодших віком, розбіглись. Вранці, не заставши багатьох, німці розсердились, почали поводитись різко і брати навіть тих, кого раніше не передбачали. Школа спорожніла. Я ночував у знайомих— на всякий випадок, — хоч і належу до списків єпископату. Виїзд наш проектується на цьому тижні. Краще побути тут довше — принаймні є що їсти. Там, попереду, жде голод і тяжка праця. Це неодмінно. Витримати отой, мабуть останній вже, етап пощастить лише тоді, якщо буде він недовгий. На це всі надії. Справа йде до кінця. Аліянти вступили вже до Ельзасу, а большевики наблизились до самих кордонів східної Прусії. Большевики заняли Болгарію, яка проголосила війну Німеччині, але в Хорватії висів великий повіт, десант англійців. На заході німці швидко відходять, але на сході міцно тримаються, примушуючи большевиків і досі товктись під Варшавою. Преса нейтральних країн сповістила про капітуляцію Німеччини, але Нім-а офіційно це заперечила. Є чутки, що вже кілька днів тривають таємні переговори між нім. і аліянтами. Є міркування, що аліянти пускають большевиків на Балкани, щоб їх знесилити й розпорошити, а потім рештками сил Німеччини й своїми спільно ударити проти большевиків. Є багато різних чуток і розгубленосте. А в Словаччині партизани знову взяли Жіліну, а табір Оримлаз, де перебувають мої супутники з в-ва, захоплений також партизанами. Там розстріляно 16

чоловік втікачів. Що ж буде з рештою? Турбує мене дуже доля Стефаника Юрка, який поїхав туди тиждень тому, щоб забрати речі свої, і досі не вернувся. А Гординський Святослав? А інші? Був би і я там, коли б не втік з ешелону тієї буряної ночі. Можливо, що вже й не жив би.

Братислава злякана й дуже занепокоєна — словацька, звичайно, Братислава. Німці-мешканці, яких тут чимало, виїздять. Магазини порожніють. Багато чого викуповує військо німецьке. Ціни підносяться. Ті словаки, що були запаморочені симпатіями до "русскіх" (...і большевиків), що несуть слов’ян, братерство і соціальну справедливість, починають прозрівати і розчаровуватись. Але хто з них і хотів би виїхати далі на захід, німці не пускають. Взагалі виїхати можна тільки в ешелоні, зголосившись до АгЬеіияапН’у— Це ще більше непокоїть словаків і упереджує проти укр-ів, яких німці вивозять силоміць. Знову прикре непорозуміння — і чергова словацька наївність.

Сьогодні над Бр. збито один ворожий самольот зенітним вогнем. Три парашутисти спустились із нього по той бік Дунаю, в Австрії.

29/IX — 44 р.

Іноді озирнусь свіжим оком і дивуюсь: чому я тут? Проте цікаво. Пізнаю ще одну категорію нашої інтелігенції, якої я майже не знав і яка має являти собою одну з передових частин нашого суспільства. Боже! Які ж ми ще бідні, відсталі, некультурні. І як справді високо над нами всіма підноситься єп. Мстислав, що й сам не позбавлений багатьох хиб. Але він передусім — політик, дарма що часто збивається на дрібне політиканство. Йому чимало заважає брак внутрішньої культури й слабкість до чарки, зате рятує його дипломатично-політичний нюх і чимала інтуїція. В усякому разі — це індивідуальність. Думаю, що скінчить він через свій холеричний характер і авантюристичні нахили або дуже зле, або дуже високо кудись вискочить. Має він величезну мороку з усім оцим своїм оточенням, яке сам називає "бандою" і поки що, принаймні, вміє їх держати в руках та вселювати в їхні поганенькі душі справжній страх. Дивно бачити, однак, цих людей під час служби Божої. Вони

стають такими благоліпними, що й віри не йметься за їхнє гниле нутро. Фарисеї! Але так же буває скрізь, серед усього духівництва, по всьому світі. Дуже добре співає хор, добре йде служба, повно раз у раз людей у нашій церкві (і словаків), і я люблю в ці хвилини згадати дитинство своє і юність. Але після служби щоразу починається критика одним одного, критика з під'юджуванням, з провокаціями. Тоді я тікаю геть, щоб зберегти приємну чисту полегкість, навіяну на мене в церкві. Фарисеї, хами! Загалом все це дуже нагадує мандрівний укр. театр, в якому примітивні актори на все життя завчили одну ролю, бояться грізного режисера (Гаркуна-Задунайського), годять помічникові режисера, а після вистав злобо-пристрасно сперечаються й висміюють того, хто переплутав мізансцени, загубив репліки чи забув, перекрутив текст. Авдиторія цього всього здебільшого не помічає, а вони, виконавці, на цьому та на підлабузництві підвищують або піднижують свої тарифи. Так завжди за лаштунками — оголення душ, вражаюча земна ницість і грубість!

8/X — 44 р., Кісінген

Вчора, 7/X в першій половині дня наш транспорт прибув до Кісінгена-Бада.

З Братислави виїхали 5/X, о 10-й год. 25 хв. ранку. А до вагонів у Б-ві привантажились іще 3/X, о 8-й год. ранку. Тоді йшов дощ. Про від'їзд попереджено було напередодні. Я витратив останню крону, купивши на дорогу що тільки можна, а головне хліба. Ходив до Шандора попрощатися. Там же і Ревай. Побажання й подарунки на дорогу, зворушлива увага, тепла щиросердість. Р. збентежений моїми критичними думками щодо Величківсько-го, видко, ще не зовсім вірить, але вже непокоїться. В школі остаточно спаковуюсь, дуже стомлююсь, пізно лягаю. Ще й світло раз у раз гасне, заважає нам ніби навмисне. Всі збуджені — рух, шум у всьому будинкові. Вранці о 6-й починають вантажитись на машини. Ще більший рух, товкотнеча. Мстислав забігає й сварить, підганяє. Подружжя Д-чів досі не готові, матушка Наталя розгублено квокче над речами, а батюшка Іван дражливо й досить брутально клене її — сміх і горе. Одним з останніх виношу свої речі на

машину, сідаю з Лесиком і приїжджаю на ту саму рампу, те саме місце, де півтора місяці тому з Лесиком же ми три дні жили просто неба. Ось той склад вугілля й залізного брухту, під яким ми спали — тоді ж було тепло-тепло. На нашу кімнату дано окремий вагон. Всі знову вкупі. Тісно нам, бо взято до цього вагону й церковні речі та речі Мстислава, ще й вагон тече. Сухіша половина вже зайнята, мені припадає мокра. Лаштуюсь так, щоб найбільше уникнути крапель, відгороджую собі одразу місце, бо вже добре знаю, що то за порядки, коли їдеш таким гуртом. Згодом з’являються і Д-чі, розміщуються поруч зі мною, дарма що на їхній частці тече. Все одно іншого місця вільного нема, а Н-та все одно рада бути поруч зі мною. Офіційно, щоб не було зайвих прикрих розмов, оголошую цей куток призначеним для родин з дітьми — у Н-ки ж двоє дівчаток.

Дві доби живемо тут, бо до нас долучають кілька вагонів із греко-катол. священиками, серед яких передусім бачу знайомого

з Делятина Пилипця, та кілька вагонів з автономістами й два вагони з правдивими росіянами, емігрантами ще з 1920 р., що жили тут десь у монастирі й тепер везуть із собою бібліотеку й друкарню. Нудне очікування. Дощ. Вже ми оточені вартою, але я прокрадаюсь через паркан, знайомою ще з серпня діркою, й з Н-ою йду до міста купити знову хліба та ще чогось на знайдені в кишені (несподівано!) крони. Коли б не дощ, я знову повів би її до парку, в кущі — і вона це розуміє, тож досадує, врешті одверо признається. У місті я воджу її під руку, цілуючи при першій-ліпшій нагоді, поводячись геть незалежно й трохи аж нахабно — і треба ж такого щасливого випадку, що, вийшовши з одної крамниці, де вона трохи роздратувала мене простацькою поведінкою, вже не беру її під руку, картаю набурмосено. Аж гульк, назустріч її чоловік. Він випадково теж викрався з вагону, сталося це з обох боків зовсім непередбачено, але могло б статися дуже погано. Н-я аж зблідла, зібгалась якось, та хутко себе опанувала. Поговоривши з нами, о. Іван побіг далі своєю дорогою, бо мав пильну справу, ми рушили своєю і довго щиро реготали, — ми почувались веселими каверзними підлітками, і це

було справжньою відрадою серед моєї клопітної, суворої, тяжкої буденщини.

Мене двічі одвідала п. Статникова, привезла Лесикові помідорів, винограду та булочок. А в день від’їзду якийсь невідомий мені старий емігрант, укр. інженер передав кіло, хоч і старого, проте потрібного сала — цього зжовклого румунського сала останніми днями дуже багато з’явилось у Б-ві, і продавали його надзвичай дешево, по 40 крон. Та нарешті 5-го вранці ешелон рушив. Майнула знайома стаційка "Червени Мост", далі — Ламач, уздрівши який, Лесик схвильовано загалдикав та замахав прощально рукою, їхали через Пільзен і збомбований Швайнфурт. Чудесні осінні пейзажі, особливо чудесний сам Кісінген.

Тут тихо. І сама улоговина, де центр міста, і довколишні узгір’я густо вкриті деревами, з-поміж яких привабно визирають різноманітного стилю й офарблення вілли. На чистій просторій гарній станції руху мало — враження осінньої спорожнілости, властивої багатьом курортам, і якоїсь млявости, сонливости.

З нами від Б-ви їде німець, уповноважнений тамтешнім нім. урядом супроводити нас і остаточно в Кісінгені упорати з нами справу. Одразу ж по приїзді завдяки йому начальники нашого транспорту зв’язуються з місцевою владою, представники якої приходять до ешелона привітати приїжджих та докладніше обговорити всі наші потреби й можливість нашого розміщення (серед них і місцевий нач. гестапо). Тим часом баби в деяких вагонах не витримують і починають розкладати тут же на платформі багаття, виносять пічки й жарівні, чоловіки вже рубають дрова, вже димлять вогнища, вже посилюється запопадливе швендяння й чутнішою стає дріб’язково-побутова хахлацька (чи, правдивіше, простацька) сварня. І все це на тлі чепурненького двірця, виключної чистоти й значливої уваги та чемности до нас з боку німців — виглядає досить неприємно, меншевартісно. Схід приїхав! Я поспішаю до тих вагонів, де найбільше чадять вогнища, й обережно застерігаю, що незручно так робити, а коли вже така невідкладна потреба, то краще пічки ті перенести по той бік ешелону, під заросле кущами горбовиння

парку. На мене поглядають, як на ворога, шиплять оприскливо, дехто одверто лає мене й проганяє. Бере мене досада, пече завзяття — розшукую коменданта ешелону, колишнього полковника армії УНР, і рішуче звертаю його увагу. Він визнає мені рацію й просить кочове куховарство бодай поки що припинити. Одні понуро припиняють, так само вороже поглядаючи на полковника, інші вдають, що не чують, потім різко огризаються. Хами! — їм на все наплювать, аби лише черево своє хутчій напхати. Але ось чого вже не можу я застерегти й змінити: "автоматів". Так прозвали наші автономістів, їх усіх мав забрати Марієнбад, але в дорозі, коли ми через нього проїздили, там прийняли тільки частину "автоматів", бо решту місць встигли напередодні перехопити інші "автомати", що прибули з Варшави. При нашому транспорті, отже, залишилась частина цих ворожих нам єдінонєдєлімців, цих патлатих з довгими бородами, страшенно неохайних попів та дяків, які одразу кидались в очі навіть нам, — а що вже казати про німців! Особливо один з них презентувався найяскравіше: в дуже рваних, зруділих чоботях, з яких буквально вилазили порепані бруднющі пальці і солома, в дуже куцому якомусь плюшевому, теж зруділому, зношеному й латаному підрясникові, що бовтався на тілі, як безфор-мений мішок, у зеленому, геть зібганому й сплямленому капелюсі, а сам кирпатий, вилицюватий, з глибоко застряглими маленькими, мов цвяшки, очима, з довжелезною вогнисто-рудою скуйовдже-ною бородою й брудно-рудими патлами, що бовтались, як мертва перука, на потилиці, позбивались у ковтюхи, з яких подекуди теж стирчала солома. Він навіть не потрудився обтріпатись, як виходив із свого барлогу, — така свинота! Я вперше побачив його отут, у Кісінгені, і став ошелешений. Подібну постать можна було побачити хіба що на антирелігійній виставі в совєтському театрі. Аж тут ось вона — живісінька, без гриму й реквізиту. "Чаклун!" — майнуло в моїй голові, і я навмисне зупинився перед ним, прикипів поглядом, одверто й навіть нахабно глузуючи з нього. Він якось по-мавпячому заблимав оченятами, замішався мимоволі й потупцяв убік. В цей момент вчувся мені одвертай так само й дружний сміх. Озираюсь — стоять поруч кілька знайомих мені з різних вагонів українців і здосадувано та насмішкувато хитають головами вслід рудому. "Чаклун! Наче з болота виліз. Мара якась, не дай Господи, зустрітись поночі!" — гукнув я їм, а

звідти долетіло до мене: "По-їхньому це — кудєснік, любімєц богов! Ха-ха-ха!" Піп уже забіг далеченько, але мусів усе чута, як чули й багато інших, бо ми нарочито поводились демонстративно. Так це слово "кудєсніки" й прикіпіло, як другий епітет до "автоматів". І бачив я щире здивовання й настороження німців тут же на двірці, коли їм навертався хтось з "кудєсніків". Деякі німці навіть наважились обережненько спитати, чи це не жиди часом? їм пояснили, в чому річ, попросили не змішувати з укр. духівництвом:

— Es ist russische Kirche, asiatische Kirche... Ferstehen Sie jetzt?

— Ja, ja! Ach, so! — видивлялись вони зацікавлено, іронічно і все ж таки дещо підозріло.

Через якісь півгодини тут же на платформі коло двірця поставили аналоя й почали правити молебен за щасливий приїзд і добре здравіє наших хазяїв. Хор, досить численний і вспіваний, звучав імпозантно, враз притягнув увагу багатьох німців з того боку огорожі, з вулиці. Вони придивлялись здивовано, обліпивши паркан, вони прислухались уважно і вигляд мали спантеличений. Вся ця поспішна служба Божа, хоч-не-хоч, мала вигляд появи якогось мандрівного цирку, хахлацького голосистого атракціону. Без неї, безперечно, можна було й треба було обійтися.

Невдовзі після служби нас попросили групами до міста — кожну групу повели до іншого ресторану й почастували німе-дьким (без хліба й товщів) обідом. Той перший клаптик самого міста, який довелось пройти, всім нам припав до вподоби. Але всіх вражала порожнеча вулиць, та ж сама тиша й сонливість чистеньких кварталів, забудованих прекрасними віллами та імпозантними блоками, обарвлених густими садами й квітниками. Тут вчувався подих Європи, тільки подих млявий, придушений. Уявляю собі, як мусів виглядати цей Кісінген за мирних часів та ще в розпалі курортного сезону!

11/X — 44 р.

Лесик уранці знайшов у вагоні золоті 5 карб. Семирозум заявив, що це його втрата, і я наказав Л-ві віддати. Його інші похвалили, а Семирозум навіть не подякував. І ту ж мить загули всі у вагоні, що це втрата Мстислава, про яку він уже говорив. Семирозум обурився, запевняючи, що це — його. Потім він, розгніваний і всіма присоромлений, подався геть з вагона. Виявилось, побіг до М-ва і віддав, так паче це він сам знайшов. А хотів же заграбастати, аж трусився. От босота, покидьок, гниль... офіцер русской армії... помєщік! Ха!

А митрополит Полікарп у білому клобуці з посохом має справді імпозантний вигляд. Обличчя у нього до того ж шляхетне. Тільки сам він характером своїм, отією несталістю, дріб’язковістю, загальною простакуватістю — далекий від шляхетносте. Ще й їздить при ньому в ролі доглядачки милостивої така собі панійка Петрова з дорослою дочкою, стара емігрантка з Росії, колишня знана серед польських офіцерів курва. Розмовляє вона й досі лише російською мовою і обурюється, що її тепер вважають в усьому ешелоні за курву митрополита. Сам же митрополит не менше обурюється, що люди так погано про нього спльоткують, і виправдується: йому ж, мовляв, старому, потрібен жіночий догляд і йому ж, такому старому, вже давно нема охоти до жінки. І всі про це знають, всі спідтиха глузують. Ет! Лише компромітує себе старий... дурний.

Від Мст-ва чув, що рейхсміністер Ріббентроп офіційно заявив, наче він вважає нас, представників укр. церкви, за своїх гостей. Он як! Зрозуміло тепер, чому з нами так панькаються. Але незрозуміла (мені, принаймні) поведінка Ріббентропа. Знову питаю себе: в чому річ? Що це значить? Не інакше, як українці знову починають набирати ваги, бо... вже цілком втрачено Україну.

Вчора вранці злаяв отого спекулянта Чередниченка. Занадто вони розпаношились, вже на голову нахабно сідають вкупі з отим своїм виб...дком [неценз. — Ред.]. Не втерпів я і сказав різке слово. Він огризнувся. Я ще різкіше. А він знову. Тоді мене досить дружно підтримали інші (правда, не всі). Спекулятивне подружжя примовкло,

затаївши на мене злість, а інші супутники з вагона дякували мені. Так то так, але чому досі ніхто з них не зважився сам цикнути й іримнути на знахабнілих оцих пройдисвітів? Дрібнота, мерзота, марнота... Я теж маю чимало хиб, я знаю це, але я, слово чести, порядніший, сміливіший, вищий за багатьох моїх земляків. І бачити це і переконуватись в цьому зовсім не є для мене приємністю. Бідні ми, бідні. Духовно бідні, характерами бідні. Це ж, так би мовити, представники нашої інтелігенції, що опинились в гостях у Ріббентропа, а погляньте: які вони розумово куці, культурно злиденні й відсталі, морально скалічені, спотворені. Жаль. Жаль — і що його робити?

12/X— 44 р.

Вчора приїхали до школи. Не всі. Менша частина (або хто хотів) залишились у вагонах. Поки справа буде розв’язуватись з нами, доводиться тут побути якийсь час. До Берліна пішли належні листи, крім того, щодня відбуваються телеф. розмови з Ostminister’ством, що з нами робити, куди та як оцю громаду подіти. А про що ж раніше думали в тому міністерстві, ще коли з Братислави їздили самі німці в цій справі? Чудно...

Незважаючи на хворобу, ходив оглядати місто. Цікавий самий центр його, старовинна серцевина, що дбайливо підтримується й досі баварським патріотизмом. Низенькі невеличкі будиночки під черепицею, маленькі майданчики, черепичні дахи, нормалізовані за магдебурзьким правом лише три вікна на фасадній частині — три вікна малесенькі, як по наших хатах сільських на Україні. Все одноподібне, скромненьке, стиснуте, але позначене привабністю провінціальної (без найменшого сміливого руху, розмаху) простоти й насадженого здавна затишку. Проте затишок наших провінціальних "Заріч", "Свинячих кривд" та "Задрипанок" мені миліший. Тут все ж таки занадто "чопорно", як росіяни кажуть, сухо якось, чужинно, одним словом. І коли виходиш з цієї дивної серцевини до нового міста, то ще більше відчуваєш цю давність, простеньку, безпретензійну, але трохи сентиментальну. Мені чомусь саме на грані цих двох міст, двох світів яскраво згадався В. Гофман. В новому місті справді гарні різного стилю будинки блокові й окремі вілли. Цікавий

костел проти пошти — особливо фрескові символічні малюнки всередині, де біблійна тематика посилена додатком моментів з живого життя, хоч сама робота, сам пензль невисокоякісні. Зате високоякісні кольористі подвійні вітражі, побудовані за принципом стереоскопічним, що дає враження певної перспективи й глибини повітря. Просто й гарно. Я довго милувався ними.

Гарна також будова нового кургаузу, величезного розмірами в стилі модерному, але найбільше овіяному цього разу подихом барочним. Величезний курортний парк, обсипаний золотом осени. Чорна вода надвечір у річці парковій й на ній білосніжні лебеді. Але скрізь та сама порожнеча, вражаюча тиша. Надто велика контрастність між можливостями цього курорту та бідненькою сьогоднішньою його суттю. Найчастіше натрапляєш на військових ранених, на інвалідів у протезах, з костурами та се-стер-жалібниць. Тут чимало військових шпиталів. Тяжкі картини, і часто здогадується "Євген Нещасний" Толера.

Через цю рідколюдність одразу кидаються в очі "наші" землячки, особливо "автомати". Таки справді на вулиці цього чепурного, європейського містечка просочилась Азія. А як це виглядало б, коли б сюди доскочили большевики? І все ж таки баварці прихильно ставляться до "азіатів", досить добре годують, продають хліб спідтиха4 поза картками, а найчастіше — дарують свої хлібні картки. На всіх них, баварцях місцевих, лежить печать жахливої війни, вони пригнічені, вони внутрішньо напружені, з вигляду можна вгадати, що несуть вкупі з тяжким хрестом затаєну тяжку непевність — і вони досить співчутливі, м’якші, людяніші, ніж багато інших їхніх компатріотів.

14/X — 44 р.

Дивлюсь та й думаю: єпископи — це наче в армії полковники. Нижчі духовні чини — то всякі сотники, хорунжі тощо. Митрополити — генеральна старшина. А патріарх — гетьман. Що ж до нашої укр. церкви, то тут старшини особливо виявляють здавна притаманні нашій старшині

бунтівливі, анархічні, отаманські нахили, і це ще більше нагадує військову дійсність та невитруй-ну хахлацьку ворохобність.

Наші духовні "полковники" — ось вони головніші в цьому транспорті: діловитий, далекозорий дипломат Мстислав, вельми авантюристичної вдачі, грубуватий, хамуватий з підлеглими, які перед ним тремтять, властолюбний, але з панібратським іноді жестом, інтуїтивно-їмкливий, досить талантний, кому треба й по-європейському презентативний [закреслено 4 рядки. — Ред.], — назовні завжди чепурний, добре зодягнений, повненький, як качан, смаглявий брунет з чорними гарними очима й клинкуватою борідкою. Іноді з вигляду й виразу нагадує маленького східного деспота, і здається, що йому найкраще було б сидіти на шкірах та килимах десь у строкатому наметі, маючи на собі такий же строкатий розцяцькований халат і тюбетейку. Друга постать — Ігор, колишній старшина армії УНР (Мстислав теж був хорунжим арм. УНР), здоров’яга з розмашистим жестом, червонощокий, з довгою білою бородою й такою ж чуприною, гучномовний, трохи хизується своєю широкою степовою вдачею, має претензії уособлювати в собі нібито найхарактерніші риси справжнього українця, знавця ук-ої душі, мови, долі, але через свою відсталість і прямовитість, якою теж хизується, часто заганяє сам себе на слизьке й, хоч-не-хоч, виглядає, як у тій народній приповідці "високим аж до неба, а дурним як треба". Третя постать: Никанор київський, худорлявий, високий, шпакувата рідкувата рослинність на пергаментному обличчі, вдумливі, але й хитренькі очі, м’який обережний рух, — і з цього всього спочатку створюється враження людини інтелігентної, культурної, проте незабаром вже розкривається, що він справжній лис, великий егоцентрик, штучка дуже потайна й куслива, трохи злоязична й спльоткарна, завжди схильна до різних тонких під’юджувань, ласа до слави, грошей, а надто до жінок. Одне слово, єзуїт, "фарисей в прозодежі митаря", як зрештою і більшість цих бородатих "полковників". Далі: В’ячеслав, чистенький, гладенький, завжди добре вбраний, завжди дещо відсторонений від своїх колег, так, наче він вважає себе значно вищим і кращим за них, підкреслює всією своєю поведінкою, що він європеєць, але найбільший, здається, за них усіх індивідуаліст, скрайній, аж дріб’язковий педант, зайнятий передусім

власним черевом, здоров’ям і взагалі добробутом, людина, яка ніби на своє єпископство дивиться як на справу тимчасову, і може коли завгодно перекинутись на інше щось, аби вигідніше, добробутом привабніше, — загалом такий собі український модерний бонвіван, випадковий приблуда до єпископської катедри, що назовні найбільше скидається на урядовця-міщуха, якогось середнього кшталту юрисконсульта чи бухгалтера Далі: Сергій — меліто-пільський, зовні справжній аскет, з довгою білою бородою, гарним обличчям, великими темними очима й підтятими над переніссям кінчиками брів, що надає всьому виразові якоїсь застиглої муки й печалі та дуже ушляхетнює цю постать. Він нагадує мені раз у раз о. Сергія — Льва Толстого. Так я був і підійшов до нього, та помилився. Він — людина стільки ж порожня, як і хистка морально. Він, поза всім, гне й досі в бік Москви і робить це з дрібних лише міркувань враженої чимсь амбітносте. Ще одне: єпископом став він з пропозиції нім. влади. З тієї ж пропозиції висвячено на єп. вінницького Григорія, що сам походить з Київщини, мій землячок. Коли митропол. Полікарпові інші єпископи й взагалі духівництво почали закидати, навіщо він дав дозвіл на висвячення Григорія, старий замішався та й каже: "Це не я, ні! Це німці дали... Бог дав, Бог так захотів. Я ж німцям просто заявив, що дати дозволу не можу, бо ні я, ні єпископат мій цієї людини зовсім не знають". А німці мені рішуче у відповідь: "Але ми знаємо! Розумієте? Ми знаємо". Ну, то хай буде воля Божа, коли так..." До речі, коли м. Полікарп звернувся був до нім. влади з проханням дозволити висвячувати декого з людей, що перебувають в Галичині чи в самій Німеччині (а там були справді достойні кандидати), то німці заборонили, обмеживши це право лише кордонами райхскомісаріа-ту. Потреба ж у наявності єпископів була на Україні надто гостра, отже, довелось висвячувати часто людей випадкових, тим більше, коли кандидатури підсувались нім. чинниками. Одним із таких і є оцей брусуватий, малокультурний Григорій, що під час окупації укр. большевиками працював там на якійсь досить відповідальній посаді (комісарській), а тепер от має теж відповідальні рекомендації. А втім, це справа надто особиста, — можливо, що вже й тоді він потайки працював проти большевиків. За це його можна лише привітати. Тільки зовні він все ж таки мені, принаймні, не імпонує: темно-русява борода лопатою, простацьке обличчя з похмурим, аж якимсь

розбійним поглядом, наче він щохвилини готовий до різкої сутички й тому насторожено бігає оченятами, все жде удару. А голос сильний. Любить при кожній нагоді свій голос показати. Найпаче при чарці, як це було одного разу на вечері у Мстислава. Нарешті — старенький, сивенький Сильвестер лубенський. Досить іще рухливий, чемний, типовий провінціаль-ний попик із "благородних". Ближче не встиг його пізнати, вагаюсь говорити про нього щось певнішого. Правда, він нагадував мені під час знайомства, що ми вже знайомі давно, ще коли він у Харкові належав до "Плугу" (його прізвище Гаєвський), але я не можу собі цього пригадати.

І от між цими "полковниками" відбувається безнастанна "удільна" боротьба, взаємні наклепи, провокації, висміювання, підсиджування, різні ганебні злонамірені підступи. За що ж гризуться вони, коли й тих "уділів" уже чортма? А хіба, коли б "уділи" були, вони не гризлися б? О, ще запопадливіше, тільки не так дріб’язково. На них треба доброго кулака — ні, просто довбні, щоб при кожній потребі торохнути кожного по голові — знай зась! А до того більшу половину вигнати, щоб і близько до санів церковних не підходили.

Вчора й сьогодні між ними точиться особливо запінена оскаженіла гризня. Приїхав представник (Мтішзіяг’ства з Берліна, якийсь остзейський німець Ленау, що прекрасно володіє рос. мовою і, очевидно, зі східніх націй визнає тільки московську. Він привіз вирішення міністерства: всі єпископи мають змогу виїхати до Потсдама, все греко-католицьке духовенство до Дрездена, а решта різного духівництва і мирян скеровується до Ґраца, де кожний матиме можливість вибрати собі працю, місце прац і буде нарешті мати постійне забезпечене пристановище. В транспорті, річ ясна, почався занепокоєний рух. Всі певні (і мають рацію), що коли оця маса залишиться без голівки, то з нею перестануть рахуватися і в Ґраці негайно передадуть на суворі руки АгЬеїїзапії’у, замкнувши перед тим до табору. Почались делегації, петиції до п-ів "полковників", запобігливі прохання, слізні благання. Як у тій пісні: "Не їдь, не їдь, козаче, — твоя дівчина плаче..." Никанор заявив, що він підпорядкується тільки владі, отже, іде тільки до Потсдама Григорій

повівся одвертіше, сказавши буквально таке: "Не маю жодного наміру міняти вигідну потсдамську дачу на тяжкі злиденні мандри з отією масою різношерстою, що її десь поназбирував Мстислав!" Дехто з інших мовчки до них приєднались. Але Мстислав заявив, що він не залишить пастви, аж поки її доля відповідно роз’ясниться, і тому конче їде з усіма до Ґраца. Згодом до нього приєднався Ігор, потім Миха-їл (цього єп-па не знаю зовсім). В’ячеслав посів нейтральну позицію. І от на цьому гарячому ґрунті спалахнули й без того нагнічені пристрасті. До основної теми суперечок прилучаються, звичайно, й мотиви побіжні, в часі давніші. До основних груп, що сперечаються, ставлення всієї маси стільки ж зацікавлене, як і прихильністю своєю скероване виключно в бік Мстислава. Гудом гуде транспорт, — суєта, розгубленість, чвари вже й поміж самою масою. Коли б так воля, то й "чорну раду" негайно скликали б. До Мст-ва раптом прибігає старий Цибуля (отой самий тесть Веретенників!) і просить, чи не прийме його М-в у лоно церкви автокефальної, під своє крило, бо він, бачте, українець з діда-прадіда, а через прикру ситуацію й ще прикрішу власну помилку опинився чортзна як серед "автоматів". От жук! Прибігає з тим самим проханням і довговусий "хуторянин-пасічник", він же "письменник-академік", що особисто запізнаний був із Яворницьким, а тепер ось у Братиславі нечиста сила запаморочила його й штовхнула в обійми "ку-дєсніків-автоматів" — "явіть же. Божеську милість, порятуйте блудного сина і візьміть мене з собою до Ґраца, бо "автоматів" тепер розкидають, як нам сказали, кого куди або й напризволяще зовсім кинуть!" М-в їм.одмовив,

їжу готують нам тут же, у дворі школи, військові німці у польових кухнях, а наші жінки.мусять їм допомагати. Яка ж це трудність отих жінок зібрати, щоб картоплю почистили! Коменданти кімнат вже втрачають терпіння: собі ж, чортова бабня, зварити не хоче! Те ж саме було, коли німкені запросили наших жінок допомогти їм упорати городину, бо час, мовляв, минає, а робочих рук немає. Пішло зрештою ЗО чоловік, але поки їх зібрали, поки умовили, а декому працю наказали, — це коштувало чимало зусиль, часу і нервів. Хами! Замість віддячитись людям за те, що так добре приймають та дбають, ці наші тупоголові міщанки-за-дрипанки ще й кирпу гнуть, а надто "галичменки", шляхта

ота га{*гоclоуа! Молодець Н-я, вона сама зголосилась піти, дарма що вчора багато працювала на кухні. Я її за це привітав.

На Покрову — чудесний сонячний день. В шкільній гімнастичній залі правиться служба Божа, а ми з нею тим часом вислизнули в місто. Незабутня прогулянка понад річкою за містом — каштани, клени, берези в золоті й червонястих коралях, а над ними знову ж ота чиста, синя, бездонна височінь, в яку хочеться летіти. Були тремтливі обійми під золотистими й так само тремтливими берестами, палкі поцілунки горіли під синім пломінем небес, ми йшли, спотикаючись, обнявшись міцно, співаючи й сміючись, аж поки на перехресті трьох глухих польових доріжок, на самому краю глибоченного кущами зарослого яру впали знесилено, щоб відпочити, а встали... задихані, і небо, синюще, осяяне сонцем, несамовито кружляло перед очима, кудись летіло, як стьожка екрана, як химерний сон. Я тільки глянув напружено, чи нема кого поблизу на цих дорогах, чи не помітив хто, які ми поганці і поганську жертву ось допіру ярливо принесли нашому Дажбогові. Нікого. Над залитими сонцем [чим — незроз. — Ред.] лише пролітає ніжне "бабине літо" і срібно-сизою паморозззю осідає на бур’янах, на чорній ріллі. Я полегшено зітхнув і впав назад на сіро-зелену траву, п’ючи вкупі з чудесним повітрям блаженство особливої втоми. Вона підгорнулась до мене. Я радісно обняв її. Це були короткі, але близькі до справжнього щастя хвилини. Я й зараз, пишучи оце, сам собі заздрю.

В кімнаті поруч об’явилась у двох дітей шкарлатина. Німці заметушились, бігають лікарі, сестри. Взагалі медогляд і догляд тут було поставлено дуже добре. Я вчора теж зголошувався до відомого місцевого лікаря, що трохи говорить російською мовою. Не розпитував довго, лише уважно оглянув і сам сказав, що я колись мусів хворіти на малярію (правда!), звідси переважно й мої теперішні недуги, — вилікувати це все він напевне може, але на той випадок, якщо я залишусь у Кісінгені на місяць-півтора. Якби ж то!

Ще в одній кімнаті захворіла жінка на тиф. Щоправда, діагноз не остаточний. Кімнати з хворими одразу ізольовано, оголошено суворий

карантин. Боюсь, якщо далі поїдемо, можуть початися в цьому скупченні й бруді різні пошесті.

15/X — 44 р.

Неділя. Зраня рух. Наказ: терміново всім перебратися до вагонів. Здається, їдемо до Ґраца. Поспішно перевозимо речі на

двірець самотужки, возиками (це неблизько). Святково вбрані німці зглядаються на нас на вулицях. Ми — як цигани чи погорільці. ДесЯть-п’ятнадцять чоловік (і жінки) пхаємо тяжко навантаженого возика, а речі з нього падають, а люди брудні й строкато вбрані, а діти, бліді й обшарпані, табунцем супроводять нас, туляться до батьків. Жалюгідна картина! Війна!

16/X — 44 р.

Понеділок. Потяг летить безупинно. Вже Австрія. Вже Альпи. Аж не віриться: вперше бачу Альпи і порівнюю їх з Карпатами, Кримом, Кавказом. Ні, кожні гори мають свій відмінний характер. Потяг ще понад стрімкими ущелинами, ледве видко дно, на якому здебільшого лискотить вода, гадючаться невеличкі гірські річки. Багато дерев на схилах — шпилькові всуміш із листяними. Часто вихоплюються до неба височенні стрімкі скелі, а вдалині, в їхніх голих сірувато-рудих западинах, біліє сніг. Колія лежить звивно, повертаючи в той або той бік, і майже кожний закрут відкриває якусь несподіванку, нову величну красу. У вагоні всі збились до широко розчинених дверей, тільки й чути:

— Ой, яка розкіш! Ах, Господи, краса ж яка! А он, он, погляньте, старовинний замок, руїни! А онде санаторій якийсь чи палац! І як він там примостився! От де пожити б хоч з тиждень!

Пою колію тягнуться оброблені латки землі, багато фруктових садів, хутірські і, видко, заможні досить господарства. Десь недалечко вже

перед Ґрацом вскакуємо до тунелю, якому здається, й кінця нема: 4 1/2 кілометри. Вперше проїжджаю такий довгий тунель. А за тунелем одразу стоп! Наказ: негайно вийти всім з вагонів і поховатись на віддалі в кущах. Летить ескадрилья ворожих літаків. Окремі великі їхні скупчення ми помітили ще хвилин 15 тому, але були вони далеко, лягали курсом на південний схід (мабуть, на Будапешт чи Словаччину) й пороли чисте синє небо струменями димових заслон, що хутко розповзались, перетворюючись у смуги білих, ніби справжніх, хмар. Та ось один із тих літаків повернув у наш бік, зацікавився транспортом. Згодом іще частина відокремилась сюди ж. А коли ми проїхали тунель, вони вже були близько над нами, виблискували зловісно на сонці. Ми збігли стрімким урвищем униз, розсипались по кущах. Натрапляю садибу, але людей нема, двері замкнені — хотів молока чи щось дістати. Залюбки використовуємо з Ле-сиком провінціальну, як у Сквирі, убиральню. Поки сидимо в ній, вже коло дверцят ціла черга: хоч кущів довкола повно, а все ж тягне людину до убиральні. В такій подорожі в товарових вагонах, а ще коли діти є, звичайний процес спорожнення часто перетворюється мало не на проблему, обертається в скруту. В цьому відношенні ми трохи "пораювали" були в Кіс-ні—і тепло, і затишно, і чисто, і, головне, не боїшся, що потяг ось-ось рушить, а ти залишився зі спущеними штанами. Життя!

Десь лише надвечір рушаємо далі. До Ґраца не доїхали, ждемо на маленькій станції. А вранці прокидаємось у Марбурзі-Драу.

18/X — 44 р., Марбурґ-Драу

Вчора вранці, ще лежачи у вагоні, відчув, що дуже тепло. Думав, погода змінилася, але довідуюсь згодом, що ми в Марбурзі-Драу. Хутко підводжусь, зодягаюсь. Гарний сонячний ранок. Наш ешелон на запасовій колії. Одним кінцем припирає до рампи. Брудно. В один бік червонясті черепичні дахи невеликого міста, що лежить в гірській улоговині. А другий — гори, зовсім близенько, і на їхніх схилах виноградники. Дуже тепло, як у Криму. Та це ж, здається, Карінтія! Тут близько вже мусить бути югославський кордон. І недалеко порівняно

Братислава. Треба було два тижні подорожувати, щоб повернути врешті майже до вихідної точки. Парадокс! У мене таке враження, що німці тепер самі заморочились з нами, не знають, що робити.

Поголився, помився. По воду довелось іти геть далеко, бо на двірці водогін зіпсутий: передучора це місто сильно збомбовано після піврічної перерви. Є 130 убитих і багато поранених. Багато також руїн, матеріальних втрат. В горах поблизу крутяться партизани, переважно сербські, які вже вчинили кілька диверсій. В місті гарнізовану службу виконують українці, що нараховують біля 800 чол. Загін цей сформовано з українських наддніпрянських поліціантів, і його ж скеровують в гори на боротьбу з партизанами. Вже зранку ці наддніпрянці почали з’являтися коло нашого ешелону, зацікавлено попитувати за земляками й розповідати нам про місцеві умови та події. Є серед них, звичайно, й такі "ук-ці", що розмовляють виключно російською мовою й визнають себе тільки за росіян. Але більшість — це наші парубки, досить свідомі. Мріють про поворот на батьківщину, прагнуть до боротьби, тільки нарікають, що нема в ук-ців вождя (от як Власов у росіян), який під своєю твердою рукою всіх укр-ів об’єднав би й повів. То ж і доводиться записуватись до власів-ських загонів, — агенти Власова сильно натискують, переконують, заохочують. "Та зрештою, все одно, — кажуть деякі з них, — Власов теж річ непогана. Що ж з того, що він росіянин? Ми не з росіянами, а з большевиками та жидами маємо битись. Оце наш ворог". Почувши таке, я взявся з ними докладніше говорити, роз’яснювати, теж переконувати. Матеріал з них добрий, легко й швидко сприймають. Але ця горстка, що порозумнішала, протверезіла після розмови зі мною, — це ж тільки крапля в морі. Треба було б сюди підкинути з десяток досвідчених хлопців, і цей загін незабаром став би напевне теж достатньо свідомим та несхибним. А так... я дуже зажурився, не знаючи, що вдіяти, як тут зарадити. Головне, часу не прогаяти, не давати силі своїй одпливати до чужих берегів. Взагалі — яке ідіотське і... болюче яке наше становище! Хоч би об мур головою бийся.

О 12-й год. дня раптом повітряна тривога. Тікаю з Лесиком у гори, куди тікає чимало й місцевого марбурзького населення. Серед втікачів —

німці, словенці, хорвати і... наші укр. дівчата, що працюють на тутешніх фабриках. По дорозі коротко розмовляю з двома. Вони із Сум. Вже два роки тут. Виглядають добре. Кажуть самі, що живеться їм, як на війну, непогано, тільки дуже додому тягне. Попитують, коли вже ця війна скінчиться, що там на світі чувати, хто я та звідки? Помітно зраділи, зустрівшись із своєю людиною. На перехресті доріжок у горах ми з ними розпрощались. Я спустився в глибоченьку улоговину, де біліло кілька хат. Хотів у першій же садибі купити яблук або грушок для малого. Не продали, бо хазяїна нема — в місті, — але Лесика жінка почастувала яблуками. Чую відклик тривоги і вертаю на високий перевал, з якого маю спуститись в бік двірця. На горі раптом знову тривога. Всі, хто вертав, як і я, кидаються тікати, ховатись. Це від двірця кілометрів 3—4, а проте інстиктивно хочеться десь притулитись. Йду до дальшої садиби, де також величезний фруктовий сад і дві хати. Одна замкнена, і під нею, під черепичним дашком, що над дверима, скупчилось з десяток людей. Вже летять літаки. Вже б’ють зенітки. І коли ми з Лесиком також притуляємось до стіни та до гурту, біля нас метрів за 2—3 з джмелиним дзижчанням починають падати скалки від набоїв. Навпроти в саду метрів 8—20 каплички з фігурою Мадонни, і по залізному даху каплички різкенько жорстко цокають оті ж скалки.

— Тату, що це? Скалки? — зацікавлено допитується малий, не бачивши цього ніколи так близько.

— Так, так. Притиснись-но краще до стіни.

Наші сусіди, серед яких є й жінка з нашого ешелону, поспішно накривають голови пальтами. Лесик і собі це робить, просить мене так само зробити. Видко, дитина вже трохи злякалась. Я заспокоюю його, закриваю надійніше власним тілом. Бачу серед присутніх полонених англійців і французів. Чую поруч французьку мову. І коли небезпека проминула, виходжу з-під ґаночка та наближаюсь до двох французів, щоб прикурити. Вони приємно вражені, почувши, що звертаюсь французькою мовою. Розмовляємо хвилин десять. Вони вже тут чотири роки, останніми часами їм стало краще, а найбільше вони задоволені, що

мають тепер відносну волю, працюють тут в горах. Розпитують і мене: хто, звідки, чому тут? Молодший, худорлявий, зачувши від мене про Україну, зраділо закивав головою, так, наче сам він з України, і почав мені розповідати, яка це багата й гарна країна, як... Франція! Про Україну він, мовляв, чимало й читав і чував, мав знайомих українців. І видко було, що йому дуже приємно робити мені приємність — француз!

Із сусідньої хати виходить хазяїн, прямує до мене, але завагався серед подвір'я, бо знову летить нова хвиля літаків. Проте вона швидко десь віддалюється, і хазяїн поспішає до нашого гурту, звертається майже незрозумілою словенською мовою (дарма, що слов'янська!), відчиняє цю другу хату й запрошує нас усіх досередини. Входимо. Це — винарня. Стоять діжки, височить прес, а у великих спеціальних ночвах купа свіжого винограду. І пахне спокусливо вином. Ще й додає апетиту чималий кольоровий малюнок на стіні, де двоє карикатурних бюргерів залюбки частуються з бочки, а під ними нім. мовою напис: "Увійшовши сюди, забудь турботи, а вийшовши, будь веселим". І знову літаки. Ближче й ближче. Ой, щось занадто близько! Тут же, в горах, нема чого їм робити, — тільки перелетіти. Б'ють зенітки. І враз чуємо близенько: сее-фю-ю-ю-юст! Бух! Бу-бух! Ще раз бу-бух! Здригається земля. Хитається, тремтить, тріщить хата. Це — секунда. Під час неймовірного грюкоту, коли здавалось, що небо раптом розкололось і ми всі летимо в безодню, — всі інстинктивно присіли або попадали. Просто на цегляну долівку й одне на одного. А наступної секунди я зрозумів, що один лише стою скам'янілий, і мені блискає думка: живий я ще! тікати звідси! де ж Лесик? Лесик теж присів коло бочки, але вже зривається на ноги й кидається до мене: "Тату, що це? Бомба чи набій?" Хапаю його за руку. Інші, більшість, вже також випростуються. І в цю хвилинку починає тріщати дах над нами, вламується одним боком і на нас шумним грядовинням сипляться уламки черепиці й тинку. В просторій хаті стає геть темно. Я розумію тоді, що люди кричать, особливо жінки. Кличуть Бога, на порятунок, кличуть когось ззовні, одні спонукують тікати, інші стримують, — неймовірний панічний розгардіяш і галас. Характерно, що оті полонені англійці й французи теж частково поводяться в той самий спосіб. Я кричу тоді: "Ruhig!", але це має дуже короткий вплив. Одним з

перших опиняюсь із дитиною коло дверей, на мене навалюється осатаніла юрба, притискає мене так, що не можу відчинити і боюсь, щоб дитини не придушили. Останніми зусиллями з раменами назад і трохи відбиваю найближчих. Відчиняю — і сам вражено одхи-туюсь, одхитуються й задні: на дворі темно, як пізнього вечора, весь сад в чорному димі, що смердить різко, специфічно-ядуче. І якраз сипляться густо, бринять, як джмелі, й цокають по деревах та дахах скалки від розірваних набоїв. Виходити не можна. Затримуємося, тим більше, що дах над нашими головами, зламавшись навпіл, зачепивсь якось і далі не падає, лишень легенько погойдується. Всю хату й виноград геть засипано уламками черепиці, від якої в хаті стоїть червоняста, ніби полум’ям пройнята курява. Людські постаті в ній бовваніють, як обвуглені. А знадвору буквально падає через поріг якась жінка з дівчинкою, мало не звалює нас з ніг і просто по-звірячому верещить: "Рятун-ку! Рятунку!" Заспокоюю її, у неї божевільні очі, вона нічого не хоче чути й розуміти, тільки спазматично вхопилась за мої коліна й верещить, лементує. Придивляюся краще — ні, не поранена. Дівчинка також ціла. Це — лише тваринний переляк. Тоді грубо одштовхую її (інакше вплинути неможливо) кричу на неї й лаю. Вона тверезіє. Я вихоплююсь з Лесиком надвір. За мною всі інші. Знову наближаються літаки. Ми біжимо в сад. Бігти тяжко, бо на гору. Задихались. В критичну хвилину припадаємо до підніжжя яблуні, притискаю дитину до грудей і вкриваюсь з головою пальтом. Що буде, то буде. Іншого виходу нема. Завмираємо. Тільки стукіт серць і суша в роті. Але літаки, хоч і низько летять, пролітають далі — там десь, уже за горами, над містом, бухають вибухи. Коли заспокоюється, вилазимо з-під дерева і деремось ген на гору. Тут дорога. Зупиняємось. Бачу коло себе й ту жінку з дівчинкою. Інтелігентка з вигляду, галичанка. Соромлю її, висміюю. Пробує виправдатись, різко огризається. Безнадійно махнув на неї рукою і йду собі геть, але вона не відстає, прилипла до мене, дарма що неприязно з нею поводжусь. Бачу звідси, згори страшну картину, від якої аж дрож проймає: поруч з будинком, у якому ми допіру були, метрів щонайбільше за 15 зяють у саду величезні чорні свіжі ями й горби свіжої землі, лежить чимало повалених дерев. Все це обширом загальним на 200—250 м. Коли б ці бомби (їх тут не одна!) впали метрів на п’ять ближче до нас, ми

напевне були б покалічені або й убиті. Яке щастя! Який химерний випадок! І де? В горах, на значній віддалі від міста. Тут жодного військового об’єкта. Хіба що десь в горах приховано якусь фабрику. Але якраз надходять троє наших козаків із місцевого гарнізону. Кажуть, що в горах деякі об’єкти є справді, тільки в зовсім іншому напрямкові. Або летун погано був поінформований, або підбитий був і мусів негайно розвантажитись. Останнє найправдоподібні-ше: він скинув в одне місце весь запас бомб. Як виявилось потім — 10 бомб, і треба ж такого випадку! По правді, я ще маю щастя, не забуває про мене мій Дажбог!

Між іншим, добре порівняно поводився в цьому жаху мій малий. Коли в момент вибуху присів і припав він до тієї жінки, я помітив разючу зблідлість на його обличчі, але в очах було більше здивування, ніж переляку. Потім, коли я одчинив двері і перед нами повстало страшне видовище саду в чорному димі та жовтого за димом неба, я мимоволі вигукнув: "Оце здорово!", бо картина справді була вражаюча. А він, малий, засміявся і тремтливо-зде-нервованим голосом і собі підхопив: "Оце здорово!" Бачивши, що я нарікаю на збожеволілу від страху пані галичанку, він також взявся глузувати з неї, аж вона врешті не витримала, цикнула на нього: "А-но, видиш, який зух! Закрий писка!" Коли ж вилізли з-під яблуні, він, користаючи з того, що нема хазяйського догляду, почав хутенько збирати яблука. Я вже й не зупиняв його. Три десятки добірних яблук ми принесли "додому".

Мстислав із своїм секретарем Ю. Витковицьким виїхав до Берліна розв’язувати нашу долю. Я зокрема просив його поговорити там у "Вінеті" або з Симоненком, щоб мене викликали на працю до Берліна. Принаймні, буду в центрі, а там уже якось дам собі раду. Зокрема ще просив його сина Ярослава, щоб нагадав батькові за мою справу у Берліні — Ярко теж поїхав із М-вом.

21/X — 44 р.

Вчора, пізно ввечері, коли вже обляглись, залунали уривчасто сирени. Не фор-алярм, а одразу тривога. Зриваємось на ноги. Свічу кишеньковим

ліхтариком — 10 год. Хапцем зодягаю дитину, миттю зодягаюсь сам. З вагона ми всі вилітаємо пір’ячком, дехто, правда, падає. Не вперше застає нас тривога вночі, то раз у раз бували попередження чи сиренами, чи по радіо, — тепер тривога впала одразу на голову, і вже чутно вдалині постріли зеніток. У вагоні залишаються тільки старенькі Кричевські, вони майже ніколи на тікають, не ховаються, їм бо важко добігти до якогось сховища, от і ждуть приречено, здавшись на ласку долі.

Надворі мжичить. Ще з вечора було захмарено й посіявся дощик. Вздовж вагонів рух, метушня сполоханих розгублених людей. Найгірше за таких випадків бути на великому двірці, що завжди, звичайно, може стати найпершим об’єктом для ворожих бомб. Але де ховатись? Куди бігти? Знову хіба в гори? Пірнаю з малим попід вагони, бо по той бік уже зручніше добуватись на дорогу в гори. До мене приєднуються Д-чі з дітьми, і Н-я хапає мене за рукав (не чоловіка й дитину свою, а мене!) та починає хникати, стиха задихано лементувати і мене, ясна річ, дратувати. Вона дуже боїться нальотів і докраю губиться. Вона й цього разу з переляку спотикається на шпалах, важко висне вже на моїй лівій руці. А правою я тягну Леся, який, до речі, куди вправніший і бистріший за Наталю. О. Іван тим часом тягне обох своїх дівчаток. Так добігаємо до кінця нашого ешелону, де міститься з одного боку пода-хована рампа, а з другого великий кількаповерховий склад (воєнний) харчів, що колись був, за характером своєї побудови, якоюсь, мабуть, фабрикою. Взагалі тут тісно межує район різних невеликих назовні фабрик і тут уже тупець залізничних ліній. Вдалині над містом спихнула освітлювальна бомба, хурчання двигунів раз у раз гучніше, ближче. Вибігаємо поза склад на досить велику відкриту галявину. Перехопитись через неї вздовж складу, ще трохи пробігти — і ліворуч буде дорога в гори. Так і прямуємо. Але враз перед нами вибухає, ніби луснув величезний пухир, півнеба, й на ньому разючим світлом повстають яких з двадцять освітлювальних бомб. Вони ніби зупиняються в небі, пливуть поволеньки. Видко скрізь, як удень. Д-чі обоє вражено скрикують і кидаються ліворуч. Я гукаю: "Куди ви? Біжім просто! Ще є час! Ще є час! Матушка! Матушка!" Але вона нічогісінько не чує, мчить, розгубивши дітей, як божевільна, в бік, де біліють хатки, попід самою стіною гори. Хатки ж оті все одно не

врятують, а на стрімку оцю гору теж не видерешся. Безглузді люди! Ну, робіть собі, як хочете. Зважую, що поки почніть на освітленому бомбардувати, я можу встигнути до тієї дороги, що повертає в гори. Тим більше, що шлях яснісінько освітлений. Аби Лесик не підвів, не пристав.

— Ану, Лесю, давай тепер тікати щосили!

І ми ринулись. Добігли. Повернули в гори. Саме в цей момент дуже близько захурчали літаки. І дуже низько.

— Он, он! Глянь, тату!

Справді я побачив його — чорного, зловісного. Йшов просто на нас.

— Ой, тату, вони нас уб’ють! — раптом злякався малий. — Ой тату, не можу вже бігти!

— Ще трошки, дитинко! Ще трошки! І тоді не вб’ють. Ні, ні, не бійся!

Але хіба я знав? Хіба тут можна щось передбачати певного чи вгадати? Хіба ще десять-двадцять метрів щось важать, коли не маєш уяви, куди саме скерує ота невідома рука свій смертельний удар? Біжиш, бо здається, що втечеш від смерти. Веде тільки інстинкт. І твій Дажбог.

Так було й цього разу. На дорозі повно засмиканих, переляканих людей, що тікають так само, як і ми. Дорога освітлена, хоч книжку читай. Нас, звичайно, видко літунові. Може обстріляти. Двоє німців-військових націлились на літака карабінами, хотять стріляти. Інші підскакують, лають їх затято, забороняють. За переднім літаком уже летить ціла ескадрилья, небо здригається. Лунають голоси, щоб негайно збігти з дороги праворуч у рівчак,

у кущі. Це правильно. Але я механічно пробігаю ще метрів з десять, буквально волочучи за собою Лесика, який плаче й благає сховати його.

Кидаюсь до рівчака під вербу. Тут уже сидить, скам’янівши, якась постать. Падаю на неї знесилено. Впізнаю одного свя-щеника-наддніпрянця. Западають в пам’ять його витріщені очі, зором скеровані в небо, — зором і німим болісним запитанням: що ж це буде? Лесик благає вкритися з головою. Прикуцнувши, тисну його до грудей. Ми спільно накриваємось мо'їм пальтом — у пітьмі якось легше і під пальтом ніби безпечніше. Таке наївне самообдурення! Аж ось тріскає й з несамовитим грюкотом-стого-ном завалюється небо. На землі метнулись блискавки, — скільки можна помітити з-під полів пальта. Ще посвист, тріскіт і грюкіт і могутнє здригання землі. Знову. Знову те саме чутно, як зашуміло, гухнуло повалене дерево і війнув попід ноги порив вітру.

— Господи, помилуй! — зірвалось мимоволі з моїх уст, і я відчув, що мій малий хреститься.

Тихо стало. Міркую, зважуючи на звуки вибухів, що вони стались ось поруч за витягнутою відногою гори, яку ми щойно оббігли. А коли б я був хоч на кілька хвилин уповільнив нашу втечу, коли б зважив на лемент малого й не добіг до цього місця під вербою, — що з нами тепер було б?

І знову — літак. Бурчить ближче і ближче, вже дзижчить, як велетень-джміль, вже виє отим специфічним виттям, наче вгвинчується в небо, виє, аж стогне. Над головою. Так, над самою головою. Скине чи ні?

— Господи, помилуй! Господи, помилуй!

їдкий, болісний, проймаючий свист бомби, наче вона прямує тобі просто в серце. Ой, Господи, коли вже так судилось, то хай краще вб’є одразу. Тільки не каліцтво! Тільки не мучитись!

Вибухи. Потім вибухи далі, але численні, страшенні:

— Господи помилуй! — і мені з цими словами якось лекше.

Хвилин двадцять триває це шаленство лише з коротенькими павзами. Потім одразу настає тиша. Така глибока, велика, аж чутно.

Вилажу з-під верби. За горою — сяйво на півнеба. Щось дуже горить, але ген праворуч від двірця. Йду далі в гори, на знайому вже садибу старого майора-інваліда. Там є знайома мені з попередніх утеч і схованок розкрита шопа з купою солом’яної із* трухи. В подвір’ї майорової (він, здається, колишньої австр. служби, сам німець) садиби бовваніє кілька постатів, що допіру повилазили з різних кутків. Питають мене, що там і як? Не знаю, я був не на станції, а в кущах. В шопці порожньо. Тут же з’являється о. Пилипець з двома хлопчиками своїми і донькою-панною. Каже, що чув, ніби наш ешелон розтрощено бомбами. Оце так! І враз внутрішній мій голос посилає мені хвилю хо-лоднавого заспокоєння, я добре почуваю, як вона стукнулась в груди й лагідно там лягла, розлилася. Я вже опанував себе. Не вірю, що саме так сталось, хоч чую на подвір’ї пожвавлену розмову на цю тему. Виходжу, розпитую й собі. Так, щойно прибігла людина звідти, від ешелону, сама бачила, що розтрощено три вагони... в кінці ешелону, біля отого складу. Ах, он що! А наш вагон аж у протилежному кінці, третій від'початку. Значить, там усе гаразд. Голос внутрішній, тваринний голос предка й цього разу мене не зрадив. Ну, а в розбитих вагонах є жертви — і мерці, і поранені. Скільки й хто саме, ще невідомо. Є також поранені (і тяжко) на дорозі в гори, тій самій дорозі, якою я біг і при якій ховався. Тільки поранень зазнали ті, що сховались раніше, ближче до гори, але в тому ж самому уздорожньому рівчаку. Одне слово, був би я метрів на 15—20 сховався ближче, і мене лихо не минуло б... От тобі й сила інстинкту! Але в цю хвилину, коли аж треміт пройняв мене, відчув я ще якусь вищу, сильнішу за мене силу, мудрішу голову, що владно веде мене й допомагає зберегтись. Хто це? Бог? Інстинкт? Інтуїція? Не хочу знати я зараз жодних термінів наукових, жодних спеціальних визначень. Я тільки всім своїм єством по-своєму, особливо почуваю наявність цієї загадково-владної сили, почуваю, що вона в мені самому, але я їй цілком підкорений — і цього мені досить. Фізично я зараз ніби взяв сильний душ, мені мовби й бадьорно, але й хочеться лягти. Лягти й ні про що не думати. Заснути.

Вертаю до шіпки. На купі трухи вже влігся з дітьми Пилипець. Лягаю і я поруч. Добре вкриваю своїм пальтом Лесикові ноги, бо погода мокра й холодна. Мале теж хоче спати, теж реакція. Ще коротка, млява розмова з Пилипцем (він боїться повторного нальоту), і починаю дрімати, хоч у ноги закрадається холод. Пилипець дивує мене своїм боягузством. Передучора, коли ми вдень ховались у цьому ж подвір'ї ("popIacЬy" бувають по кілька разів на день), він при появі самольота як стояв, так і теліпнувся грудьми на землю під хатою, — сховався, тобто. А що він великий нй зріст і дуже огрядний, то це виглядало просто кумедно. А що сам він колишній старшина УГА, до того ж за фахом літун, то це виглядало ще кумедніше. Всі ми, звичайно, боїмось і бережемось, але ж треба і витримку розумну і гідність мати. Так ніби і в поведінці й симпатяга він, не споганений отим галицьким шолудинням, а мужности йому справді бракує, якийсь обаблений, драглистий не тільки гладким тілом, але й звигідні-лою у спокійному попівському добробуті душею. Ну, Бог з ним...

Коли це вчувається десь на городі поза шопою розпачливий голос. Гукає мужчина. Кличе когось на жіноче ім'я. В голосі надзвичайна тривога, просто відчай. Чую з перепитувань інших голосів, що він загубив десь свою дружину й дитину, коли тікали. З інтонацій і вимови пізнаю галичанина.

— Чи не виділи? — і розказує, яка вона.

— Ні, не виділи. А що там з ешелоном?

— Розбито три вагони. Дощенту. Я там був сам, бачив на власні очі. Є вбиті й поранені.

— Хто? Скільки?

— Не знаю, не знаю.

І пішов далі, безнадійно гукаючи серед осінніх садів і темряви. А я з тих обох інтонацій і слів про розтрощені вагони та вбитих перейнявся нараз сумнівом. Щось було в них — і сам не збагну — щось не те, не так. "Перебільшують щось, — подумав я собі, — у страха очі на лобі". І знову дрімаю.

Аж десь о 12-й ночі дочуваю на подвір’ї знайомий ніби жіночий голос. Наталя! Так і є! Про неї кілька разів набігала мені неспокійна думка: побігла ж, дурненька, в отой бік під гору, в саме пекло. Та ні, слава Богові, жива. І чую, що питає:

— Чи пана письменника тут не бачили? Пана Любченка? Хто й де взагалі його бачив? Скажіть!

— Я тут! — гукаю з шопи. — Ось тут я!

І зриваюсь, біжу їй назустріч, вдячно тисну руки. Обняв би тебе, голубко, міцно притиснув за те, що ти жива, але поруч стоїть чоловік, вже мені поспіхом розповідає, де вони ховались й скільки страху зазнали. Трохи-трохи й їх не повбивало. А вагон останній в ешелоні справді розторощений (о, вже один, а не три!) і є четверо вбитих та троє поранених (о, вже тільки четверо й троє!) Хто саме, ще невідомо.

Д-чі примощуються в цій же шінді. Лежимо зо дві години. Лесик спить, жаль будити, хоч ноги в мене вже задубіли з холоду. Ні, лежати тут довше недоцільно. Навряд щоб цієї ж ночі знову бомбардували. Хіба що перед світанком. Але тоді краще не роздягаючись переспати у вагоні. Там тепліше й зручніше. Так. Підводжусь, буджу малого. Йду. Д-чі приєднуються до мене. По дорозі зустрічаємо людей з нашого ешелону, які йдуть, навпаки, ночувати десь у горах, бо там лишатися бояться. Вони вже точно кажуть, що розторо-щено один останній вагон, а сусідній з ним лише легко зачеплено — цілий. Убито батька єпископа Мсти-слава та його ж сестру, які не встигли вискочити з вагона, убито ще дружину й доньку-підлітка одного волинського священика, а самого священика,

потім єп. Сильвестра й одного гр.-кат. священика тяжко поранено. Д-чі вагаються, чи вертати їм до ешелону. Я рішуче йду. Тоді вони знову приєднуються до мене.

Впізнаю вербу, під якою ховався. А кроків за тридцять впоперек дороги лежить велике повалене дерево. Далі майже вся дорога захаращена поваленими деревами і недалечко від того повороту на гірську дорогу, де я біг з малим у нестерпному сяйві бомб (ми тоді на цій дорозі були тільки вдвох, останні з цієї навали людської, що вмить злякано розпорошилась десь по кущах і закутках), — недалечко від того місця розбризкано, як трісочки, дошки паркану і за купою упалих дерев зяють ями, бовваніють довколишні їхні огреблення з перепоротої, перекімшеної, аж наче закипілої землі.

— Ще трохи, Лесику, і була б нам амба. Бач, які ми з тобою щасливі. А ти не хотів татка слухати, тікати далі. Бачиш тепер? — татка треба завжди слухати.

Мале мовчить, похнюпившись, теж вражене видовищем: видко досить добре, бо хмари зовсім розбіглися, ніч на цю пору геть проясніла. Мовчить, потім, як пішли вже, признається:

— Бо я дуже злякався. Думав, що нас дуже видко і літак буде просто в нас стріляти.

Пояснюю йому докладно, підбадьорюю, трохи соромлю, всіляко "накачую", щоб не був боягузом. Повз розбитий вагон проходжу не зупиняючись — через дитину. Не хочу, щоб психіка одразу занадто перевантажилась.

Спимо у вагоні не роздягаючись. Вранці — панахида по вбитих, які лежать на столах у залі, де ми звичайно одержуємо їжу. Зиркаю лише одним оком, але не зупиняюсь тут. Всі три церкви служать панахиди кожна зокрема. І тут поділ! Оглядаю знівечений вагон. Лежить боком.

Каркас заціліів, залізні частини химерно погнуті, дерево розсипалось здебільшого вщент. Сусідній вагон стоїть нормально на рейках, тільки одна стіна трохи проламана й розщеплена. Поруч побіжна лінія рейок звив-но покручена й порубана. Яка ж виключна сила того вибуху! А ямка від бомби метрів за 5 від знівеченого вагона невеличка. Зате великий будинок складу в кількох місцях тріснув, дах його завалився, вікна й двері повилітали, а стіни геть посічені, подзьобані скалками. Це, видко, була бомба особливої вибухової сили, — ямки від таких бомб звичайно лишаються невеличкі, зате чинність самих вибухових речовин дуже потужна.

З розбитого вагона, як з розпоротого черева тельбухи, вивалились геть знищені пошматовані лахи. Люди ще додивляються, вишукують, визбирують, що більше заціліло. Бачу, як збирають сусіди з різних інших вагонів яблука поміж тими скривавленими дахами й тут же згинці тишком біжать обмивати їх з крови. Тягнуть, рвуть уже одне в одного з рук понівечені речі, починають за них сваритися, аж раптом надходять родичі й близькі знайомі убитих, встрявають у суперечку, проганяють злодіїв. Боже! Яка ницість, моральна гидота, цинізм неперевершений! Свої своїх же грабують! І за яких обставин? — поки панахиду по вбитих служиться, а то ж усе переважно грабівники з "духовного званія". І що грабують? — лахи, буквально лахи, ще й скривавлені. Тепер, застукані бувши на гарячому, одходять мовчки, поглядаючи з-під лоба, як шакали. Аж ніби ще облизуються заласно, — будьте ви прокляті!

29/Х-44р.

Приїхав уранці німець-уповноважнений з Берліна. В ешелоні сильний рух. Кілька чоловік, в тому числі і я, їдуть до Берліна. 140 чол. з єпископатом — до Бреслау. Решта до Ґраца. Сьогодні ж о год. 6-й вечора попереджено, що через годину від’їздимо. Лишаються па місці тільки ті, що мають призначення до Ґраца.

Біжу до вагона 14-го, щоб попрощатись з Людмилою, але її не застаю. Мати каже, що пішла до кіна. Який жаль! Прощаюсь з матір’ю, прошу

передати найтепліші привіти й найкращі побажання доньці. Жаль! Але я маю від Людмили умовлену сталу адресу. Я напишу їй. Значить, так чомусь треба. Побачимо далі, пізніше.

До нашого вагона переселився ген. Савченко-Більський, який теж їде до Берліна. І родина Петлюрів. Генерал звернувся до мене, щоб я взяв його під свою опіку. Це — страшенна морока, я вже його добре знаю ще з Моршина. Не одмовив йому, але попередив, що опіка моя може бути лише часткова, бо сам я хворий і маю вже під опікою власну дитину. Він набурмосився невдоволено. Він хотів, щоб я тягав його речі, готував (своєї їжі він зовсім не має, а мої запаси теж зовсім кінчаються), укладав спати і взагалі був джурою. Він з великими претензіями та ще більшими примхами, оцей музейний експонат. Я, звичайно, йому допоможу чим зможу, але далі певної грані не піду.

Наш вагон їде до самого Берліна, тому з нього наказано вийти всім зайвим, отже, Д-чам, Ковпаненкові, Юркові, Селепині, що спрямовуються до Бреслау. Натомість вернувся до нас "пан посол Онуфрійчук" — його взято до Берліна.

Д-чі страшенно роз’юриндились, ображені, просто обурені, що не їдуть до Берліна — sic! Берлінові тільки ще їх бракувало, — от йолопи. Стали одразу з нами, берлінцями, по-ворожому поводитись, кидати ущіпливі зауваження, многозначно чимсь нахвалятись. Особливо матушка. Ой, провінція, ой, дурноляпе міщанство... Я не витримав і чемно, але одверто сказав: "Будьте раді, що маєте Бреслау, а не Ґрац. То ж краще заспокойтесь, мовчіть і людей не смішіть".

Як же це сталось, що я їду до Берліна? Мстислав зробив? А може, хтось інший? Є чутка, що випущено з в’язниці Мельника, Бандеру, Тараса Бульбу й багатьох інших укр. політичних діячів. Чутка сьогодні потвердилась. Це правда. Рішуче міняється курс нім. політики щодо українців. В найближчому часі можливі значущі зміни й події. Бо не менш значущі події відбуваються і назовні: вже большевики слідом за Румунією опосіли Болгарію й проламались до Югославії. Вони ж перейшли кордони

Сх. Прусії і ступили на нім. землю. А на заході ступають уже на нім. землю англо-американці.

Ситуація дедалі критичніша. Коло стискається. Треба робити щось кардинального. І от вкупі з іншими заходами починається нова гра також із нами. Думаю, що я тепер у Берліні можу бути дуже корисним, — то ж і постарались там вирвати Любченка з Марбурга. Дякую, хто б це не зробив, спасибі йому найсердечніше. Може, нарешті, матиму змістовніше життя. І вийду нарешті з вагона. Яке щастя! Аж віри не йму, що іду до Берліна.

2/XI — 44 р., Берлін

Швидко їдемо. У мене спазми в животі й бігунка. Мучусь, бо нема як випорожнитись — зупинки рідкі й короткі. Навіщо ж ти, ідіоте, пив учора, коли й без того давно вже хворий? Так тобі, ідіоте, й треба — приїдеш до Берліна зовсім хворий: здрастуйте, будь ласка, рятуйте мою душу!

О 12-й год. дня Frankfurt am Oder.

О 5-й вечора — Берлін.

Зупиняємось на одному з двірців при рампі — всього три вагони. Тут же, на рампі гніздо прожекторового апарата. Вздовж колій сірі похмурі руїни. Дуже нагадує Харків.

Мене проймає мимовільний треміт. Виходжу на рампу, стаю замислено, споглядаючи страшні руїни. Ось ти який тепер, Берліне! Тут я був шістнадцять років тому — була молодість, багато хвилюючих задумів і замірів, здоров’я було, романтика була... Тепер я тут стою, як утікач, змучений і досить розчарований. І ти ось стоїш переді мною, як тяжкий одноокий, безрукий інвалід, теж до краю змучений і, мабуть, досить розчарований. Тоді була пізня осінь, і тепер пізня осінь... Але тоді не було ще в мене сина, а тепер він вискочив, зраділо (після кількаденної

лежанки) стрибає по рампі й вигукує: "Берлін! Берлін!" Я не знаю, сину, чи нам тепер радіти чи навпаки. Але іншого шляху все одно нема.

Навпроти вагонів наших — сторожівня. В ній нім. солдат розклав вогонь. Лесик забіг до нього й гріється. Хтось із наших уже примостив на вогні казанок з картоплею.

Приходить секретар Мстислава, галичанин (брат дружини Петлюрової) — Юрко Вітковицький, і каже, що допіру говорив телефоном із Симоненком. С-ко дуже радий, що я приїхав, вітає мене, просить переночувати у Потсдамі, куди о 9-й вечора вирушають наші вагони, а завтра конче приїхати до нього.

Виявляється, це він улаштував мій переїзд до Берліна, має для мене цікаві пропозиції щодо роботи. Але тому, що сьогодні вже пізно, не може забезпечити мені готелю.

Приходить залізничник і на наших вагонах робить напис крейдою: Potsdam. Там уже живе Мстислав, там мають жити й решта.

Раптом разюче спалахкує прожектор і Лесик у захваті кидається туди. А вже усе небо над Берліном посмуговане проміннями прожекторів — щось зловісне, щось гнітюче є в цьому.

Йдемо до їдальні, що міститься недалечко, по той бік привокзального майдану. Темрява. Але йду заради дитини — хай з’їсть хоч трошки чогось рідкого й гарячого, їмо "stamm" — картопляний суп несмачний — по дві тарілки й п’ємо добре пиво. В їдальні накурено й дивовижно брудно. Бліді, схудлі, стомлені обличчя берлінців, що пожадливо ковтають пісну погану страву. І в цьому є щось зловісне, справді гнітюче.

Вернувшись, довго розшукуємо свої три вагони, бо їх уже забрано від рампи. Врешті порозумілися зі стрілочником і він нас скерував щось аж на десяту колію. Знайшли, їх причеплено до потяга.

Ось уже й маємо їхати. Коли це — повітряна тривога. Враз гаснуть вогні на всій широчезній просторіні колій. Куди ж тікати? Залізничник— німець, що сам тікає, скерував до тієї ж брами, якою ми виходили з залізничного дворища вечеряти. Вулицями біжить дедалі більше людей. І ми (своїм вагоном, бо решта два "автоматівські") за ними. Питаю якогось юнака:

— Wo ist Luftschutzraum?

— Noch wenig — und links, links! Da! — показує той рукою.

І справді недалечко. Вбігаємо з великою юрбою німців у двір п’яти— чи шестиповерхового будинку. У підвалі будинку — сховище на кілька кімнат. Дуже добре улаштоване, з антеною, вартовим лікарем, ваннами, кількома запасовими входами й виходами. Окрема кімната для жінок з дітьми, і тут уже повно німкень з німчатами. Всі сидять, бо густо, як в клубній залі, наставлено тут лавки. Чоловіки окремо, і сідають вони в останню чергу. Скрізь на стінах написи, що дуже полегшує орієнтацію в цьому чималому лабіринті, і яскраво горить електрика. Є телефон і спеціальні сигнальні дзвоники, що подають належні попередження. Скільки оком можу сягнути по кімнатах, людей щонайменше з тисяча, але

панує достатня тиша. Лише бринить глухо людська приглушена мова, розмовляють шепотом або геть стишеними голосами. Інколи прохоплюється плач немовлят і заспокійні улещування матерів. Добре, дуже добре все зорганізовано, але ще краще організовані самі німці. Навдововижу спокійні, розмірковані — характер уже знаний, а ще й звичка. Я заплющив очі, сидячи з Лесиком на лавці, в тісному оточенні берлінців, і мені раптово, як ото буває, спало на думку: чи це не сон? Я в Берліні? У сховищі? І, слухаючи гудіння численних голосів, знову на хвилинку перейнявся сумнівом: чи це не сон? Згадалась мати — чи жива ще?

Київ, моя кватира, бібліотека — як це далеко! Оце вже справді як сон. Було, розвіялось, нема...

Дзвоник сповістив про початок відклику — тут іще застосовують додаткового попередження. Берлінці заворушились, більшість рушила до виходів. Кожний, між іншим, має при собі бодай невеличку валізку або постіль. Не стовплюються, не затримуються. По черзі, без жодних непорозумінь, і тому все відбувається хутко.

Вертаємо до наших вагонів, укладаємось, не роздягаючись. Десь по годині потяг рушає.

9/XI —44 р.

Передучора, 7/XI нарешті переїхали на помешкання. У тому вагоні вже ставало просто неможливо. Від холоду ми всі геть посиніли, аж почорніли й помітно схудли. Від того холоду аж спазми в животі. Я мерз, навіть лежачи в постелі укритим. Грівся тим, що співав. Аби хоч трохи забути про холод, від якого власні іуби дерев’яніли, ставали ніби чужими. Рух, настрій, все паралізовано було.

Переїздити довелося увечері, коли стемніло. Якраз пустився дощ. Лесика я посадив на підводу з речами, а самі ми пішли пішки. Це далеко, аж на другому кінці Потсдама, під самим парком Сансусі, біля Шарлотенгофа. Що далі посуваємось, то рясніший та холодніший періщить дощ. Врешті просто злива. Промокає, набрякає, тяженним стає моє пальто, а поспішати треба, бо підвода котиться. Повні черевики дощу, бо темно-темнісінько, раз у раз потрапляєш у калюжі, а поспішати треба, бо можна втратити з ока підводу й тоді в цих незнайомих темних вулицях блукатимеш довго. Я захекався й вирів. Підвода зупиняється — Лесик плаче, лементує, бо змерз дуже в ноги. Зсаджую його, веду. Він аж гикає. Бідна дитина! Як видержить він усі ці злигодні?

Приїхавши на свою квартиру — Sigismundstr., 12, знову пріємо, поки виносимо на третій поверх усі наші паки, валізи, тлум-ки. Зустрічає нас привітна 60-річна німкеня, Frau Stamm, у якої ми маємо мешкати. Вона самотня, а квартира у неї окрема, гарна, з 4-х кімнат з усіма вигодами. Будемо їй платити по 25 мрк. від душі й оплачувати газ та електрику.

Боже мій, яка радість, яке неймовірне щастя! Адже нарешті справжній дах над головою, затишок, теплота, газ, електрика, ванна, чистота. Самі собі віри не ймемо. Переспавши як будь, другого ж дня зрана беремось до устаткування нашого побуту. Нам належать дві кімнати. Розміщуємось так: в одній — я з Ле-сиком і Міляшкевич, в другій — Онуфрійчук (він же Вальдемар) і Вітковицький Юрко, секретар М-ва. А що звечора в тій другій з балконними дверима кімнаті було досить холодно, то я запропонував Вальдемарові переспати у нас.

Запалили у ванній, позичивши вугілля у господині, нагріли води й покупались, зодягли все чисте, вистелили чисті постілі, крім Міляшкевича, що майже нічогісінько не має. Господиня дала нам кожному по перині, ми під ними пріємо — так тепло. Але тепер на чистому особливо помітно воші. Вранці й увечері заповзято полюємо на них, поставивши собі завдання якнайшвидше їх зліквідувати.

Господиня дуже привітна до нас, доброзичлива. Завдяки хабареві (щось із півкіл о сала), даному урядовцеві житлового відділу, дістали ми це зручне приміщення, і сам урядовець попередньо мав розмову з господинею, одрекомендувавши їй нас якнайкраще. Крім того, і вона дістала подарунок від Вальдемара, що найбільше з нас усіх має запасів, — теж шматок доброго сала. Була вельми втішена.

15/X1I — 44 р.

Як той звір після тяжкої втечі, зазнавши смертельної загрози й поранень, вилежуюсь тепер у безпечному й теплому барлозі, зализую рани, оддихаюсь.

Нарешті я й постригся — парикмахер одразу впізнав, що перед ним втікач зі сходу, і довелось коротко йому дещо пояснити.

Миюсь, латаюсь, впорядковую свої лахи і нічого не хочу, крім відпочинку. Поки не відпочину як слід, до Берліна не поїду, хоч мої співмешкайці всі вже там побували.

Нас прописано в поліційному управлінні і видано нам харчові книжки, як німцям. Це, звичайно, величезне досягнення. Єпископат завдяки вмілим заходам М-ва поставлено в особливі, вигідніші умови. Я, видко, не помилився, коли вирішив триматися єпископату.

Морока з картками, поки ми ще не опанували всієї цієї скрупульозної машинерії. Часто бувають заміни продуктів або обмежування термінів їхнього вибирання. Треба слідкувати за оголошеннями в нім. газетах: проґавиш — пропаде талон, а в тутешніх умовах це все абияка втрата! Треба знати, де та що вигідніше купувати. А для цього всього треба передусім володіти нім. мовою. Я поставив собі рішуче завдання мову тепер опанувати якнайкраще. Замовив собі з Берліна підручники, купив зошитів і систематично щодня, як наполегливий гімназист, "зубрю". Щось, кінець кінцем, та "визубрю" — під лежачий камінь вода не тече.

Господиня порекомендувала нам обідати в ресторані, що на розі нашого кварталу, "Bosphorus" зветься. Лихенько там годують, хоч талони з карток притьмом витинають. Далі, може, щось придумаємо.

17/XI — 44 р.

Встаю рано: 7—8-ма год. Одразу іду з кошиком та кухликами по молоко на сусідній квартал. Його видають дві Frau у під’їзді будинку, де визначено районовий молочний пункт. Одержую для господині й для себе. Лесик має дитячу картку на молоко, йому припадає 1/4 літра денно. А що в Берліні видано нам іще додаткові картки, поки ми основних місяшних не мали, то він одержує ще по 1/4 літра.

На сусідньому кварталі є невеличкий консервний завод, що працює для фронту, і там уранці за кілька пфенігів можна діставати юшку з вивареного свинячого м’яса. Досить добрий бульйон. Бігаю й туди, дістаю. Тільки треба туди раненько ходити, бо німці все розхоплюють. Беру той бульйон, купую на свої талони м’ясо, крупу, городину й пробую сам варити. Тим паче, що газ завжди під рукою, а Вальдемар розуміється дещо на куховарстві й мене вчить. Швидко переймаю науку, вже вмію добрий суп зварити й печеню під соусом зробити. Виходить незрівняно вигідніше, ніж ходити до "Возрйогиз’а" — смачніше й поживні-ше. Тільки все це забирає часу й досить стомлює.

Бувають іноді повітряні тривоги, переважно вечорами. Ховаємось у підвалі нашого ж будинку. Сходити туди всім під час тривоги обов’язково. Двері квартир залишаються відчинені, сховище невеличке, зручно впорядковане, але непевне. Середньої сили бомба розтрощить і цей будинок і саме сховище. Наївно виглядають оці потсдамські німці, коли вони раз у раз зносять із собою валізи та запаси їжі. Ще вони не були під справжнім вогнем. Ще жодної бомби не впало на Потсдам, хоч недалечко оце недавно так гатили бранденбурзьку залізницю, що в нашому сховищі здригались внутрішньо (та й зовнішньо) ці необстріляні потсдамці. Навіть Лесик кепкує з них.

Літаки раз у раз ідуть над Потсдамом величезною кількістю. Від їхнього довгого гуркоту небо стогне, враження таке, ніби в небі кипить. І щоразу нових потужних ударів зазнає без того вже напівзруйнований Берлін.

Потсдам, колишня резиденція королівська, заселений і тепер здебільшого родовитими упривілейованими мешканцями. Цікаво виглядають місцеві зморщені, зігнуті, але з певним відбитком минулої заможности й аристократизму, специфічні потсдамські старушки й старички. Вони переважають серед місцевого населення. Вони, а також літні жінки та діти. Мужчин, юнаків і молодших жінок обмаль. Весь цей контингент або у війську, або на підприємствах. Жінки здебільшого

обслуговують установи, трамвай, залізницю. Це дуже нагадує ще передвоєнну совєт-ську дійсність.

Але сам Потсдам — який же він гарний! Для мене є величезним задоволенням просто пройтись його вулицями й оглянути будинки житлові, вілли. Скільки цікавої різноманітности, культурного смаку, — скільки цінностей. Не казати вже про Сан-сусі, отой чудесний парк, павільйони і палаци. Був я тут шістнадцять років тому разом із В. Підмогильним. Але тепер сприймаю це зовсім інакше, по-новому. Так буває, коли після довгої перерви перечитуєш ту ж саму книжку. Неділями ходжу з Леся-ком до Сансусі, показую йому, розповідаю, і сам часом не вірю, що я в Потсдамі, і самому, хоч і захоплююсь цими витворами мистецтва, чомусь часто хочеться піти від них геть. Якнайшвидше. Куди піти, втекти? Не знаю. Чому? Не знаю також. Одне лише: мені стає особливо сумно. Сумно і досадно.

Оце як був з малим останнього разу, над парком летіли качки. Лесь помітив перший, закричав, підскочив. А мені стало ще сумніше.

Перечитую вдруге докладно з виписуванням нотаток "Листи до братів-хліборобів" В. Липинського. Хаотична трохи, але цікава, справді цінна книжка.

18/XI — 44 р.

Сьогодні — рік, як мене було заарештовано. Тоді, рік тому, я був буквально на волосочок від розстрілу. Тепер, через рік, я живу в Потсдамі, в резиденціальному місті німецьких королів і цісарів, маю німецькі харчові картки, не ношу жодного "ові:" на рукаві, перебуваю взагалі в стані упривілейованому — химерно це? Химерно, бо я для цього й пальцем не вдарив, бо сталося це все само собою. Мій Дажбог!

Про арешт тогорічний востаннє занотував я 19/УІІ в Жеге-стові, скінчивши на тому, як мене, міцно закутого, з руками, скрученими за

спину, два жандарські гевали повезли зі Стрия. Це була десь третя година ночі. На той час якраз вийшла тимчасова заборона їздити потягом всім, хто хоче, дозволено лише німцям, фольксдойчам та командировочним. Отже, у вагоні було досить порожньо. Коли почало розвиднятися, виразніші ставали силуети пасажирів і я помітив, що на зайнятих нами лавках ніхто не схотів сісти, купчились всі осторонь, хоч там було тісніше, а тут гуляли місця для кількох чоловік. Видко, сусідство жандармів знеохочувало людей, і, видко, розуміли вони, що жандарми везуть чергову жертву — оту неголену людину в сірому капелюсі, темно-синьому пальті й з непорушними, за спиною прикипілими руками. Так, навкіс од мене сиділа літня жінка. З одного її погляду я одразу впевнився, що вона все розуміє і дуже мені співчуває. Вона часто не витримувала, одвертала очі, а я навмисне дивився на неї пильно, проникливо, намагаючись їй вселити мою настирну думку: "Жінко, помолись за мене. Єй-бо, я нічогісінько не винен, а справа набирає серйозного характеру. Це — якась особливо сильна й вдала провокація, що може скінчитись для мене погано. Я такий грішник, що в християнського Бога не вірю. У мене є своє поняття про Бога, я вірую по-своєму. Але, може, я помиляюсь. А ти, якщо ти віруюча християнка, помолись за мене, щоб мені вистачило моральних і фізичних сил видержати всі ті грізні страхіття, які тепер неодмінно мене ждуть". І вона ніби розуміла мене, вгадувала мої сугестивні почування й благання. Щось змовне й ласкаве майнуло було в її погляді... А може й тут я помилявся? Я ворухнувся, бо вже від сидіння в одній позі аж почало тіло дубіти. Я повів злегка раменами, намагаючись зручніше покласти руки (ліва була на правій), що дуже затекли, заніміли, висіли, мов тяжкий додаток до мого тіла — і враз наче вогнем припекло мені правий зап’яток і звідти, від великого й вказівного пальця стрельнуло гольчасто — гострим болем у всю руку. Так неймовірно боляче, що я мимоволі сикнув і скривився. Німець, що сидів проти мене, помітив, здогадався, визвірено, але притишено прохрипів мені в обличчя коротку глузливу фразу, яку я збагнув швидше чуттям, ніж інтелектом:

— Подумаєш, який він ніжний! — і напівглузливо, напівгнів-ливо підморгнув напарникові, череватому й широкомордому, що безнастанно сопів, аж двигтів, поруч мене.

Вони обидва цинічно й притишено зареготали, обмінявшись іще якимсь, мабуть, брутальним слівцем, що його я не зрозумів зовсім.

Я схилив голову і вирішив держати п’ястуки так, щоб хоч трошки полегшити біль, який з цієї хвилини вже не вщухав. Було таке відчуття, наче отам, у пальцях, спалахнув вогник і вогнем почала займатись вся рука, геть і рамено. Сильно вщип-нено було нервик — це я знав, але допомогти собі ніяк не міг, бо руки з власного тягаря раз у раз звисали нижче, нацуплюючи кайдани, що палючими обручами в’їдались уже в тіло. Крім того, вагон безнастанно здригався на рейкових стиках, я хоч-не-хоч від цього хитався й не міг утримати мої завогнені руки в одному спокійному стані. Це було справді невимовно боляче. Так починались мої тортури. Так проїхав я біля шести годин і сірим, дощовито-холодним ранком прибув до Львова.

З вагона мене вивели останнім, але потім включили в загальну юрбу. І коли ми сходили з платформи до тунелю, очі мої несподівано натрапили на чиїсь допитливі і водночас вражені чужі очі. Я впізнав — це був чорненький, кривий на ногу львівський студент, що теж лікувався в Моршині і жив у тому ж "Беркуті". Особисто з ним я не був знайомий, але часто зустрічав чи то на сходах будинку чи в їдальні. Тепер він дивився на мене зацікав-лено-вражливими очима й — бачив я — поспішно штовхав під бік свою сусіду, щоб і йому показати мене. Сусіду я також упізнав. Де був також один з моршинських відпочивальників, старший віком і з вигляду поважніший, але хто саме він був, — не знав я, не довелось нам познайомитись.

Вивели мене жандарі з тунелю і на контрольному виході в самому вокзалі, де стояв завжди вартовий жандар у касці, засперечались із цим вартовим. Той вимагав у них пасажирських квитків або спеціальної перепустки, а вони, видко, такого документа не мали і врешті як

документ виставили мене. Один із цих гевалів, роздражнений затримкою і суперечкою, шарпнув мене різко за руку, крутнув мною, демонструючи перед вартовим і хрипло кажучи тому:

— Чи не бачиш? Арештанта веземо. І то терміново.

Вартовий врешті махнув рукою, дозволив пройти. Але ця запинка затримала на хвилину загальний рух черги, скупчила довкола чимало зацікавлених облич. Серед них, трохи віддалік, понад чужими головами я знову помітив отих двох моршинських відпочивальників, що пильно додивлялись в наш бік. І коли вели мене через привокзальний майдан до трамвайної зупинки, я добре бачив, що ті двоє йдуть недалечко й мовчки так само пильно додивляються.

До трамвая мені сісти було майже неможливо через скручені назад руки. А ще й поспішати треба, ще й натовп звідусіль штовхає. Тоді ззаду враз наче ножем різонули мене по руках, і глибоким болем відгукнулось у раменах, у всій спині. То жандар сіпнув мене якраз за кайдана, отаким різким поштовхом "підсадив". Заточили мене в куточок вагона й самі стали тісно при мені, заслонили, — ніхто, здаєїься, з присутніх і не помітив, не підозрював у цьому тісному натовпі, що везуть закутого в кайдани.

Крім болю, мене ще мучила потреба вимочитись. Ще з ночі, коли розбудили мене в камері в’язниці, я відчував цю потребу, але не встиг спорожнитися, бо на мене грізно гукали, поскорю-ючи, не дали й опам’ятатися. Потім у вагоні я вже не мав змоги, а проситись вийти чомусь не хотів. Як навмисне, я напередодні видув цілий літр добрячого молока, присланого мені до в’язниці Стрийським УДК; поза тим, не сподівавшись цього подарунка, наївся теж багато добрячого супу, яким силоміць частували мене співкамерники-поляки. Тепер я ледве витримував, щоб не пустити в штани, але коли жандар сіпнув мене за скуті руки, я й сам не знаю, як не пустив. Рятувала думка, що ось-ось уже привезуть до якогось приміщення, і там я попрошусь. їхали дев’яткою, проминули будинок, де жив Джулиба (чи вдома він? що він у

цю хвилину робить? не сниться, мабуть, хто і як саме проїздить ось попід його вікнами), не вийшли ми на цій зупинці, хоч тут міститься будинок гестапо, а через дорогу відома в’язниця на вул. Лонцького, особливо сувора своїм режимом, найтяжча в Галичині в’язниця для політичних, її ми чомусь проїхали... Куди ж мене везуть? І раптом мої конвоїри похопились, перепитали у когось із пасажирів, плюнули, лайнули одне одного і на наступній зупинці грубо виштовхнули мене з трамвая і самі вискочили. Так, вони помилились, проґавили. Стали, отже, на цій зупинці ждати зворотного трамвая. Крім нас, нікого більше не було на цій зупинці. Зате через дорогу навпроти у вікнах високого будинку почали з’являтися зацікавлені обличчя. їх виникало дедалі більше. Вони, оті люди за шибками, досить одверто показували одне одному на мене, про щось жваво обмінювались словами, поглядали стільки ж схвильовано, як співчутливо. Я почував себе ніби на сцені під тиском численних очей з амфітеатру. І німці це бачили, сопли, мовчали понуро. І кілька пасажирів, що врешті надійшли на цю зупинку та несподівано для себе натрапили на таку от картину, затримувались трохи осторонь, насторожено споглядали, пробігали бистрими беручкими поглядами по мені, по німцях, по моїй великій валізі, що стояла тут же, прислонена до телефонного стовпа. Трамвая довго не було; німа, але досить промовиста й напружена сцена тяглась у щораз більшій присутності глядачів. І з кожного виразу кожної людини ясно звучало натискливе запитання: хто ти, голубе, що попався? За що й де тебе згребли? Я подумав: досить добрий експозиційний момент для повісті, треба буде його конче десь використати.

Надійшов' трам. Знову мене розлючено "підсадили", знову лайнувся той жандар, що тягався з моєю тяженькою, бо виключно рукописами й книжками (та друкарською машинкою) напакованою валізкою. Проїхали один перестанок, вийшли біля будинку гестапо й до цього ж будинку ввійшли.

Так само, як і в большевицькій системі: контрольне віконце, вартовий по той бік дверей, перевірка перепустки, лаконічне ске-рування далі. Ми піднялись на третій поверх, затримались в глухенькому коритарі перед

останньою, здається, чи передостанньою кімнатою ліворуч — № 320 чи 328 — зараз точно вже не пам’ятаю. Жандар постукав, увійшов. Другий залишився при мені. По хвилинці перший розчинив двері, кивнув мені, щоб заходити туди ж. Переступаю поріг і, як годиться де б то не було, кажу: "Добридень". В мене встрягли з різних кутків кімнати чотири пари очей.

Перший, що стояв при столі, в цивільному рудуватому убранні, сам блондин, років 35—40, чисто голений, повний з виду, трошки усмішкуватий, з бистрими рудувато-сірими оченятами, — старший слідчий, як виявилось потім, на прізвище Шенк. Коло нього, з другого боку столу, опинився худорлявий, високий і якийсь висхлий, з блідим хворобливим обличчям і злим виразом його, очевидно, помічник в уніформі СД з одним кубиком на латці. Далі, при вікні, сидів літній уже, дуже огрядний, теж в уніформі з одним кубиком, — він друкував щось на машинку, але перестав друкувати при моїй появі й застиг похмуро, допитливо. Праворуч од мене збоку вигулькнув іще молодичок років 16—18, чорненький, з хворобливо припухлим обличчям, що рисами своїми найбільше скидалось на українське. Він також був в уніформі, але без відзнак. Слідчий дочитав пакета, поданого йому жандарем, кинув на стіл. Жандар питає, чи можна вже здійняти кайдани? Той кивнув і тут же запитує: "А ви його в кайдани взяли?" — і глузливо-докірливо хитає головою на адресу обох жандарів, додаючи: "Вас двоє таких здорових... як вам не соромно?" Сам посміхнувся, а жандарі ніяково похнюпились, хутенько розімкнули кайдани. Слідчий підписав їм путівку, й вони, клацнувши копитами, зникли. Слідчий одразу до мене; стереотипні запитання — ім’я, час народження, місце народження і т.д. Відповідаю укр. мовою. Молоденький править за перекладача — він мені недарма з першого погляду видався слов’янином. Дуже швидко розчиняють мою валізу, виймають з неї передусім мою кишенькову портфельку, витрушують документи, гроші. Пильно додивляються, схоплюють якусь телеграму й питають, що то за телеграма, від кого, який її зміст. Кажу їм, що на відстані не можу вгадати, бо там є кілька телеграм, тож не знаю, про яку саме мова.

— Телеграма з 1/XI, — підкреслено нагадують мені і тут же поскорюють грубо: — Ну! Відповідай негайно! У нас, щоб ти знав, треба моментально відповідати! Ну!

І не встиг я рота розкрити, як над моєю головою пролунало по-російському:

— Отвєчай, є...[неценз. — Ред.] тваю мать! Сукін син! — і той довготелесий кощавий помішник з усього розмаху баданув мене кулаком в обличчя. Це не було боляче — рука в нього сухенька, легенька, — проте довге шумне дзвеніння застрягло мені в усі. Я сіпнувся якраз у той момент, коли його рука падала в ударі, тому він зачепив мою щоку лише частково і найсильніший удар припав на вухо. Я знав, що коли б кинувся на того кощавого, то зробив би з нього каліку, але й мені тоді був би одразу кінець. Може, тому й провокували. Ні, мене ви не спровокуєте. Я лише гордовитіше підвів голову і сказав, що не можу заради потрібної їм швидкости брехати: хай ближче покажуть мені ту телеграму, і тоді я скажу. Показують. Вгадую одразу й відповідаю:

— Це привітання від п. Галини Пітон в річницю мого одужання, бо торік 1/XI я міг померти і не помер.

— Гдє син? — питає той же кощавий, а я, дивлячись на нього, думаю: то або зі старих денікинців, або з німців-колоністів.

— В Дрогобичі, — кажу, — в школі вчиться.

Тоді слідчий:

— Як ви опинились в Галичині? Коли приїхали? Чому не зголосились до нас?

— Я опинився з дозволу Реісікоттепсіаиіг’и, штамп якої стоїть онде у моєму пашпорті. Приїхав наприкінці лютого. Не зголошувався до СД, бо

не знав, що це треба конче робити. Мене у Львові замельдували на поліції, я дістав належні харчові картки, і оскільки домоуправління, де я оселився, не вимагало більше жодних формальностей, то я був певен, що всі намісні формальности вже полагоджено.

— Ви брешете! Ви — доросла інтелігентна людина, тому ви не могли не знати, що всі, хто приїздить з Рейхкомісаріату України, конче мусіть зголоситися у нас і дістати остаточний дозвіл на перебування у Львові чи в ґ.ґ. Кажіть краще правду: ви хотіли приховатися.

— Ні. Коли б я хотів приховатися, то не дозволив би одразу ж у пресі й радіо широко розрекламувати мій приїзд. Адже про цей приїзд повідомляло навіть Берлінське радіо, а за ним щось вісім столиць світових держав, геть аж до Шанхая включно. До речі, текст цього повідомлення є ось тут при документах.

— Чому у вас друкарська машинка?

— Я письменник, це — мій виробничий варстат.

— Але був наказ усім приватним особам машинки негайно віддати до нім. управлінь. Чому ви цього наказу не виконали?

— Мені в Києві дозволили користатися зі своєї машинки як співробітникові ДНБ і, крім того, відомому письменникові.

— Звідки у вас так багато грошей? Га?

— Нещодавно вийшла у Львові книжка моїх творів, а тепер друкується друге її видання, отже, у мене якраз на цей час припав мій річний заробіток, мій авторський гонорар.

— Ви давно належите до комуністичної партії?

— Ніколи не належав.

— Ви давно працюєте в агентурі Комінтерну?

— Ніколи.

— Який військовий чин ви маєте? Полковника чи генерала?

— Ні те, ні друге. За совєтським визначенням, я рахувався лише військовим кореспондентом, співробітником корпусної газети.

— Чого ви приїхали до Галичини?

— Лікуватись.

— Куди ви їздили з Моршина під час пересування банди Ковпака?

— Нікуди.

— Неправда! — грюкнув слідчий кулаком по столі й визвірився, втрачаючи терпіння. Кощавий знову підскочив, знову замірився, розмахнувся... але не вдарив, тільки кріпко матюкнувся й додав:

— Большевицкая морда! Ми тебя скоро научім говоріть правду!

Слідчий тим часом розгорнув теку, взявся пошепки щось з неї

вичитувати й раз по раз поглядати на мене, ніби вивіряючи. Потім постукав пальцем по тих папер[ах] і значливо сказав мені:

— Слухайте, Любченко, тут про вас геть усе докладно сказано. Тут, може, є таке, що ви вже й самі трохи позабували. Отже, раджу вам не

прикидатись, не крутити, бути одвертим — це тільки полегшить вам розв’язання вашої надзвичайно неприємної справи.

— Я, пане слідчий, як бачите, не дитина і не ідіот. А тому ждіть од мене тільки сміливої правди.

Він тонко посміхнувся, перезирнувся коротко з іншими і раптом, глянувши позад мене, гаркнув:

— Скажете ви нарешті чи ні?

"Чи ти здурів? — думаю. — Що ти від мене ще хочеш?" — і я мимоволі озираюсь. Он воно що! Позад мене сидить на стільці якась жінка середніх років у темному плащі і такій же хустці. Вона в свою чергу визвірилась до слідчого:

— Чого ви до мене причепились, коли я нічогісінько не знаю й не можу назвати цих прізвищ. Робіть зі мною що хочете, бийте мене, ріжте мене, а я все одно не скажу, бо не знаю. Не знаю!

Вона підвелася й почала вимахувати кулаками:

— Посадіть мене краще у в’язницю. Засудіть мене! Зашліть мене! Розстріляйте! А коли я не знаю, то не знаю! Не знаю — от і все!

Вона наробила такого руху й галасу, що слідчий стурбовано замахав і собі руками, — мовляв, годі, припиніть це безглуздя. Але вона не хотіла заспокоїтись. Молоденький перекладач доводив їй, що найкраще поводитись тихо, що все одно, кінець кінцем, вона примушена буде все сказати, що їй аж ніщо не допоможе, і раз її квартиранти, бодай короткочасні, втекли, то вона за них мусить відповідати. Жінка була українка, ще й сварливої та сміливої вдачі. Я постеріг, що її затяжність і навальність таки справді впливає на слідчого, дещо бентежить, змішує його, а в решти викликає легку насмішкуватість.

Зненацька слідчий, кощавий і перекладач вискакують у кори-тар. Я лишаюсь нерухомо там, де й стояв, і тепер тільки помічаю, що в ширінці мені трохи мокро, трохи вже бризнуло там. Тоді мене опановує якийсь неймовірний протест, я хочу кричати, мені ще пашить ліва щока й шумить у вусі, мені страшенно болять два пальці на правій руці після кайданів, мені душа вся болить невимовно за цю велику несправедливість і наругу, я ось зараз кинувся б та потрощив усі ці столи з телефоном та паперами, але натомість я стою, мов скам’янілий, і в цю хвилину з якимсь солодким злорадством, розуміючи, що я жахливий нахаба, і мовчазно глузуючи, я даю собі волю й усе вчорашнє молоко, воду, супи пускаю в штани. В ту ж мить під моїми ногами на чистенькому паркеті утворюється чимала калюжа. Я навмисне топчусь по ній, розчвакую болото моїми великими спортовими черевиками, які бовтаються на ногах, бо, вивозячи мене з в’язниці, не дали'мені часу їх зашнурувати.

Жінка, звичайно, бачить це — хай собі бачить. Озираюсь і зустрічаю її великі співчутливі, але трохи злякані очі.

Раптом кличуть мене до коритаря. Ведуть у найдальший най-темніший куток. Показують якусь газету українську, вимахують нею перед моїм носом і твердять, що серед укр. інтелігенції мають тепер німці багато ворогів. Ці вороги — націоналісти. Всі галдикають, каркають, погрожують, лаються, вимахують грізно руками над моєю головою. Бачу, що це — найпримітивніший спосіб, яким хотять вони мене ошелешити, спантеличити (як і тим безглуздим ляпасом), затуркати до краю. Раз так, то я охоче їм сприяю і вдаю геть затурканого. Тоді слідчий каже мені:

— Ми знаємо, що ви большевицький шпик, агент Комінтерну. Але це нас менше цікавить. Нам цікавіше знати про ваші зв’язки з бандерівцями, вашу роль в укр. націоналістичному русі. Оце головне — запам’ятайте. Йдіть, подумайте як слід і, коли ми вас покличемо, приготуйтесь розповісти всю правду. Зрозуміли?

— Так. Лише одного не розумію: в чому ж мене ви обвинувачуєте? В большевизмі чи бандеризмі? Поєднати ці дві крайності неможливо. Отже, мусіть бути щось одне.

— Не хитруйте. Але коли вже так рішуче хочете знати, то от вам: більше ми віримо у ваш бандеризм. Кріпко над цим подумайте. Ясно тепер?

-Ні.

— Ну, то ходімо.

Заходимо знову до тієї ж кімнати. Слідчий одразу звертає увагу на велику калюжу там, де я стояв.

— А це що? — вирячив очі й присікавсь до мене.

— Я хворий, — спокійно відповів я йому.

— А! Donner weter! — схопив він ганчірку, кинув на долівку й, поступивши на ганчірку ногою, завзято почав витирати. Потім розлючено кинув до жінки: — Даю вам терміну ще пять днів. Через пять днів знову прийдете сюди і, вже пригадавши собі все, ото все нам і скажете.

— Ні. Я прошу мене заарештувати, ув’язнити, засудити, бо все одно я й через п’ять днів нічого нового вам не принесу.

— Геть! — вигнав він її, мало не виштовхавши за двері, а вона однаково продовжувала сваритись і зарікатись.

Я попросив дозволу сісти й запалити. Крізь зуби, з поглядом зненависти слідчий дозволив. Я знав, що це моя остання цигарка і смакував її з особливим задоволенням.

Слідчий готував мені писане спрямовання до в’язниці і, між іншим, поспитав, хто ота Галина Пітон — німкеня, може? Я коротко розповів: хто, де саме познайомився з нею.

— А фото її маєте?

— Так. Аж кілька. Онде, в портфельці.

Він поглянув:

— О, яка гарна жінка! Дуже гарна! (інші теж наблизились поглянути). А це — ваш син? О, так само гарний хлопець! Шкода, щоб такий хлопчик пропадав сиротою. Ну, йдіть, Любченку, подумайте добре, пригадайте все, — ще раз справді щиро вам раджу. Ваша справа, кажу вам не заради залякування, дуже-дуже погана. Поможіть собі, коли можете. Од вас самого багато залежить.

Молодий перекладач наклав інші кайданки мені на руки (просто браслети та ланцюжок, не такі болючі) і повів мене на другу вулицю — Коперника — до в’язниці. Ось навпроти знайомий гарний будинок № 42, колишня власність гр. Більського, вивезеного большевиками 1940 р. В цьому будинкові був клуб письменників, і тут 5/IX — 40 р. відбувся мій літературний вечір, той дуже вдалий, значливий з широким розголосом вечір, за який на мене впала ще одна підозра НКВД. Ах, Руто, ти теж була на тому вечорі! А ось просто через вулицю, ще ближче, знайомі вікна на другому поверсі — там міститься музична школа і там кілька місяців тому я договорився про виготування нової редакції лібретто до "Енеїди" Лисенка. Ну а ми повертаємо з заулка ліворуч, де на розі міститься відома на всю Галичину в’язниця для політичних — в’язниця на Лонцького. Коло парадних заґратованих дверей нас пропускає нім. вартовий. За склом дверей я бачу другого вартового. Він лише натискає кнопку, й двері самі механічно повільно, тяжко розчиняються. Щось дуже неприємне, щось зловісне видалось мені в цьому тихому механічному рухові дверей. Так! Усе тут, як автомат і двері, і ці застиглі в шоломах

вартові з сірими металевими очима, і дальша, теж рухлива, клітка вестибюлю, що скидається на невеличкий, хитромудрий лабіринт — наче ота пастка, вскочивши до якої, вже сам не потрапиш вийти. За цією ґратованою пасткою беремо в коритар одразу ліворуч до канцелярії. Конвоїр-перекладач віддає супровідного папірця тюремному урядовцеві, жовтому з лиця, прокопченому тютюном, просидженому до рубчика в задхлому казенному повітрі. Здіймає з мене кайданки, одержує розписку й зникає. Тоді наближається до перегородки (канцелярія перегороджена міцними штахетками) молодий урядовець, просто хлопчак, просить віддати йому все, що при мені є. Довго рахує гроші — їх біля 10000 злотих, в тому числі 1000 нім. марками. Забирає годинника, ножика, записні книжки, оливці, цигарки, сірники, краватку... Але моє "вічне перо", яким пишу вже 18 років, колишній подарунок М. Ірчана, я встигаю приховать в бічній кишені. Прошу його дозволу залишити при мені шкіряний поясок і шнурівки на черевиках, а також портфель з хлібом, маслом, яблуками й парою білизни та рушником. Він похитав головою, обережно озирнувся й зробив знак, щоб я взяв. Розписуюсь у квитанції, де підраховано мої гроші, також у квитанції з підрахунком речей. Молодий гукає до старого, куди саме той накаже мене скерувати. Старий ще раз пильно дивиться у супровідний лист від слідчого, перебирає механічно картотеку камер і гукає ще далі, в наступну кімнату:

— Сорокова, здається, вже вільна?

Жіночий голос сухувато звідти відповідає:

— Так. Сьогодні.

Старий робить недбайливий рух головою в бік молодого — і нам обом ясно, що призначається мені камера № 40.

Жду ще кілька хвилин, поки входить підліток в уніформі СД. Йому доручають мене одвести. Пацан так само недбайливо, механічно й

трошки презирливо робить рух головою в мій бік: мовляв, ходімо. І я механічно рушаю за ним.

Виходимо у внутрішній двір. Якраз відбувається прогулянка ув’язнених жінок. Ходять безупинно замкненим колом у невеличкому прямокутному дворикові, де тільки шматок неба вгорі, хоч і сірий, але не камінний. Збоку стоїть вартовий з автоматом, пильно слідкуючи, щоб не порушувалась дистанція й не відбувалось розмов. Мовчазне, суворо розмірене рухливе, знову ж механічне коло молодих, іноді зовсім молоденьких жінок, панночок, у яких на грудях пришито бляшані трикутники з чорними літерами на них: "Р" (політична) або "Т" (терористка). І за ними збоку ще стежить огрядний, молодий, червонястий, як буряк, офіцер СД, тримаючи при собі величезну німецьку вівчарку. Я встиг іще помітити, що весь двір вимощений величезними камінними плитами, на яких викарбувано написи жидівською мовою, — це намогильні плити з жидівського окопу, покладені тут, як я потім довідався, десь 1939—40 р. большевиками, що після спалення "Брегіток" улаштували отут дуже зручну в’язницю в приміщенні колишньої польської поліції (і до НКВД було близенько — тепер там містилось гестапо. Приємна спадщина!).

Ми пройшли осторонь поза колом дівчат, і а вчув шепіт між собою тих дівчат — шепіт польською мовою. Мене повели на другий поверх. Тут при дверях дано мені сіреньку легеньку витерту ковдру, мисочку, ложку, й дівчина з літерою "Є" на грудях (засуджена) хутко пришила на моєму пальті, так само на грудях з лівого боку, літеру "Р". Хотіла пришивати на піджаку, але я підсунув пальто, і добре зробив, бо інакше потім узимку, коли виводили на проіу-лянку, мусів би виходити на мороз у піджачку, щоб цю літеру конче мати назовні, або зовсім не виходити. Коли пришивала, ненароком кольнула мене в руку. Я мимоволі злегка сіпнув рукою. Вона ж тихесенько (поруч стояв вартовий) зронила польською мовою:

— То сіоЬгу гпак...

Мене повели вище, на третій поверх. Тут знову перевірив супровідного папірця вахтман цього поверху і довжелезним ко-ритарем повів у кінець. З дзенькотом, скреготом розчинив він двері камери № 40, упхнув мене туди й одразу ж зачинив. Ці товстенькі, окуті залізом двері зачинялися повільно й щільно, ніби в льох, а найприкріше вражав отой глухий уже, але дуже скреготний звук і засува і замка.

Це була одиночка. Маленька, вузенька. Навпроти дверей угорі заґратоване віконце. В лівому кутку просто на долівці смугастий, заплямлений, в двох місцях продертий (крізь діри сиплеться солом’яна труха), горбастий від збитих у ньому ковжу-хів сінник. З того ж лівого боку при дверях — маленька вішалка на стіні з поличкою. З правого боку під стіною — умивальна раковина, а ще ближче до дверей — унітаз. От і все. Ні, просто під вікном — коричневий калорифер.

Але це було ще не все. Коли я трохи освоївся із сутінкуватим світлом, що сповняло цю похмуру камеру, то побачив (чи зрозумів), що на вішалці висить сірий літній, досить зношений плащ і сірий рушник, а на полиці лежить шматок хліба. Він був надкушений, залишились виразні сліди зубів. Далі, кладучи свою ковдру на матрац, я мимохіть зазирнув під приголів’я, куди хотів покласти свого портфеля, і там, у самому куточку, натрапив на тісно зібганий клуночок. Швидко розгорнув його: тонкий сірий військовий светр, біла чистенька літня сорочка, чистенькі, хоч уже й не нові, підштанці, дві пари нитяних рукавиць, вкладених одна в одну. Що ж це? Чому це? Тут іще хтось перебуватиме зі мною? Значить, я не один? А де ж він, цей невідомий сусіда? Може, зараз на допиті?

І в цей час грюкнуло в мої двері, заскавчало, заскреготіло, дзенькнуло різко. Двері одчинились, і до камери поспішно та навіть розгублено вскочив той самий вахтман, що допіру мене замикав. Він без єдиного слова хутчій вхопив з вішалки плаща й рушника. Тоді, глянувши пильніше, підхопив іще ковдру, яка лежала чомусь в кутку за унітазом і якої я не помітив. Тоді вже спитав мене:

— Які тут речі ви ще застали?

— Ніяких більше, — рішуче відповів я, сам не знаю чому.

— Я питаю, що тут іще не є ваше? — визвірився.

— Нічого більше. Решта все моє, — твердо збрехав я знову. Він поліз під сінник, глянув на мій портфель, вийняв отой клуночок. Але я сміливо перебив йому рух:

— Вибачте, це все моє. Я з ним прийшов.

Хвилинку подумавши, він шпурнув мені портфеля й клуночка, а сам швидко сердито вийшов.

Мені стало все ясно. Попередника мого цього ранку розстріляно. Вони ще не встигли прибрати його речей. Це — камера тяжкої смертельної слави. Але що я несвідомо інстиктивно вхопився за речі мерця, зовсім непотрібні мені речі, — в цьому відчувся мені якийсь добрий, промовистий знак. Так, я зодягну цю сорочку і цей светр мерця, бо вони мені ніби нарочито підсунуті самою долею. Десь колись я читав чи чув, що це добрий показник. Кажуть, що у в’язниці люди стають забобонними — то ж і я не від того. Так буде цікавіше, змістовніше.

Я сів на сінник і замислився. Дивився довкола й не вірив, що я вже у Львові, на Лонцького, в одиночній камері. Так швидко? Чому? За що? Чи не сон це справді?

Що мене кинули саме до такої окремої камери, це свідчило про дуже погане моє становище. Чи, може, налякати отак хотять? А ті обвинувачення, які мені поставлено? Вони ж безглузді і самозаперечні! Так, але, поза тим, вони тяжкі й остаточним наслідком своїм можуть мати присуд смерти. Адже мені закидають комінтернівську агентуру й шпигунство! Боже мій, який жах! Мені отаке закидають! Доноси, видко, тонко сфабриковані, і ці доноси напевно зроблено агентурою НКВД, яка хоче мене знищити німецькими руками. Ловко придумано! І чи захотять

німці як слід розглянутись у цій справі? Якраз їхнє зауваження, що вони, мовляв, більшої ваги надають моєму "бандерівству", свідчить, що думають вони навпаки. Вони навмисне плутають кінці, збивають мене з пан-телику, щоб певніше й швидше розкусити мене чи, як боль-шевики казали, "розколоти". А може, взагалі, як досить відомий укр. письменник я для них є постаттю надто осоружною. Під тим чи іншим претекстом мене треба тільки знищити. Той розгром українства, те здичавіле полювання на укр. інтелігенцію, що почалось останніми часами з особливим завзяттям, є досить певною передумовою і до мого особистого знищення. Так, чи так, чи ще ось так, а справа моя, безперечно, зовсім, зовсім погана.

Думки кружляли, як божевільні. Я губився.

Раптом цокнуло, відчинилось "очко" в дверях камери, і грубий хриплий голос гаркнув:

— Aufstehen! Setzen ist verboten!

Я поглянув на "очко" презирливо й підвівся поволі.

Вахтман міцно лайнувся і закрив "очко". [Недокінчено. — Ред.]

28/XI — 44 р.

Лесик захворів. Кашель. Ночами страшенно впріває. Побіг до лікарки. Одна з кращих дитячих лікарок у Потсдамі — Бг. Керреі. В кімнаті очікування повнісінько дітей. Досить брудно. Діти, яких приводять виключно матері (я один тільки мужчина серед них), — бліді, худі, миршаве якесь, нужденне покоління. Правда, це хворі, але не всі хворі діти мусять так виглядати. Досить глянути на них, щоб одразу яскраво повстали всі тяженні злигодні цієї війни, вся оця виснажлива скрута, до якої дійшла тепер Німеччина. Цікаво, що назовні не видко особливого піклування над дітьми — вони досить бідно або недбайливо зодягнені,

вони розхристані ганяють по вулицях, змерзлі, аж посинілі, всі майже кашляють. І це в країні, що кричить про свою дбайливість за нове покоління, зокрема ж саме про турботу за дітей! Хто його зна, може, отак змалку намагаються це покоління гартувати, виховувати дещо по-спартанському. Чогось я, може, ще тут не второпав?

У лікарки розмова коротка. Мазнула чимсь малого у верхній частині грудей, наказала це місце не замочувати й прийти знову через три-чотири дні. От я й прийшов. Виявляється: підозра на І:Ьс відпадає рішуче. Слава Богові! Є бронхіт легкий, — ну, це ще торішня історія, знаю. Є виснаженість, нервова перевтома, загальний занепад харчування організму — знаю, знаю. Треба малому більше лежати, добре харчуватись (чим?), оці вітаміни пити (дала рецепта), оцю мікстуру від кашлю заживати (теж — рецепта), оці пілюлі з залізом тричі на день ковтати. Попросив у неї виписати трохи додаткового молока Дала на місяць по 1/4 літра денно. І то добре.

Берусь до малого рішуче. Починаю годувати його "Овомаль-тиною", придбаною в Братиславі, морквою, білим хлібом, маслом, частіше даватиму їсти, і то рідкого та теплого, догляну, щоб рано лягав та достатньо висиплявся чи вилежувався. Щоб годин три-чотири був щоденно на свіжому повітрі. Все, все зроблю, що можу. Таке воно худорлявеньке, блідненьке, жалюгідне стало — серце крається. Найгірше те, що в невеличкій оцій кімнаті нас живе четверо, і один, тобто Вальдемар, хворий на Лс. Бухикає страшенно, аж груди рве. Кому ж бо кому, а дитині це сусідство найнебезпечніше. І знає він, що наражає дитину, і все ж таки продовжує в цій кімнаті лишатися. Він мав бути в другій кімнаті, але через холод упросився на день-два сюди і так залишився. Злочин робить людина! Не хочу з ним сваритися, бо якраз із Лесиком він дуже ласкавий, добрий, але доведеться все одно повести з ним рішучу розмову. Крім того, недобре, що малий спить зі мною. Конче треба його відокремити, але поки що нема як. І сам я теж недужий — ось уже місяць як худну й худну, бігунка колітна не минається. Впливає на мене заморочливо метушня, тиранія побутових дрібниць діймає. Хвилинки вільної нема. Цілий день товчуся, причому організовано,

дисциплінувавши себе до краю, — зварити, попрати, зашити, зацерувати, побігти сюди-туди, щоб те чи інше встигнути дістати, — і от уже дня нема, вже вечір, а я всіх справ зробити однаково не встиг. Невдоволення, втома. А завтра починається те саме. Турботи мене з’їдають. Вже й співжильці мої це помічають, кажуть. Вони дивуються моїй організованості й моєму завзяттю, але бачуть, що, попри всю цю активність, все ж таки впоратись мені важко. Ах, життя!

1/XII — 44 р.

Повстала проблема, що ж зі мною робити, щоб оформити в складі єпископату. Міністерство сходу поставило вимогу подати списки співробітників є-ту, які воно розгляне і кого затвердить, а кого й ні. Довго міркували, мудрували і врешті за пропозицією Вальдемара (хитрий лис!) визначили мені фах архіваріуса при єпископській книгозбірні. Ще один фах! Чим уже я тільки не був на своєму віку.

3/XII — 44 р.

Симоненко переказував через генерала Савченка-Більського, що жде на мене. Дивується, чому мене досі нема в Берліні. Йому здогадались пояснити, що я хворий. Генерал приїхав до нас забрати свого ящика з марбурзькими яблуками. Невдоволений з Берліна, а найпаче з Симоненка: мовляв, грубувато його прийняв (атож! він генерала не сподівався й не хоче отакої зайвої мороки), і секретар у нього "східняк", байдужий якийсь та русотяп, і взагалі в тій Симоненковій установі аж надто "Русью пахнет", і з усього видко, — так додає генерал, — що сам Симоненко своїм становищем і працею не захоплений. Тож чи не хоче він звідти піти, а мене натомість підсунути. Або, принаймні, зробивши мене своїм заступником, скинувши на мене всю оту мороку, розв’язати собі руки для поважніших справ. Ну, чи бреше генерал чи ні, але я й сам не ликом шитий. Запрягти мене, "употребіть", як якогось наївного провінціала, що оце допався до Берліна й з радости на все здатний, — не вийде, ні! Тому й сиджу в Потсдамі, поки не наладжу всіх своїх особистих справ, не вирівняю більш-менш свого побутового стану та не розглянусь

уважно навкруги, а найпаче приглянусь до Берліна й виважу всі можливості та перспективи. Потсдам зараз для мене — трамплін. Тут я приготуюсь до стрибка. І сам стрибок зроблю лише тоді, якщо це буде доцільно.

Щось про Симоненка бовкають погане. Ніби в установі розпаношилось дуже русотяпство, ніби він до прохачів досить байдужий, ніби так взагалі він гороїжиться перед своїми, а плазує перед сильними чужими. Мстислав мав з ним особисто одну розмову, в якій, між іншим, С-ко сказав тоном дещо глузливим:

— Та, на вас глянувши, аж ніяк не скажеш, що ви особа духовна, а ще й єпископ. Хіба отакі єпископи?

І коли М-в натякнув йому про модерність і європейскість укр. авток. церкви, той сказав:

— А по-моєму, для нашої церкви то й можна було б автономістів, навіть росіян переконаних, тихонівців, чи як їх там, залучати. Воно поступово перетреться, перемелеться. Та й загалом не такої це вже ваги справа — українська церква.

Мстислав обурений. Я здивований. Знав я С-ка в Харкові за іншого. Що йому в голові замакітрилось, чи що? Передає куті меду, видать. "Степовий розмах", широчінь жесту, діапазон політичного розуму — так, мабуть, міркує сам собі, а виходить якраз навпаки. Виходить вузька расєйська, большевизмом трохи обарвлена... "рубашечність". Після того як дістав він від німців у нагороду бронзову медалю (а за що він її дістав?), йому трохи клепки в голові справді звихнулись.

Був молодий аспірант-історик, наш наддніпрянець з табору Вустрау. Привіз мені ювілейне число таборового місячника "Україна" як подарунок від редакції: нещодавно в таборі святкували річницю видання цього журналу. Хлопці довідались про моє перебування в Потсдамі й ото

відрядили посланця чернігівця Луценка, що також є співробітником редакції. Приємний, досить розумний хлопець. Ми з ним серйозно поговорили — такий, що можна серйозно поговорити. Привіз іще листи від редактора Жили, — видко, дуже активної й розвиненої людини, від молодого літератора з Київщини Русальського (ТевеДенка Івана, що якось 1942 р. одвідував мене в Києві) та привітання від В. Чаплі, що перебуває також у Вустрау, й усього літ. тамтешнього гуртка. Просять усі, щоб я їм конче дав щось до журналу й конче приїхав до них на день-два та зробив чи доповідь, чи літ. читання. Ще вітає мене якийсь мій земляк із Животова, молодий вчитель, — рік тому чи два він потрапив у полон.

Я відповів усім найсердечнішою подякою, привітаннями так само й обіцянками. Чому б і не поїхати до них, коли буде змога? А що журнал, як на таборові умови, аж несподівано добрий видають, то конче напишу їм теплого, вдячного й заохотливого листа.

10/XII — 44 р.

Отже — Власівська історія. Придивляюсь, прислухаюсь, принюхуюсь до неї від перших днів її зактивізування і... посміхаюсь. Тихцем, внутрішньо посміхаюсь. Обурюватись, може, слід було б, а я — ні. Навіщо витрачати нерви на такі зрозумілі й незагрозливі явища. Посміхаюсь навіть з тих, хто обурюється. А таких чимало.

Зважую об’єктивно: що це? Чому це? Куди це? По-перше, незаперечним є, що це слабкість німців. Німецька політика на сході збанкрутувала в такій разючій мірі, що вже й самим їм стало ясно: неможливо далі розв’язувати проблему сходу, не розв’язавши тамтешніх національно-державницьких прагнень. Але й прагнень цих конче в жодному разі не бралися б розв’язувати, якщо загальне їхнє становище не похитнулось би до такого майже катастрофічного ступня. Тут уже й дитині видко. А проте й тепер в цьому стані банкрутства щодо східної політики вони ще багато в чому вагаються, ще бояться, діють половинчасто — і хочеться, і колеться. Я певен, коли б

загальнополітичне, й передусім воєнне становище їхнє несподівано покращало, враз і вся ця власівська історія пішла б на спад. Це тільки гра. Гра, в якій ще раз, ще докладніше виявляється дивовижна короткозорість. Що ж це за політика — мислити категоріями лише завтрашнього дня!

Уявім собі, що таку власівську історію затіяли б були німці на початку війни, от коли взято було, прикладом, Смоленськ. Оголосити той Смоленськ тимчасовою столицею Нової Росії,

повестись зовсім інакше з полоненими, щоб привабити маси червоноармійські до себе, повести належну вмілу пропаганду, створити (і це було б надзвичайно легко) поважні військові російські формації, затиснути цю силу в своєму ще сильнішому керівному кулаці і спрямувати на відповідних ідейно-агітаційних засадах куди слід та як слід. Ото ефект був би! Не довелося б з-під Сталінграда драпака давати й взагалі так ганебно схід залишати. Зі сходом було б уже давно скінчено. Напевне. А так... чи не пізно це все? Поки грім не вдарив, німець, як і той наш тупий упертий мужик, не зважився перехреститися. Ну, побачимо, що далі. Чи не пізно, справді?

Але для нас, для українців, на такий випадок ситуація склалась би значно гірша. Зміцнена російська націоналістично-великодержавницька стихія поглинула б чималою мірою наші домагання й спрямування. В єдино-нєдєлімському захваті потягла б вона силоміць за собою чималу частину напівінертної й не досить свідомої укр. маси. Та й лекше було б їй в дипломатичних колах умотивувати й зумовлювати свої імперіалістичні тенденції, бо передусім за нею було б першенство, так би мовити, чолова репрезентація і, головне, фактична сила. То ж для нас, безперечно, краще, що саме так сталось, що німці, нас хотівши тут знівелювати, національно знищити, якраз через свою невдало-короткозору поведінку дали нам вихід.

Комітет визволення народів сходу — чимала фікція. Одначе з нею слід рахуватися в цих умовах. Маніфест комітету висунув гасла, які

свідчать про його циагі-поступовість. Тому стара російська тутешня еміграція з Власовим не пішла, і тому Власову легше набирати до своїх лав людей зі сходу. Вони розгорнули заповзяту агітацію, і до них чимало йде українців з таборів: кожний бо воліє нарешті наїстися й одягтися, ніж нидіти в таборі. Пішли до них і дехто з укр. інтелігенції, навіть у власівському укр. підкомітеті є отакий собі горе-журналіст, як Ю. Музиченко. Але й це все також до певної міри фікція. Незаперечний факт, що головніша, основна, здорова частина українства туди не йде. Так, мовляв, єднання сил у боротьбі з большевиками конче потрібне, але на засадах паритетних. Це ж комедія, щоб якийсь Власов обіцяв українцям те, що в 1918—20 рр. українці вже здобули, що офіційно визнано кількома державами й що жодним актом досі не анульовано. Ми допоможемо Власову, як рівний рівному, але ми ніколи не визнаємо якогось російського пріоритету. І нахабством московським є оце власівське втручання в наші справи, в наше життя, обурливим цинізмом є накидання нам ні з того ні з цього своєї ведучої ролі, своєї "великодушної" опіки та ще й виступи перед усім світом і в нашому імені. Ніхто йому цього права не давав. Коли ж треба буде, ми можемо і зуміємо як слід самі про себе сказати. І скажемо.

О, ця підступна, нахабна, ница московська політика!

Власов... він же в своїх військових формаціях (ще взагалі дуже нечисленних — якась там запасова дивізія!), він же має там лише чверть складу з росіян, а решта — українці й трошки кавказців. Він же, коли привселюдно говорить про повстанський рух на підсовєтських землях, то оперує тільки акцією УПА, що й без того стала вже широко відома. Що ж він свого російського має? Фактично дуже мало. Чому росіяни не повстають, чому про них нічогісінько не чути? А він, як одвертай злодій, краде чужі цінності і з цинічно-поважною міною старого московського шулера грубо підтасовує карта.

Але годі! Я занадто розмітингувався. Він і не вартий, щоб на нього витрачати так багато слів. Досить того, що одним із пристрасних його пропагаторів (і найактивніших співробітників власівського офіціозу "Воля

народа") є Дудін. Отой самий київський Дудін, побратим і співдруг Штепи, який подавав у Берліні 1942 р. найжахливіші доноси на все українство. Отой найпідліший провокатор! Але справді годі. Вони не варті моїх слів, — навіть найлайливіших. Все це таке огидне, мерзенне, що я з обурення не можу як слід занотувати власних думок: не я їх суворо скеровую, а самі вони пориваються безсистемно — мішма й силоміць самі шугають збурено й розхристано. А це не вихід. Та й... жаль на цю сволоту доброго матюка.

11/XII — 44 р.

Pro domo sua. Відрадним є, що укр. сили нарешті все ж таки єднаються. Чи надовго, чи міцно — інша річ. Але рух такий є, усвідомлення гостроти моменту, відповідальности є. Не закриваю очей на прадавню нашу рису, проклятуще тяжіння до індивідуалістичного вихоплювання, до розбрату. І тут це буде.

Неминуче. Але, можливо, тепер не в сильній мірі. Як не як, а найбільший політ, "стовбур" розуміє, що це було б тільки злочином і, може, все-таки утримається демонструвати "незрушимі принципи" (тупе самолюбство) і "твердий характер" (безголову традиційну упертість). А падлюка, політичний пристосованець і спекулянт, яких у нас теж чимало, просто побоїться зараз зважитись на якесь підривне шахермахерство, бо за злочин можлива тепер рішуча відплата. Ні, я трохи ідеаліст. Будуть, все одно будуть "чинність виявляти" і ті, і ті. Момент бо гарячий, надто відповідний. Одним — безглуздо, зарозуміло похизуватися, другим — половить, поки вода мутна.

Об’єднались гетьманці й У НО. Випущені на волю Мельник, Бандера, Тарас Бульба (Боровець) теж, як кажуть, обмінялись візитами й прийшли до згоди. Чималу активність виявляє Андрій Лівицький, що саме тепер крутиться в Берліні. І всі вони між собою нібито порозумілись. Кожна з політичних груп подала свої декларації німецькому урядові щодо створення Укр. комітету. Принципово згода німців на створення цього комітету ніби є, але яка саме з декларацій і груп найбільше їм до серця

— хто зна. Адже все це — велика умовність, і все це тільки гра. Відбувається серед отих провідних українських кіл справжній ажіотаж. Понаїздило до Берліна, крім поважних людей, чимало різних "діячів", "отаманчиків" — злетілись як мухи на мед, і кожне поспішає десь зачепитись, кудись включитись, використати кон’юнктурку. Ану ж, мовляв, пощастить! Клюне!

Знаю це все із щоденних розповідей. Безпосередніх спостережень не маю, бо через хворобу й тяжку побутову мороку сиджу безвиїздно у Потсдамі. Через це ставлюсь обережно, вивіряю, порівнюю, виважую і не бачу зрештою в усьому цьому ярмарковому збіговиську ясних перспектив і добрих наслідків. Що б не створилось, а буде це, кінець кінцем, паліатив. Не лише з вини німців, але й з характеру політичної поведінки самих українців. Адже вдачу своїх земляків я достатньо знаю.

Думаю так: уенерівці на чолі з А. Лівицьким — це вже "живі мощі". Кубійович із своїм УЦК й горсткою "єдинокровних сватків" (а він теж до чогось пнеться, на щось претендує) — це цілковито знеосіблена, безпорадно-безнадійна креатура, та й годі. Мельник — вчорашній пережитий день, що уоієпб поіепс, повторитись не може. Чинних перспектив, ясна річ, немає. Лишаються, так би мовити, крайні ліві, тобто бандерівці, які, помимо багатьох своїх огріхів, зуміли найзаповзятіше вхопити сьогод-нішний день боротьби, являють все ж таки собою активну силу, що дається раз у раз відчувати й може ще багатьом імпонувати. Лишається також і крайня права — гетьманці, що, починаючи із самого Павла, змінили настанови й тактику в кращий бік, виявляють дедалі відчутнішу активність, горнуть до себе не лише поважних представників передового культурного українства, але й, головне, молодь, а ще головніше й найцікавіше (парадоксально просто!) — наддніпрянців. Багато наших наддніпрянців схиляються тепер до ідей гетьманату (наддніпрянців уже теперішньої еміграції!), їм остогидла міжпартійна метушня й боротьба, що тільки знесилює. Вони, крім того, за часів сов. влади звикли до твердої ведучої руки. І щоб уникнути раз назавжди демократичних розкладових спекуляцій (хто ж тепер, особливо з них, повірить у чистий, чесний демократизм?), чи не краще, мовляв, мати

традицією освяченого й родом узаконеного провідника, свого князя чи короля, з яким рахуватимуться й королі та князі інших держав, — отже, й уряди тих держав? Хай уже, мовляв, буде одна тверда рука, один хазяїн. Скомпромітоване з власної особистої волі ім’я гетьмана Скоропадського ще 1918 р., яке потім іще додатково в найгірший спосіб розпропагували большевики, — це одіозне ім’я силою діалектичних обставин знову починає привертати до себе увагу і навіть прихильність. Дивно ніби, але в цьому є своя закономірність. І над цим слід серйозно поміркувати.

13/XII — 44 р.

Трохи чудно, на перший погляд, показується сепаративний рух козаків. В цьому — якась штучність, умисність, неприродність. Я досі чував про це лише в дуже узагальненому освітленні. Тепер потрапило мені до рук кілька чисел "Козачого вєстніка", де є записи й українською мовою, — мовляв, нащадки останньої Січі. Кумедно, справді! ТУди, до одного козачого коша (правдивіше — козуба), охоче пхають все, що тільки під руку потрапить. Аби більше.

А найцікавіше, як у провідних статтях автори намагаються історично, економічно, етнографічно й навіть психологічно виправдати й довести оцей свій рух "самовизначення аж до відокремлення". Треба визнати, що в дечому, коли мова про Москву, вони мають рацію. І треба, поза всім, всю цю історію визнати за явище позитивне, гідне підтримки. Вони вже ворогують з Москвою — добре. Підточують якоюсь мірою єдино-нєдєлімський централізм та імперіалізм — дуже добре. Ллють все ж таки водичку на наш млинок — помагай їм, Боже!

15/XII — 44 р.

Протягом цілого цього тижня куховарю. Вчусь. Роблю помітні успіхи. Досі куховарську працю (особливо для чоловіків) вважав за таку ж каторжну, як, прикладом, працю склодмухів на гутах або шахтарів-вибійників. Не дуже й помилився. Але, як і в кожній праці, тут є теж своя

потайна привабність, свій, так би мовити, "смак", коли, звичайно, зацікавишся серйозно цим ділом і дещо глибше його зачепиш. Купив сьогодні деякі речі на Bezugschein’і. Якийсь час тому подали ми заяву (вся єпископська група) до ШігІзсЬаДзапЦу’у на придбання одягу, взуття, білизни тощо — збомбовані, мовляв, у Марбурзі і маємо втрати не лише щодо людей, але й щодо речей. Німці відгукнулись приязно, видали, хоч і не багато, тих Bezugschein’ів, а проте, дещо в пригоді стане. Трудно тільки самі речі в магазинах дістати, дарма що талони в руках. Бідність по магазинах кричуща. Що й з’явиться, бува, з речей, то одразу ж згромадяться черги, розхапають — як у прірву впало. Та й буква "З", блаженної совєтської пам’яті, відчутно діє, — за ними, зетниками, не поступишся. Треба бути дуже імкливим, нишпорним, спритним. Точнісінько як у большевиків бувало. Такий же злиденний вигляд крамниць (прикладом, величезний розмірами універмаг у Потсдамі), пісні, байдужі або навіть непривітні обличчя зовсім незацікавлених продавців, такі ж черги, метушня і зголоднілі очі покупців. А установи? Ну, зовсім як десь у совєтському Києві чи Харкові. Тепер я чимало ходжу по них, бачу добре, переконуюсь. Між іншим, сміливішаю раз у раз щодо мови й поведінки, і це дає раз у раз кращі наслідки.

Мову нім. вивчаю систематично, як гімназист. Купив підручники, запровадив зошити й книжечки на слова. Щодня працюю потрохи, а практику розмовну теж щодня відбуваю переважно з дуже балакучою Frau Stamm. Шкода тільки, що за іншими клопотами часу бракує.

Сьогодні раптом Лесь згадав про матір. Рідко, майже ніколи не говорить про неї, а це чомусь заговорив. Я легко, тактовно, щоб не вражати дитячої душі, звів мову на інше. З ним у школі днями сталася неприємна історія: завівся битися з німецькими дітьми. Ті, як звичайно буває у всіх школах, поки не освояться з новачком та не приймуть до свого іурту, вчиняють йому обструкції, дражнять "англійцем", "поляком" тощо, а це ось напали на нього цілим гуртом і потім набрехали учительці, що він на них — німців! — плював. Може й плював, хіба знати? Він сам розповідає якось невиразно. Учителька вибила його по руках, він утік з плачем додому. Через п’ять хвилин уже був удома посланий тією ж

учителькою старший учень з Hitleijunge, пояснив, що сталося непорозуміння, що більше такого не буде і повів малого назад до школи.

16/XII — 44 р.

Читаю — власне, перечитую докладніше — "Листи до братів-хліборобів" Липинського. Знову переконуюсь: написано цікаво, хоч стилістично важко. Написано місцями пристрасно, з болем і кров’ю. Є чимале ширяння думки і здібність заглибитись. Але... хоч місцями справді розумно, зате місцями просто наївно. Вже час і обставини багато чого рішуче перекреслили з отих його тверджень. Знати ж його радив би кожному укр. інтелігентові. Він, поза всім, збуджує асоціації, наштовхує на багато корисних розмірковувань.

26/XII — 44 р.

Лист від Гординського — теплий, докладний. Між іншим, про мою втечу в Жіліні й залишення всього того остогидлого мені товариства пише, що на це гостріше реагували й були одверто невдоволені лише ті, хто мені заздрив. Ну, правильно. Сприйняли вони цей випадок просто, як і належить обивателям, про інше щось (найголовніше) й зовсім не здогадуючись. Тим краще. А Стефаник у Братиславі розповідав, що мене дехто з них таки міцно лаяв і ганьбив. Тим гірше... для них.

Від Климів лист. Вони в протектораті. Там десь на селі улаштувались і почуваються поки що непогано. Раді за мене. Вони таки справді щиросерді люди.

Йдучи з Лесиком із міста, несподівано зустрів (це було кілька днів тому) інженера знайомого з Жегестова. Не пригадую собі прізвища, бо іириїхав він туди з дружиною й дитиною в останніх днях перед евакуацією, втік зі Львова. Дуже симпатичний хлопець, культурний справді і, хоч має на собі галицьку луску, проте нутром, здається, здоровший за багатьох "сватків". Отож розповідає, що дружина його й досі в Кракові, де

живеться спокійно й вигідно, але сам уже вирядився до Німеччини, шукає приміщення (зокрема в Потсдамі), має вже посаду і, коли остаточно улаштується, перевезе й родину сюди, бо незабаром слід сподіватися совєтського наступу на сході й евакуації Кракова. Розповідає також, що Стефаник Юрко потрапив був на Словаччині до партизанів (отоді, як поїхав на день у Братиславі речі забрати). Тікав він на Мадярщину, але поблизу мадярського кордону його перехопили партизани. Тоді він враз перешикувався й заявив, що саме до партизанів і добувався, шукав їх. Прикинувся простачком і взятий був за помічника кухаря до якоїсь партизанської частини, що стояла у Банській Бистриці. А коли путч кінчався, він утік і тепер перебуває в Братиславі.

Ну, й Юрко! Завжди з ним якісь чудні пертурбації, кумедні пригоди. Хотів би, дуже хотів побачити його, посміятись разом. Слава Богу, що живий. Хоч трохи й дурний, але... добре, що живий. Ще розповідає інженер, що Ірена Бачинська, колишня наша господиня в жегестівській "Гелені", й досі перебуває в Жеге-стові, тільки в іншій віллі. Там спокійно, але життя дороге. Вони з нею листуються. І я напишу їй, коли адресу мені надішлють, бо докладно адреси він не пам’ятає. Попросив я його, чи не допоміг би він, маючи зв’язки з Краковом, зреалізувати мої польські злоті, що лежать у мене мертвим капіталом, обернути їх передусім на сало. Охоче погодився, обіцяв спеціально зайти. Але навряд чи зробить — забуде, мабуть.

28/XII— 44 р.

Чимало різних листів. Заворушились приятелі й знайомі, зачувши про мене. Звідусіль пишуть, вітають. З кожним листом — ніби подув теплого вітерця. Але з-над Дністра, або ж ген-ген звідти, з-над мого рідного, дорогого Дніпра. Це справді трохи гріє і пестить. Хоч трошки ласки від своєї землі — і я вже радий.

Знову Ярко з дорученням тим самим від Дацька. Умовились поїхати 2/1.

Повідомлення в пресі про смерть Маринетті. Цікава, яскрава постать. Скільки шуму було свого часу із тим футуризмом! Сам я, ще юнаком, не позбавлений був певного захоплення, хоч тоді й не міг докладно збагнути суті футуризму. Просто імпонувала екстраординарність, учудненість, сміливість і новизна, в якій вбачалось мені чимало революційного. А потім... потім гризся я з нашими хатніми футуристами, вбачаючи вже у тому футуризмі деструктивно-розкладову функцію, коли якраз для моєї нації найпотрібніше було втілення конструктивних засад. Щоправда, в умовах підсовєтських і наш укр. футуризм на чолі з М. Семен-ком набрав потворних (дуже якраз потрібних большевикам) рис, перетворився на групку літературних безоглядних бандитів, нацьковуваних партією на нас, що становили собою хребет укр. новітньої літератури. Треба ж було їм за всяку ціну цей хребет підточувати і врешті зламати. Але... минувся й бандитський аспанфут, потрапив на заслання, хоч і як прислужувався, М. Семенко, пролетів взагалі, як вихор спочатку і як шелестливий вітрець потім, футуризм у всій Європі, помер і Маринетті. "Все тече", — примітивно кажучи. А життя є життям. І непохитними, владними, лише з певними відмінами, лишаються, як основи, реалізм і романтизм. Розум і серце.

Читаю останнє число "Кр. вістей", і раптом у жалібних рамках повстає переді мною ім’я Орисі Парахопляк з Моршина. Це ж сестра (молодша) Славки, ота гарна сіроока дівчина, що продавала в Кургаузі моршинську воду, так добре вчилась й збиралась цього року до вищої школи до Праги! Вона мені дуже подобалась — і зовні, і вдачею. З неї напевне визріла б поважна сила для нашої культури. В цьому я пересвідчився після кількох наших розмов. І от тепер, під час бомбардування большевиками Новей Весі на Словаччині, вона загинула, про що з глибокою скорботою сповіщають батьки. Який жаль! Яка жорстока несправедливість! Яка, нарешті, огидна, несамовито-безглузда ця війна!

30/XII — 44 р.

Кінчається рік. Кінчається і мій зошит. Який же це був тяжкий, небезпек різних сповнений, хоч і цікавого змісту не позбавлений рік! І

скільки тут, у цьому зошиті не сказано. Може, те, що не сказано, було б найзмістовніше, найцікавіше. Та... хай лишається воно там, у найглибших глибинах. До пори, до часу.

І от — з чим вступаємо в Новий рік?

Світ охоплює ще могутніша, несамовитіша буря війни.

Природна річ: що ближче до кінця, то сильніше мусіть бути напруження. Світ (і передусім Європу) охоплює дедалі більше розчарування й величезна втома. Теж зрозуміло. І світ, а найбільше Європу, охоплює хвороба большевизму. Цілком зрозуміло.

Втомлені й зневірені маси легко схиляються до крайности, тим паче, що гасла чистого комунізму такі привабні. Трудові поцейбічні маси прагнуть виходу з того темного тупця, в який загнала їх ця слабо зумовлена й надто жорстока різанина, порятунку прагнуть з цього жахливого зубоження, голоднечі, занепаду, безоглядного винищування, земного пекла. А комунізм стільки обіцяє, перспективно так заохочує, підносить, так заколисує свідомість і почуття найшляхетнішими концепціями великої вселюдської справедливости, соціальної рівности, інтернаціонального братерства! Тим паче, що ось є приклад, живий приклад двадцятикількарічного існування "країни соціалізму", де будують комунізм, де спочатку, як запевняла всебічна пропаганда, справа засуджена на цілковите ганебне банкрутство і де ось тепер виявлено стільки організованости, од-ностайности, економічних зусиль, відданости ідеї й бойового героїчного завзяття. Це ж не вигадки, не омана, а живий приклад. Це ж не якісь теревені, а величезні усйіхи большевицької невідступної сили, що грізним і переможнім походом дедалі рішучіше підгортає під себе Європу. І перемагає тут не лише кількісна навальна сила, але, що б там не було, — і сила духу. Велетенська фанатична сила, сила тієї ідеї, якій рівного чогось протиставити Захід досі не спромігся. Це імпонує. Це переконує. Це діє, поза всім, сугестивно. Магія! Особливо на маси, що знають російсько-

азіатський большевизм здалеку, а комунізм сприймають поки що лише теоретично, дещо й романтично.

Європа входить у новий рік (принаймні, більша частина Європи), опанована большевицькою манією. Подекуди це набирає характеру психозу саме тому, що Європа здебільшого невра-стенічна, а останні події її ще більше виснажили, роздратували, спантеличили. Хвороба лекше падає на хворобливий ґрунт. Ця трясця мусить її перетрясти. І це будуть страшні конвульсії, частково катастрофічні для цього найстарішого закутку світу.

Парадоксальне наше становище — людей, що стоять на грані, знають і той, і цей бік, засуджують багато там, чимало й тут. Ми опиняємось між нещадними щелепами, нечутливо-залізними щелепами подій невблаганних, невідступних. Історія судитиме суворо, остаточно, а значить, і справедливо. Розжують, знищать нас ці щелепи чи ні?

Україна! А ти? Мій болю незболілий, захват ще з юнацьких років і найпристрасніше кохання на все життя! Моя омріяна солодка невіста і мати моя найласкавіша! Владарю найвеличніший, кате найжорстокіший і... скарбе найдорожчий! Моя осяйна, химерна, несамовита, незмінна візіє — і земна, чорна, кров’ю і стогоном незмінним, безнастанним перейнята реальність. Моє — все! Що ж ти? Куди ти? За ким? Чи під ким?

Ні, не хочу! Не можу погодитись і не погоджусь ніколи. Не "під ким", а над ким? Чи, принаймні, поряд з ким? Вже час. І хоч дуже грізні хмари облягли тебе, моя земле, хоч ти розтерзана корчишся в неймовірних муках, але я вірю, що саме тепер, саме в цих конвульсіях народиться нове. Я вірю не лише сліпою вірою фанатика (не тому, що сповнений такої жадоби), а й вірою холодного розуму, безсторонніх зважувань, сухуватого, але певного розрахунку.

Вже тебе не перекреслять; не зігнорують, не повалять цілковито, як то було. Хоч би як цього хотіли, хоч би там що. Ти вже висмикнулась. Ти

тепер уже не тільки борсаєшся, але й борешся. І ти ще поборешся. Ми поборемось. І виборемо. Конче.

Я вірю.

1 січня 1945р., понеділок, Потсдам

Новий рік. Ці слова, такі старі! — завжди, проте, хвилюють, звучать особливо якось, трохи загадково, трохи збудно. Що б там не було, а ждеш. Все одно ждеш, трошки надієшся, трошки сподіваєшся... хоч як "заїдав би" тебе давній скепсис.

Справді-бо: попереду цілий рік! То ж не день, не тиждень, а рік. І саме в наш час, в час такої надзвичайної життєвої динаміки, найнеможливіших можливостей, виключних несподіванок, в час дійсно химерний і для багатьох проблем вирішальний, — чого тільки не може статися в цей час за один оцей рік!

Тож не будемо розгірчено зітхати, не будемо сумовито голову схиляти, духом занепадати. Навпаки! Голову д’горі, кулаки міцніше, твердіше стати й землю під ногами надійніше відчути, а погляд вперед — на Україну!

Я хочу навесні рушати туди, на Україну. І чому так не може статися? Я передчуваю, що щось таке буде. По весні, десь, може, у травні-червні, мені так близько, ясно ввижається рідна земля і мій неповторний Київ. Дай Боже, в новому році!

Вчора звечора год. о 9-й була повітряна тривога. Ховались, звичайно, у нашому підвалі, примітивному БиЛзсЬиІггаит’і. Летіло чимало їх, небо стогнало. Неподалець десь гухкали вибухи. Захотіли, отож, "воріженьки" привітати з Новим роком. Сьогодні відомо стало, що дуже потрощили Берлін, дарма що там уже й трощити майже нічого.

Вчора, уклавши Леся, наговорив йому різних фантастичних історій про Новий і Старий рік. А коли дитина заснула, підклав під подушку пачку з різними іграшками та цукерками — подарунок доброму хлопчикові-українцеві від Нового року. Ще й лист від нього та 5 марок грішми! Цукерки з Братислави, а іграшки тутешні. Все куплено, звичайно, потайки і все тендит, примітив, якости воєнного часу. Та кращого ніде взяти — зробив, стягнув, що міг. Але ж скільки радости, скільки ж справжнього захоплення у дитини! Цілий день милується, грається, всім розповідає. Для нього це справжнє свято. Він його пам’ятатиме. Не забуду і я отієї хвилини вранці, коли хлопчина знайшов у себе під подушкою пакет, вражено витягнув його, нерішуче обмацав, а потім тремтливими руками взявся хутчій розпаковувати. Щастя, чисте дитяче щастя сяяло в його обличчі. І здавалось мені в цю хвилину, що на всьому світі нас тільки двоє, нас двоє...

2/1-45р.

Був у Берліні, їхавши туди, заздрісно поглядав у довколишні ліси й гайки. Лежить сніжок, а лісова хащівня та далечінь ди-миться сизо-фіалково. Оце піти б тудою, піти та й піти з рушничкою... і більше нічого не треба.

В Берліні зустріч із полк. Дацком, шефом укр. пропаганди, колишнім майором сов. армії, ще в перших місяцях війни потрапив до полону. Молода ще людина, — видко, діловита, заповзята. Мене дуже добре прийняв, вийшов геть аж у коритар, почувши за мій приїзд. Передусім питає про здоров’я й коротко розповідає, як іще 1942 р. у Відні, у квартирі А. Жука, був він свідком великого занепокоєння щодо мого здоров’я з боку тамтешніх українців, зокрема Рути Темницької.

— Як вона побивалась за вами! Як побивалась! — каже, і здивований, і дещо захоплений. — А чув я... померла вона?

— Так. От вам і парадокс життєвий, — мовив я сумовито.

Пропонує очолити новий літер.-мист. місячник, що його має

видавати від. пропаганди.

— Якщо будуть передумови, щоб цей місячник був справді серйозним, зразковим, тією найвищою точкою, що могла б репрезентувати вищій ступінь культ, розвитку поцейбічної української інтелігенції, щоб і не пахло тут отією агітпросвітянщиною, яка зараз опанувала всі тутешні укр. журнальчики й газетки, якщо вистачить на це творчих сил, — то я згоден.

Ми порозумілися легко й швидко. Він цілковито поклався на мене, загодя з усіми моїми настановами погодився.

Спробую. Може, щось і вийде.

Пройшов потім по давно-давно знайомій Кюрфюрстендам. Боже, яка руїна і пустеля! А ось і Фазаненштрасе, де я мешкав 1928 р. А ось і славетна Романішескафе — онде приблизно те місце, де стояв столик, при якому .я любив сидіти. Тепер тут лежить величезна купа кам’яних уламків, зяють діри замість вікон. Весь цей будинок вигорів ізсередини, стирчить лише кістяк почорнілий, досі трохи задимлений. А перед будинком, на місці колишньої широкої веранди й досі зберігся напис: "Romanisches Kafe", — подірявлений, поіржавілий, жалюгідний, а все ж зберігся. Зворушливо це виглядало і трошки моторошно. Ще жахливіша картина величної колись, чудесної романського стилю кірхи навпроти на майдані. Бані її світились чорними рясними ребрами, з яких, мов шкіра та м’ясо, позвисала бляха.

Людей на вулицях взагалі мало, ходять серединою вулиць, бо хідники здебільшого захаращені. Вони скидаються на щурів, що гніздяться в отих купах руїн та щілинах. До речі, в місті розвелася сила-силенна справжніх щурів, — вони знахабніли, бо дуже зголодніли, й цілими табунами вдень перебігають з руїни до руїни. Отакий Берлін!

Я швидше пішов від Ром. кафе до Bahnhof-Zoo й поїхав "додому". У Потсдамі затишніше, краще.

7/1 —44р.

Перший день Різдва. 10-та год. вечора. Тихо. Я сам іще бодрствую. Лесика уклав спати, добре нагодувавши. А перед тим ми з ним добре покупались, вимились, скориставшись із нагоди, що купалась наша Frau Stamm. Вона сама запропонувала, — симпатична, щиросерда старушка. Сьогодні тихцем питає Юрка: мабуть, мовляв, мені лікар учора сказав щось погане, що в мене такий сумовитий настрій та похмурий вигляд? Настрій у мене справді поганий. Розпаношилась хвороба. Не минає ночі, щоб я раз-два не вонітував. Страшенно мучить надквасота, через яку, мов бубон, надимається живіт, мучать болі, нема зовсім сну й катастрофічно прогресує моє похудіння та загальне виснаження. Я став, як кістяк, і легенький-слабенький, од вітру хилюсь, щоки гегь позападали, почорнів. Дуже обережно їм, від 1/1 не курю, промиваю ранком шлунок, а проте лихо не минається. То ніби трошки лекше стане, то знову схопить. Біда! Перед кількома днями пішов до лікаря, рекомендованого Frau Stamm, почались процедури досліджень, вивчень організму й хвороби, різні аналізи тощо. Був у нього вже чотири рази, маю ще бути в четвер на пересвітлюванні рентгеном. Побачу, що зрештою скаже. Але віднині берусь до лікування найрішучіше, — це моє першочергове ударне завдання.

Свят-вечір учора зустріли у нас своїм гуртом. Жінки наші зійшлися, наварили супу, вареників з картоплею й солодкою капустою, кутю приготували з перлових круп (польський риж!), але з маком, досить смачна. Навіть сушняку наварили!

Був Мстислав з усіма родичами. Приїхав з Берліна весело збуджений, до мене дуже прихильний. Розпитував про хворобу й пропонує (якщо буде потвердження від лікаря) улаштувати мене на лікування в Кісінгені. Він якраз туди незабаром їде. Треба буде справді з такої нагоди скористатися — Кісінген мені напевне допоможе. М-в вдоволений, бо

виступав по радіо, і виступ його записано на платівку, а промовляв знову ж оте "слово", що я йому написав. Хвалить: мовляв, дуже добре воно в мене побудоване, і це не лише його думка. "Я, — каже, — й не сподівався, що мій "архіваріус та бібліотекар" отак мені в пригоді стане!" Вечеря була в настрої теплому, затишному, але трохи скидалась на швидку "нажерачку". Чимало хто, а передусім М-в, шкодували, що не було горілки. Проте вареники тільки миготіли в ротах.

Наша Frau, що теж запрошена була на вечерю, мимоволі дивувалась укр. апетитам і шлункам, бо її особистий шлунок ні вареників, ні куті аж ніяк не сприймав.

М-в повідомив, що вчора ж приїхав до Берліна Улас Самчук, — видко, чогось кудись викликали, також запрошують до праці.

Листи привітальні від Веретенченка (і частина безпорадної трохи його поеми), від Русальського, від О. Сосулі та інш. Довідались про мене та мою адресу й пишуть хлопці, всі зраділо вітають, надсилають книжки, журнали тощо, перепитують, може, щось з їжі прислати? — мовляв, як здоров’я, як синок і Т.Д.?

Я, частково через хворобу, так угосподарився, що зберіг на кінець цього місяця (а він якраз кінчався вчора) чимало хлібних і м’ясних карток. Тож узяв усі продукти одразу й мав уже дещо в руках. Frau спекла мені смачного бісквіта, п. Зіна наварила на два дні прекрасного супу й гуляшу насмажила, а ще я булок накупив, ковбас і сальтисонів потрошку, а ще ж словацькі деякі запаси вийняв, а ще ж окремо та сама п. Зіна куті мені наварила, — ну, і маю свята, яких давно не мав. Сам я з того всього через хворобу тільки дещо по мізерній частці їм. Зате мій Лесик контентується вволю. Хай! Не я, так він. І то приємно.

Сьогодні по сніданкові довго гуляли з ним в парку Сансусі, по льоду на озері бігали, і я... страшенно шкодував, що в Києві залишились мої прекрасні зі спеціальними черевиками, ще новенькі ковзани. Шкодував!

— а потім подумав: йолопе, добре ще, що ти живий та цілий ходиш! Десь у Словаччині чи Кроації, у тому ж Марбурзі від тебе самого тільки мокре місце, тільки легкий спогад міг би залишитись. Що речі? Якісь там ковзани? Дріб’язкова ти душа! Пора навчитись зважувати "речі" і речі.

Зараз тиша в цілому домі. Отці ще передучора виїхали на свята — один до Данцига, другий — до Вустрау. Вдень був Валь-демар, якого пустили з лікарні на свята. Вони з Юрком привели собі якусь польочку-курву, але нею врешті заволодів Юрко, отой тихенький галичмен — "людина". В-р був збентежений, бо це він її десь знайшов і він передусім на неї націлявся. Годували й поїли її обидва цілий день у тій другій кімнаті, а скінчилось тим, що В-р лише облизався. Згірчений, силувано-усміхнений пожалівся мені, махнув рукою та й подався назад до лікарні. Я ліг і виспався. Тепер Юрко, одпровадивши гостю, впав спрацьований і спить. Сплять Frau і Лесик. Не сплю тільки я. Думки, думки...

Ось большевики, взявши Будапешт, пруться далі... хотять, видко, передусім одрізати німців від Італії. Ось у Греції після кривавих внутрішніх подій англійці виявились, принаймні поки що, досить безпорадними супроти большевицької сили й комінтернівських підступів. Ось на заході, дарма що німці зробили блискучий напочатку прорив, справа знову стрягне, гальмується. І т.д., і т.д. Довкола погано. А тим часом створення Українського комітету, хоч і започатковане місяць тому, стоїть майже на мертвій точці. З цього користаються власівці, припасовують себе, мітингують про себе й перехоплюють багато нашого укр. елементу до своїх лав. Якщо у нас, кінець кінцем, щось і вигорить із тим комітетом, то вже пізно буде й просто неможливо вертати наших людей із військових (власівських) формацій. Дуже можливо, що німці навмисне відтягують, свідомо гальмують. Чи ж на цьому вони виграють? Сліпа політика! Влучно й сміливо сказав їм (у Остміністерстві) митрополит Полікарп, що оце на свята приїхав із Берліна. Питаю його ніби між іншим:

— Як ви, Владико, дивитесь на власівський рух?

— Як? А я, знаєте, не політик, не стратег, і тому я скажу вам одверто: в це діло я не вірю. Мені відомо, як і вам, що вже одна власівська дивізія в свій час скористалася з зручного моменту й перекинулась вся на бік большевиків. Отож і решта його дивізій, боюся я, так само зробить. А от коли б створено було справжню українську армію, українські сили до боротьби покликано, ви побачили б, який то одразу дало б ефект! Українцям, ви ж розумієте, іншого виходу нема, тільки битися з большевиками. Чи ви розумієте? Чому не хочете ви цього розуміти? Коли б так сталось, я перший видав би відозву до українського народу, а мене народ і знає, і шанує. А головне, вірить, що я людина непродажна. Так, так! Вже про мене не скажуть, що я німцям продався! Так!

На нього подивились як на старого чудака. Але прямови-тість, рішучість зробили своє. Про ці слова митрополита, як учора мені переказували, одразу ж повідомили найчільніших представників нім. влади, які над ними застановились. Так, принаймні, мене запевнили.

От і старий. За довший час це, здається, одне розумне й достойне, що він спромігся вчинити.

10/1-45 р.

Середа. Повідомлення в білоруській "Раніці", що помер Ромен Роллан. Схиляю сумовито голову перед пам’ятю автора блискучого "Кола Брюньйона" й цікавої талановитої книжки про Бетховена. "Жан Крістофа" й інших його речей не люблю, хоч і визнаю талант. А найбільше не люблю його, як людину, що раптом здуріла й перейнялась прихильністю до червоної Росії, навіть до Сталіна.

Згадавсь при цій нагоді Анрі Барбюс, мої зустрічі з ним у Харкові. Я ждав зовсім, зовсім іншого — а він такий дріб’язковий (чіплявся до кожної дрібнички в договорі, який я складав з ним від імені ДВУ на видання його творів укр. мовою), грошолюбний, як злидар (страшенно по-гендлярському торгувався), і хоч мав увесь час вираз неврастенічно-

страдницький, якийсь ніби скорботно-втомлений, але то була маска самозакоханого егоїста, духового комівояжера, ображеного своїми ж співбать-ківчанами французика, що, поза всім, має приховану маленьку пристрасть рантьє. Ані крапельки великодушшя — і цього я аж ніяк не сподівався. Може й в дечому й помиляюсь (напевно помиляюсь), але таке враження, незважаючи на його механічну, штучну ввічливість, залишилось.

Сьогодні був у мене Улас Самчук із дружиною. Приїхав він у суботу до Берліна, буде працювати культосвітнім референтом при УНО. Прочув за мене й приїхав побачитись, провідати. Обідали разом у ресторані. Розповідає, що у Львові залишились П. Карманський, Мих. Рудницький та інші большевицькі підбрехачі. Але що гірше — Юрій Липа застряг у Яворові. Коли УПА не забрала його до лісу, пропаде. Він, як містик, перейнятий твердою вірою в пророцтво стеґматиків, певен був, що большевики Галичини не візьмуть і навіть не збирався тікати до останнього буквально моменту. Його й застукали. От йолоп!

На мої розповіді про організацію нового журналу (я йому назву придумав "Батьківщина") й запрошення співробітничати Влас висловив застереження: чи не використає нас якась причайна й підступна сила, чи не скомпромітує в такий спосіб? Якщо ні, то він готовий до найтіснішого співробітництва. Про М-ва зокрема говорить дуже неприхильно, називає поверховим та авантюристом, що вміє скрізь передусім вимотати й привласнити гроші. Запевняє, що в Братиславі він був у Тіса (тобто М-в), вициганив чималі суми на Укр. авток. церкву й поклав їх собі до кишені. А в самого Самчука видув і привласнив з якихось там видавничих розрахунків 200000 крб.

Вчора й сьогодні я послав багато листів різним людям щодо журналу. Одержав останніми днями теж чимало листів, зокрема від Людмили. Вона опинилась в Кітцінгені на Майні, працює на фабриці бочок (!), просить писати.

Передучора склав візиту святкову родині Петлюри. Застав там якогось їхнього далекого родича чи доброго знайомого, буковинця, який щойно приїхав з Відня. Він одразу сказав мені, що знає мене ще з минулого року, з в’язниці на Лонцького. Саме тоді й він там сидів один місяць. Розповідає, що вся тюрма знала про моє перебування, ставилась до мене з великим зацікавленням і пошаною. Навіть поляки. Якраз поляки, спостерігаючи мене під час тюремних прогулянок, казали:

— To — indywidualnosc! Odrazu widac. To — Charakter i... cos wybit nego.

А цей "характер" ось четвертий день сентиментально, з нудьгою солодкою тільки те й робить, що згадує про Різдвяні свята в Животові, як то вечеряли ми в бабуні всією родиною й за всіма звичаями та правилами українськими, як прибігали раз у раз колядники, а на перший день свят приходили колядники дорослі із церковним дзвоником; або як приїздили ми з мамою із Тетієва в гості до бабуні, як розгортав я з тремтінням комплект давньої "Родіни" й "Ніви", як нас угощали, як ми хороше, по-святковому піднесено (і урочисто, і радісно-весело) проводили там часах, як це було невимовно хороше, наче казка, наче дивовижний сон, що вже ніколи-ніколи не повториться. Жаль такий! — бо й нікого з цих дорогих людей, напевне, нема вже на світі, — жаль, аж сльози приступають.

12/1 —45р.

Був у лікаря з Юрком Вітковицьким, що добре знає нім. мову. Лікар показав рентген-фото мого шлунка, для порівняння продемонструвавши тут же й фото нормального шлунка. Мій шлунок, виходить, збільшений у п’ять разів. Виразка моя, давно заживши, лишила рубці, і стеноз-пілюс не пропускає їжі. Конче треба зробити операцію, і то невідклично. Лікування в Кісінгені, про яке я зняв був мову, нічогісінького не дасть,

— Отже, будете оперуватись? — питає.

— Так.

— Коли?

— На наступному тижні лягаю до лікарні.

— Вас оперуватиме добрий хірург др. Йогансон, який завжди оперує отаких моїх хворих. Я теж буду присутній при операції.

Похляскав мене по рамені, додав:

— А потім ви одразу поправитесь — отакий-о будете! — надув щоки й показав із себе огрядну людину.

Ну гаразд. Що ж робити? Іншого виходу нема.

15/1-45 р.

Вранці, ще я спав (бо вчора вимучили нас аж три нов. тривоги — остання о 1-й год. ночі), як постукала господиня до кімнати й сказала, що хтось до мене. Прошу увійти. Заходить Г. Костюк. Був у мене до 12-ї. І провідати заїхав, і поговорити безпосередньо з приводу "Батьківщини" — він уже одержав мого листа й поспішав одгукнутись. Молодець. Дещо порадив мені, подав список рекомендованих ним авторів, обіцяв і сам конче дати до першого ж числа статтю про активний романтизм — нав’язати одразу з традицією ВАПЛІТЕ, "Літ. Ярм." і "Про-літфронту". Взагалі ставиться дуже прихильно й обіцяє надалі всіляко допомагати.

А Лесик захворів. Другий день температура увечері 37,7.1 це саме тоді, коли мені треба ось днями лягати на операційний стіл. Ото щастить! Почуваюсь я дедалі гірше, тільки великим зусиллям волі ще сяк-так назовні тримаюсь.

19/1-45 р.

П’ятниця. Свято. Перший день Водохреща. А на дворі од-лига, зовсім як у березні, ще й теплий сильний вітер. Гнила тут зима. Справді відчутні і певна близкість моря, і Гольфштре-му. Це ж у нас тепер на Дніпрі льодові хрести й престоли ставилося б, в ополонках сміливці купалися б, із рушниць мисливці смалили б. І морозець (Йорданський!) пощіпував би носа, і сніжок рипів би весело під ногами. Ой, як хороше це!

Тиждень тому, теж у п’ятницю, на східному фронті большеви-ки почали великий сподіваний зимовий наступ. Хоч і сподіваний він був, але несподівано швидко відкочуються німці. Вже ворогом зайнято Ченстохову, обійдено Краків. Надто швидкий ворожий марш, скерований передусім на промисловий район Шлезка, дивує своєю навальністю й успішністю. Серед німців постерігається чимале напруження (тут, у Потсдамі), навіть розгубленість. В чому річ? Думаю, однак, що таїться тут якийсь маневр: чи не хотять німці свідомо позбутися тих часток колишньої Польщі, де вони почуваються досить непевно у ворожому польському оточенні, і вже на своїх кордонах поставити рішучий спротив? Інакше це все виглядало б як катастрофа. Ще ж німці можуть боротися. Щоправда, так думав я тоді, коли вони Правобережжя віддавали і в Криму застрягли. Хто зна. Тепер уже справа настільки ускладнилась, ситуація так заплуталась і напруження такого доходить, що важко непоінформованій (майже сліпій і глухій) людині як слід зорієнтуватись, збагнути суть і найближчі перспективи. Одно цілком ясно — справа дуже погана.

А з Комітетом укр. так і заникло все. Пошуміли, пометушились — і кінець. Вже й ген. Шандрук, кажуть, виїхав з Берліна. Комедія та й годі!

Вчора — лист від Є. Маланюка, відповідь на мою пропозицію стати найближчим співробітником "Батьківщини". Приєднується, підтримує, здається цілком на мене, від дечого мене застерігаючи й подаючи низку практичних порад. Молодець! Лист справді дружній.

Сьогодні в цій справі лист від І. Костецького, який замишляв видавати збірники приблизно такого ж характеру, як і "Батьківщина". І він приєднується, пропонує зібраний уже матеріал, подаючи зміст запроектованих ним перших двох збірників та вступну статтю до першого збірника. З цього всього видко одразу, хто він і куди він. Панфутуристський недоносок, людина пози, людина на котурнах. Стаття до "Хорсу" (і назву ж туманну придумав!) — це претензійна плутана тарабарщина. А все загалом — і жонглювання дзвінким словом, і сальто-мортале думок, і... стилістично-архітектонічні, і дешевенький, давно нам відомий бляшаний патос, і посилання з перших же рядків на пріорітет Маяковського, а в останніх на Хлєбнікова, — все свідчить про незжите замилування російським футуризмом і намагання нав’язати саме звідти традицію, про нездорове трюкацтво, циркацтво. Може, за цим криється ще щось і поважніше. Треба попередити Маланюка й Самчука — вони в листовних своїх зв’язках із цим жевжиком далися обдурити й погодились співробітничати в "Хорсі".

В "Кр. віст." є повідомлення, що до Карп. України приїздили комісар мистецтв Корнійчук і комісар освіти Тичина. Комедія з цим комісарством та й годі. Там іде натиск щодо приєднання Карп. Укр. до Великої України. Оце ще сяк-так виправдує їх.

24/1-45р.

Четвер. Минулої суботи приїхав з Кісінгена Мстислав. Я ждав на нього, щоб за його допомогою добути в Ойтитіх належного листа до лікарні з приводу моєї операції та оформити справу видатків. Тим часом він у Кісінгені договорився щодо мого лікування тамтешніми курортними засобами (не знавши ще нічого про потребу операції) — на три тижні від 1 /III, вже й кімнату забезпечив там і харчування добре. Молодець! Спасибі йому. Поза всім, він, видко, почуває вдячність за святкове посланіє єпископське, яке було широко опубліковане в пресі і мало чималий успіх. Ще можу бути я йому потрібний, і дуже потрібний, — він це добре знає. І мені він так само може знадобитися. Ми часто без слів одне одного розуміємо.

Отже, в понеділок увечері Юрко привіз уже мені з Берліна, з міністерства, доброго листа до лікарні, де сказано, що міністерство мною особливо піклується і просить усі видатки переказати на його рахунок. Другого ж дня можна було б іти до лікарні й братись до діла. Та не так то воно просто — мусять же бути перешкоди!

Наступ совєтський. Гураганний наступ! Віддано Варшаву, Лодзь, Ченстохову, Краків. І це за яких п’ять днів! Вже віддано й Оппель під Бреслау. Якщо далі так котитимуться німці, то за тиждень-два у самому Берліні може статися паніка. І взагалі все може справді катастрофічно скінчитися. Хоч я не вірю. Десь на своїй уже землі мусять німці цю навалу ще затримати. Большевики врізались глибокими клинами, ці клини можна теж різати. Знали ж вони, самі чимало говорили й писали про сподіваний великий зимовий наступ большевиків. Та ж готувались якось, думали про щось. Чи не хотять вони своїм катастрофічним відкочуванням вплинути на англійців — саме тоді, коли оті безпосередньо теж стикнулися з большевиками в Греції? Характерно, що від початку цього сов. наступу нема англійських нальотів на Берлін, нема поважних воєнних операцій на захід, фронті, і німці день і ніч безперервними ешелонами пруть військо та амуніцію з заходу на схід. Виглядає це, як значлива, хоч і мовчазна змова.

30/1 — 45р.

Вівторок. Після двох-трьох днів морозу — одлига. Сірий день, м’яке повітря. Я ходив перед обідом до міста (купив малому рукавички, собі трусики), ходив навмисне невідомими ще мені вулицями й любувався зимовим Потсдамом, його гарними стилевими й затишними віллами. Коли б здоров’я, то все це — і краєвид, і архітектуру, і саме бодрене повітря — сприймав би глибше, повніше, радісніше. Та й на душі чорно. Гнітить поза всім дійсність об’єктивна, нові грізні події.

І завжди мені так: конче драматичний вузол, гостра колізія. От лягати б мені тепер на операційний стіл, до якого вже все мною уважно підготовано, та позбутися раз назав-жди тяжкого мого лиха. Ні! Саме

тепер повстає категоричний конфлікт, що я з нього ніяк не збагну правдивого виходу. Саме тепер розгорнувся шалений, неймовірно-напористий большевицький наступ, німці відкочуються катастрофічно, Сталін видав наказ, як бачимо з преси, невідступно прямувати на Берлін, і хай термін його наказу втратить на часі, але якщо далі вони посуватимуться з таким же завзяттям, то дуже ймовірно, що й нам доведеться пересуватися хутенько десь на захід. Ну, а я на цей час якраз можу лежати в клініці з розпоротим черевом — пропаду! Вже я всіляко прикидав, виважував, чи вистачить мені часу? Треба в клініці бути з місяць (якщо операція відбудеться щасливо, без ускладнень), та потім іще вдома долежувати й виходжуватись місяців з півтора. За цей час, безперечно, большевики можуть бути в Берліні. Буде панічна втеча, ніхто про мене, хоч би й хотів, не зможе подбати, вивезти. Пропаду! Є уперта чутка, що за поділом впливів між англо-американцями й большевиками останні мають посісти територію Німеччини по Ельбу. Таким чином, я залишусь в орбіті большевицькій. Ясно — пропаду! Отже, вирішив заждати. Перемучусь іще трохи, — може, мені полекшає, може, допоможуть бодай трохи свої хатні заходи: сувора дієта, щоденне промивання шлунка, регулярні огрівання живота по їжі, вилежування в теплі, без надмірного руху. Так і роблю вже кілька днів. Якраз, на моє щастя, велику увагу до мене й турботу виявила п. Зіна. Приходить щодня, варить, доглядає. Мені зразу полек-шало. І малий, також на щастя, поправився, — не кашляє, добре їсть, добре спить, добрий настрій має, добре виглядає (тьфу! тьфу! тьфу!) і помітно, просто на очах, росте. Я дуже втішений. А ще тому, що мої заходи, мої турботи про нього (я ж усе зробив, що тільки міг для нього) справді дали наочні наслідки. Рослинка, яку треба добренько поливати, старанно доглядати, — вона й оклигає, ростиме. Ще якось досі щастить нам з їжею. Трохи братиславські мої запаси допомагають, трохи дістаємо на нім. картки, і поки що, сказати по правді, їмо не гірше, ніж у Галичині, а то й іноді краще. Аж дивно! Я так боявся голоду в Німеччині! Але він ще може прийти. Тому й тепер заощаджую, одкладаю бодай невеличкі запаси, сушу сухарі, картоплі дещо приховую, крупи, товщів, цукру. Можливо, що на випадок раптової втечі все це доведеться кинути. Одначе на всяк випадок хай буде.

Зі східного фронту доходять найприкріші вісті. Колосальну здобич матеріальну мають большевики, бо німці майже нічого не встигли вивезти. В Радомі, кажуть, то й самі німці, весь адміністративно-господарський апарат з усім добром потрапили до ворожих рук. Та не тільки в Радомі... Є чимало випадків самогубств серед заскочених німців. Є випадки замерзання дітей, яких, тікаючи, везли матері саночками. Маса втікачів йде пішки з дітьми, зі стариками, часто сяк-так зодягнені, в чому встигли вискочити. І це серед зими! Жах! Не розумію, чому це все могло статися? Де ж розвідка? Де ж німецька хвальна передбачливість (самі ж трубили про сподіваний наступ зі сходу) і педантична організованість? Сталін кінчає так, як Гітлер починав. От діалектика! Чи це виключна нездарність нім. командування на цьому фронті? Чи, може, чергова зрада? Так щось виглядає. Припустити інше — це припустити справді надзвичайну могутність, непереможність большевицької сили. Тоді — кінець.

1/II — 45 р.

Четвер. Динаміка подій разюча. Динаміка і невідступність. День у день гірше. Большевики йдуть нестримно. Вже подекуди форсували Одер, відрізали дороги на Данциг. Франкфурт майже в полі досягання їхньої далекобійної артилерії, а це ж останній форпост перед Берліном. Сьогодні вранці прийшла злякана дружина Петлюри: їхня господиня-німкеня, збираючись поїхати до Берліна, телефонувала перед тим до якогось свого родича-військовика, а той відповів, щоб поспішала, бо за день-два Б-н може бути оголошений фортецею, і тоді сполучення з ним дуже ускладниться. Чутка є, що всі дороги, мости, переправи на схід від Б-на посилено мінуються. Можливі десанти, тяжкі налети. Можливі заколоти в самій Німеччині, бо чувати, що місцеві комуністи вже ворушаться. Можливе раптове припинення транспорту, велетенська хаотична втеча нім. населення сліпма на захід. Отже — якщо трісне раз, то покотиться нестримно. Буде нужда, холод, голод, безпритульність, цілковита безнадійність. Все, все тепер можливе. І то найближчими днями.

Химерно! Ти, Аркадію, пережив стільки лиха й загроз, перейшов уже такий страдницький, справді хресний шлях, добувся ген-ген куди, сподіваючись порятунку, — і невже отут, на чужині, десь під Берліном, доведеться загинути? Не віриться. Для чого ж мене доля берегла досі? Краще було б загинути одразу. Але... знаю, знаю. Є приреченість, є в мене мій Дажбог — і тут нічогісінько не вдієш, крім одного: бути мужнім, енергійним і не губитись хоч би що.

У вівторок 30-го промовляв Гітлер до нім. народу. І що ж? Нічогісінько! Крім старих, затертих, мітингово-істеричних фраз — нічогісінько нового, жодного конкретнішого, що збудив би й заґрунтував якусь надію, моменту. Йому нема чого сказати. "Король", бачу, справді голий. Банкрот!

З виступу його видко, що він затявся до кінця. На жодні поступки будь-кому, щоб...

Саме на цьому місці завили сирени — одразу тривога, без попередження (була 8-ма год. вечора), і довелось хутенько все кинути, бігти в сховище. Раз у раз сходжу туди, в цей невеличкий підвал, де може всіх нас в одну хвилину засипати уламками й навіки поховати, — сходжу з таким відчуттям, наче в домовину. Але нема ради. Мушу. Літаки, за радіоповідомленням, уже бомбували Лейпциг, і частина з них, відокремившись, рушила в напрямкові Берліна

Чути було, як пролітали над нами (о, той свердлячий, напівжаліс-ний, напівглузливий, в’їдливий, зловісний звук, що якимсь щеміт-ним струмом проймає всю істоту і невідомо, чи щохвильки може скінчитись!), але вони цього разу пролітали далеко. А все ж порція своєрідного душу (циркулярного!) для нервової системи одержана

В сховищі наш партайман, що по партлінії очолює мешканців усього цього блоку домового, з’явився уже в уніформі фолькс-штурміста. Людина років 55. Зять його в полоні у де Голля. Тепер він покликаний, як

і багато інших, передусім партійців. Довідався про цікаві новини: по-перше, вчора англійці скинули 40000-ний десант під Штетіном, мотивуючи це потребою допомогти большевикам, але у всіх є певність, що тут інші міркування їхні, а саме — загніздитись своїми військ, формаціями на схід від Б-на і, річ ясна, твердіше впливати на большевиків щодо розв’язання дальшої справи, не пустити їх до самого Б-на. Як би там не було, але факт самий дуже знаменний. Друге: офіційне повідомлення, що большевики прорвались під Кістріном. Це — той самий Кістрін, про який відоме пророцтво каже, що тут відбудуться найзапекліші, найжахливіші бої, після яких в основному війна має закінчитися. Побачимо! Це дуже цікаво перевірити.

Юрко мав сьогодні виїхати до Кісінгена о 6-й год. вечора, терміново приготувати там якесь приміщення для групи М-ва, телеграфувати, якщо все буде гаразд, а тоді М-в мусів би негайно добувати вагона для переїзду групи до Кісінгена. Але й досі Юрка нема з Берліна — чому він затримався? Вчора мав з ним розмову, пропонує мені на всякий випадок зв’язатися з М. Луцьким у Берліні, який організовує евакуацію укр-ців на захід, бо щодо Кісінгена й М-ва він сам не дуже певен. Я зрозумів, що це тільки дипломатичний спосіб "одшити" мене, бо зараз група М-ва надто розрослась за рахунок прибулих звідусіль родичів-утіка-чів. І я сказав, що Луцький Луцьким, а ви вже, мовляв, зробіть таку ласку і мені, геть хворому та в укр. суспільстві не останньому, забезпечте місце в Кісінгені. Він обіцяв, підкресливши, що йому, як і багатьом іншим, саме ходить о те, щоб Аркадія Люб-ченка зберегти. Крутійство, галицькі вихиляси. Ненавиджу цю вдачу. Чому б не зробити просто, душевно, по-людському, по-приятельському, коли справді є таке заінтересування і пошана?

Сьогодні на всяк випадок підлатав я свого наплечника.

3/II —45 р.

Субота. Напередодні увечері у Попових забіг під час тривоги. Застав М-ва — п’є горілку, їсть консерви, якими частує його брат Попова, що допіру пробився з-під Соснівки, коло Кракова десь, бувши в дорозі 10

днів. П’яний М-в лається, звичайно, але обіцяє якщо не вагон добути, то перепустки на Кісінген. До К-на вже рідко кому дають дозвіл. На берлінських вокзалах величезне скупчення втікачів-німців. Наше становище дуже невиразне, сумнівне. М-в просто попереджає, щоб на всяк випадок мати наплечника спакованого, бо, може, доведеться чесати пішки, все кинувши. Через Потсдам більше й більше проїздить фур (знайомі халабуди!) з німцями-втікачами. Sic transit! Сталінград — і Берлін!

Вертав пішки темними вулицями, якими тяглись військові обози. Трами ходять тепер від 4-ї вдень до 9-ї вечора. Втомився страшенно. Вночі мучили кваси, штучно виблював.

Сьогодні зраня у пральні з Fr. Stamm. Там не віддають мені моєї білизни, бо якраз у казанах мокне, не готова. "Та я ж їду сьогодні, це мої речі, віддайте мені мої речі!" "Ні, не маємо права". "А забирати чужі речі право маєте?" "Ми не забираємо. Ми порядку додержуємось. Хай Ostministerium, яке вас висилає з Потсдама, дасть нам розпорядження, і ми повернемо вам вашу білизну мокрою". Ostministerium має ще про білизну мою директиви давати! Не педантизм, а ідіотизм. Так і не дали. Німець німцем. Об 11-й год. ранку (чудесний сонячний весняний ранок) знову тривога і грандіозний наліт на Берлін. Такого я ще не бачив. Ішли над Потсдамом ескадрильї у супроводі винищувачів 1 1/2 години. Білі хвости випарів, стрункий лет залізних птахів. А на правому фланзі їхньому безнастанно нишпорять в’юнкі бистрі винищувачі. Картина була захоплююча, грандіозна. На моїх очах (я спостерігав у дворі) упало 5 збитих зенітками бомбовиків — каменем додолу з хвостом чорно-рудого диму. Жоден літун на парашуті не вистрибнув. Доля!

Кажуть, що пройшло до 2000, і всі скинули бомби на Берлін. Жах! Там же й так майже суцільна руїна. А на двірцях тепер маси втікачів. Дуже багато жертв. Потяг (седан) доходить тільки до Ванзее. Що буде далі? Що з нами буде?

Бад-Кісінген, 21/П — 45 р.

Приватна хірург, клініка проф. Бомгарта, кімн. 23

Початок 4-ї пополудні. Вже тиждень в цій клініці. Приготований до операції. Операція завтра. Боюсь? Ні.

Обставини складаються поки що дуже сприятливо. Дарма, що хвороба дійшла краю. Витрясла, вимучила мене так, що я ніби з хреста знятий, худющий та чорний з геть запалими щоками й мутними, теж глибоко запалими очима. Але якраз на цьому етапі — найнебєзпечнішому, останньому — пощастило потрапити до приватної дуже доброї клініки, де збереглися звички й традиції передвоєнні, де працює відомий хірург і де як годують, так і доглядають прекрасно. В Потсдамі я напевне цих умов не мав би. Отже, доля сприяє мені. Сподіваюсь, що й операція минеться щасливо, коли вже все так вдало стелеться. Оце зараз, прикладом, дали мені окрему чудесну кімнату і взагалі виявляють до мене чималу увагу, турботу.

Лесик також улаштований, переїхав сьогодні на віллу до лісу, за 6 км, де розмістилась вся родина Мстислава. Там, кажуть, дуже добре і їсти мають що. Зіна старанно його доглядає. Турбується й за мене, щодня одвідує, доручення різні виконує, перебравши цілком на себе всі наші (мої, Лесикові та свої) господарські справи. І що послала мені доля саме в цей тяжкий час таку зарадливу, добросерду жінку, — хіба й у цьому нема вищої волі? Якось усе само собою несподівано складається, але на добре все виходить. То ж вірю, що й з операцією справа буде добре.

Страшно тільки згадати про трьохденну дорогу з Потсдама до Кісінгена. Це справді був жах, і це мене підбило остаточно. Дивуюсь іще, як вистачило мені сил дорогу цю витримати! Але про неї занотую докладніше згодом, після операції.

Так от: завтра під ніж. Поможи, Боже!

... а надворі така теплота, стільки сонця, бруньки вже на каштанах, — просто не віриться! Сиджу цілий день при відчинених вікнах. А зараз ось, коли пишу, сонечко таки сильно гріє мені обличчя й руки. Так буває у нас у середині квітня. Краса!

[Через три дні після операції, 25 лютого 1945 року, Аркадій Любченко помер. — Ред.